

3

КИЇВ-1980

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

■ В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Матеріали республіканської наукової конференції, присвяченої 75-річчю революції 1905—1907 років у Росії
- В. І. Ленін про роль народних мас в історії
- Діяльність партійних організацій по здійсненню економічної освіти трудящих
- Серафима Іллівна Гопнер
- Про поняття «сучасна історія»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **Ю. В. Бабко**, **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **В. О. Замлинський** (заст. головного редактора), **П. М. Калениченко**, **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. Н. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**,
А. М. Шлепаков, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **Г. Я. Туранська**

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4,
Телефон 29-62-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 3 (228)

БЕРЕЗЕНЬ

1980

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

75-річчя революції 1905—1907 років у Росії

<i>(Матеріали республіканської наукової конференції у м. Києві 18 січня 1980 р.)</i>	5
Лукинов І. І. Революція 1905—1907 років — величезна історична подія	6
Юрчук В. І. Ленінізм і перша народна революція епохи імперіалізму	10
Шморгул П. М. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років	15
Варгачюк П. Л. Міжнародне значення революції 1905—1907 років у Росії	21
Сарбей В. Г. Неспроможність буржуазних і ревізійністських фальсифікацій революції 1905—1907 років	27

СТАТТІ

До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна

Шевченко Ф. П. В. І. Ленін про роль народних мас в історії	34

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Ямкова З. І. (Комунарськ). Діяльність партійних організацій по здійсненню економічної освіти трудящих	45

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

Колішпер Т. М., Крижанівський В. П., Серафима Іллівна Гопієр (До 100-річчя з дня народження)	54

Методологія та методика історичних досліджень

Сандевич А. В. Про поняття «сучасна історія»	66

ІНТЕРВ'Ю

Інтерв'ю із заступником міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР Л. О. Канищенком	76

ПОВІДОМЛЕННЯ

Волковлнський В. М. Культурне шефство трудящих Української РСР над війнами Червоної Армії (1921—1925 рр.)	84
Шумило В. П. Робітничий клас Словаччини в 1949—1953 рр.	90

До 1500-річчя Києва

Борисій М. К. (м. Боярка Київської обл.). Участь вихованців Київської академії в розвитку вітчизняної медицини XVIII ст.	96

ЗАМІТКИ

- Язвінська О. М. *Форми роботи парторганізацій по мобілізації колективів машинобудівних підприємств на виконання замовлень РЕВ (1971—1975 рр.)* 103
- Комков В. І. (*м. Митищі Московської обл.*). Підготовка кадрів масових професій на шахтах Донбасу (1959—1970 рр.) 109
- Штсфан В. Л. (*Кіровоград*). До питання про партійне керівництво добром, розстановкою і вихованням кадрів сільських профспілок (1966—1970 рр.) 112

Питання історичного краєзнавства

- Шеєченко В. М. (*Ніжин*). Виступ селян с. Володькової Дівиці на Чернігівщині (1904 р.) 116
- Трембовельський В. Т. (*Біла Церква*). З історії селянського повстання 1855 р. на Київщині 113

ПОВЕРТАЮЧИТЬСЯ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Сусоров В. Д. (*Херсон*). Нові дані про розповсюдження ленінських праць на Україні 123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Мінзберг Н. М. Використання образотворчої Ленініани в школі 126

НАШ КАЛЕНДАР

- Савичев М. П. 50-річчя ордена Леніна 131

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Диченко О. А. (*Чернігів*). Проблеми вивчення грудневого збройного повстання 1905 р. на Україні в новітній радянській історіографії 138

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

- Березовчук М. Д., Ганжа І. Х. Том восьмий. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945—70-і роки). Книга перша. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945—50-і роки) 144
- Завадська О. Я. Книга друга. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х — 70-і роки) 146

* * *

- Кульчицький С. В., Лях С. Р. (*Запоріжжя*). В. И. Касьяненко. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни 149
- Гордієнко Л. М., Кожукало І. П., І. М. Остапенко. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1945—1978 гг.) 151
- Різнницька М. В. (*Дніпропетровськ*). С. М. Сырцова. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации 152
- Стеблій Ф. І. (*Львів*), Заремба С. З., В. В. Грабовецький. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років 154
- Толочко П. П., М. Ф. Котляр. Данило Галицький 155
- Варварцев М. М., К. Е. Дмитрук. С крестом и трезубцем 157

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Навроцький М. О. Науково-практична конференція у м. Костянтинівка 159
- Михайло Абрамович Рубач 160

СОДЕРЖАНИЕ

75-летие революции 1905—1907 годов в России
(Материалы республиканской научной конференции в г. Киеве 18 января 1980 г.) 5

Лукинов И. И. Революция 1905—1907 годов — величайшее историческое событие 6

Юрчук В. И. Ленинизм и первая народная революция энциклопедизма 10

Шморгул П. М. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в революции 1905—1907 годов 15

Варгатюк П. Л. Международное значение революции 1905—1907 годов в России 21

Сарбей В. Г. Несостоятельность буржуазных и ревизионистских фальсификаций революции 1905—1907 годов 27

СТАТЬИ

К 110-летию со дня рождения В. И. Ленина

Шевченко Ф. П. В. И. Ленин о роли народных масс в истории 34

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Ямковая З. И. (*Коммунарск*). Деятельность партийных организаций по осуществлению экономического образования трудящихся 45

Выдающиеся деятели Коммунистической партии и Советского государства

Колишер Т. Н., Крижановский В. П., Серафима Ильинична Гопнер (К 100-летию со дня рождения) 54

Методология и методика исторических исследований

Санцевич А. В. О понятии «современная история» 66

ИНТЕРВЬЮ

Интервью с заместителем министра высшего и среднего специального образования УССР Л. А. Канищенко 76

СООБЩЕНИЯ

Волковинский В. Н. Культурное шефство трудящихся Украинской ССР над войнами Красной Армии (1921—1925 гг.) 84

Шумило В. П. Рабочий класс Словакии в 1949—1953 гг. 90

К 1500-летию Киева

Бородий Н. К. (*г. Боярка Киевской обл.*). Участие воспитанников Киевской академии в развитии отечественной медицины XVIII в. 96

ЗАМЕТКИ

Язвинская Е. Н. Формы работы парторганизаций по мобилизации коллективов машиностроительных предприятий на выполнение заказов СЭВ (1971—1975 гг.) 103

Комков В. И. (*г. Мытищи Московской обл.*). Подготовка кадров массовых профессий на шахтах Донбасса (1959—1970 гг.) 109

Штефан В. Л. (*Кировоград*). К вопросу о партийном руководстве подбором, расстановкой и воспитанием кадров сельских профсоюзов (1956—1970 гг.) 112

Вопросы исторического краеведения

Шевченко В. Н. (*Нежин*). Выступление крестьян с Володьковой Девичи на Черниговщине (1904 г.) 116

Грембовельский В. Т. (*Белая Церковь*). Из истории крестьянского восстания 1855 г. на Киевщине 118

ВОЗВРАЩАЯСЬ К НАПЕЧАТАННОМУ

Сусоров В. Д. (*Херсон*). Новые данные о распространении ленинских работ на Украине 123

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Минзберг Н. М. Использование изобразительной Ленинианы в школе 126

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Савичев М. П. 50-летие ордена Ленина 131

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Диченко О. А. (*Чернигов*). Проблемы изучения декабрьского вооруженного восстания 1905 г. на Украине в новейшей советской историографии 138

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Рецензируем многотомную «Історію Української РСР»

Березовчук Н. Д., Гапжа И. Ф. Том восьмой. Радянська Україна в період змінення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945—70-і роки). Книга перша. Українська РСР в період змінення соціалізму (1945—50-і роки) 144

Завадская О. А. Книга друга. Українська РСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму (кінець 50-х—70-і роки) 146

* * *

Кульчицкий С. В., Лях С. Р. (*Запорожье*) В. И. Касьяненко. Роль КПСС в формировании социалистического образа жизни 149

Гердженко Л. М., Кожукало И. П. И. М. Остапенко. Деятельность Коммунистической партии Украины по дальнейшему развитию промышленности республики (1945—1978 гг.) 151

Резницкая М. В. (*Днепропетровск*). С. М. Сырцова. Рабочий класс Украины на завершающем этапе социалистической индустриализации 152

Стеблій Ф. И. (*Львов*), Заремба С. З. В. В. Грабовецкий. Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років 154

Толочко П. П. М. Ф. Котляр. Данило Галицький 155

Варварцев Н. Н. К. Е. Дмитрук. С крестом и трезубцем 157

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Навроцкий Н. А. Научно-практическая конференция в г. Константиновка 159

Михаил Абрамович Рубач 160

75-річчя революції 1905—1907 років у Росії

(Матеріали республіканської наукової конференції
у м. Києві 18 січня 1980 р.)

75-річчю першої російської революції 1905—1907 рр. було присвячено республіканську наукову конференцію, яка відбулася 18 січня 1980 р. у Києві. Її організували Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Секція суспільних наук АН УРСР, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. Серед учасників конференції — ветерани партії, вчені, викладачі-суспільствознавці, пропагандистський актив.

Вступним словом конференцію відкрив віце-президент Академії наук республіки академік АН УРСР І. І. Лукінов.

З доповіддю «Ленінізм і перша народна революція епохи імперіалізму» виступив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС член-кореспондент АН УРСР В. І. Юрчук. «В. І. Ленін і більшовицькі організації України в революції 1905—1907 років» — тема доповіді доктора історичних наук П. М. Шморгуна. Міжнародному значенню революції 1905—1907 років присвятив виступ доктор історичних наук П. Л. Варгатюк. Неспроможність буржуазних і ревізійоністських фальсифікацій історії революції 1905—1907 років розкрив у своїй доповіді доктор історичних наук В. Г. Сарбей.

Виступаючі показали, що революційні події 1905—1907 років — одна з найяскравіших сторінок в історії нашої Вітчизни і всього людства. Вперше народні маси Росії, очолювані робітничим класом та його революційною марксистською партією нового типу, завдали серйозного удару не тільки царському самодержавству, але й усій світовій системі імперіалізму, чим було підготовлено ґрунт для нових, вирішальних битв. Революція 1905—1907 рр. у Росії — перша народна революція епохи імперіалізму — переконливо показала, що почався новий період всесвітньої історії — період найглибших політичних потрясінь і революційних битв. Вона привела в рух усі верстви і прошарки населення Росії, пробудила до активної боротьби проти гнобителів народні маси багатьох країн нашої планети і стала тією генеральною репетицією, без якої, за словами В. І. Леніна, не можлива була б перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Перша російська революція засвідчила, що центр світового революційного руху перемістився в Росію, а героїчний російський пролетаріат став авангардом революційного пролетаріату всього світу.

У роботі конференції взяв участь завідуючий відділом науки і учбових закладів ЦК Компартії України Ф. М. Рудич.

Від імені учасників конференції було покладено квіти до пам'ятника В. І. Леніна і монумента на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції.

І. І. ЛУКІНОВ, віце-президент Академії наук Української РСР,
академік АН УРСР

РЕВОЛЮЦІЯ 1905—1907 РОКІВ — ВЕЛИЧЕЗНА ІСТОРИЧНА ПОДІЯ

Революція 1905—1907 рр. у Росії — одна з найяскравіших сторінок у вітчизняній і світовій історії. Нас і сьогодні не можуть не хвилювати натхненні і пророчі рядки із статті В. І. Леніна «Початок революції в Росії», опублікованої більшовицькою газетою «Вперед» 18 (31) січня 1905 р.: «Величезні історичні події відбуваються в Росії. Пролетаріат повстав проти царизму... Лозунг геройського петербурзького пролетаріату «смерть або свобода!» луною перекочується тепер по всій Росії... В Баку, Одесі, Києві, Харкові, Ковні і Вільні зростає заворушення робітників і шириться страйк.

...На пролетаріат усєї Росії дивиться тепер з гарячковим нетерпінням пролетаріат усього світу. Повалення царизму в Росії, геройськи почате нашим робітничим класом, буде поворотним пунктом в історії всіх країн, полегшенням справи всіх робітників усіх націй, в усіх державах, в усіх кінцях земної кулі»¹.

З початком революції титанічна робота, що її проводив В. І. Ленін як засновник і керівник першої марксистської партії нового типу, стала ще кипучішою, ще напруженішою. За своїм змістом і характером це була робота не тільки великого пролетарського революціонера-організатора, а й теоретика — філософа і соціолога, ученого — економіста та історика.

За свідченням соратників В. І. Леніна, в період першої російської революції він особливо часто звертався до праць К. Маркса і Ф. Енгельса, творчо переосмислював їх думки про революційний процес, роль у ньому робітничого класу, аграрне питання, ставлення до селянського руху та ін.

В. І. Ленін любив посилалися на відомий Марксів афоризм «революції — локомотиви історії», додаючи при цьому, що саме в такі періоди маса народу виступає найактивнішим творцем нових суспільних порядків².

Аналізуючи історичний досвід першої російської революції, В. І. Ленін сформулював важливі теоретичні узагальнення. Він вважав, що «...підводити підсумки, робити висновки, почерпати з досвіду сьогоднішньої історії уроки, які згодяться завтра, в іншому місці, де сьогодні ще «мовчить народ» і де в найближчому майбутньому в тій чи іншій формі спалахне революційна пожежа»³, — обов'язок кожного марксиста. В. І. Ленін підкреслював найважливіше практичне значен-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 190—193.

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 96.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

ня воєнних уроків революції, оскільки остання є, за його словами, — «...єдина законна, правомірна, справедлива, дійсно велика війна з усіх воєн, які знає історія»⁴. Ця війна, вчив Володимир Ілліч, ведеться не в корисливих інтересах купки правителів і експлуататорів, як усі і всякі війни, а в інтересах маси народу проти тиранів, в інтересах мільйонів і десятків мільйонів експлуатованих і трудящих проти сваволі і насильства.

Ленінський висновок про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства як єдину реальну силу, здатну забезпечити перемогу буржуазно-демократичної революції в Росії, ґрунтувався на таких позиціях: 1) переважанні селянського населення, страшенно придушеного феодально-кріпосницьким поміщицьким землеволодінням; 2) наявності пролетаріату, який, маючи свою партію, становив величезну революційну силу; 3) контрреволюційності буржуазії, що яскраво виявилася в ході революції⁵.

Говорячи про вироблення ленінської теорії соціалістичної революції, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев відзначив її якнайтісніший зв'язок з революційною практикою. Нові теоретичні висновки і узагальнення, стратегічні і тактичні настанови, що були покладені в основу цієї теорії, народжувались і проходили перевірку в битвах трьох російських революцій. Першою такою перевіркою стала революція 1905—1907 рр.⁶ Вона відкрила собою період великих революційних потрясінь епохи імперіалізму і поставила перед більшовиками такі складні завдання, яких доти ще ніколи не доводилося розв'язувати жодній пролетарській партії. Партія російського пролетаріату розв'язувала їх з позицій революційного марксизму. Вона на практиці підтвердила правильність ленінських ідей, глибоку наукову обґрунтованість стратегії і тактики революційного марксизму й з усією очевидністю показала, що центр світового революційного руху перемістився в Росію, а героїчний російський пролетаріат став авангардом міжнародного робітничого руху.

В ході класових битв 1905—1907 рр. дістало блискуче підтвердження ленінське вчення про головні рушійні сили буржуазно-демократичної революції та гегемонію в ній пролетаріату. Незважаючи на те, що питома вага робітників серед населення країни була порівняно невисокою, вони становили приблизно половину всіх учасників революції, виступаючи застрільниками найактивніших революційних дій проти царизму — страйків, демонстрацій, збройних виступів.

Під час революції робітничий клас Росії створив свої масові організації — Ради робітничих депутатів, що стали зародками нової, революційної влади і органами збройного повстання. Вони були прообразом Радянської влади, яка утвердилася в нашій країні в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії» підкреслюється, що робітничий клас на своїх плечах виніс основний тягар революційної боротьби в той період і своїми рішучими діями, беззавітним героїзмом та самовідданістю піднімав широкі маси трудящих на боротьбу проти самодержавства, поміщиків і буржуазії⁷.

⁴ Там же, стор. 201.

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 40—42.

⁶ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 530.

⁷ Об идеологической работе КПСС. Сборник документов. М., 1977, стор. 415.

Події революції засвідчили велику життєву силу ленінської ідеї союзу пролетаріату і селянства при керівній ролі робітничого класу. Досвід революції 1905—1907 рр. довів необхідність всемірного зміцнення цього союзу, об'єднання революційних зусиль трудящих у боротьбі за повалення експлуататорського ладу.

Перша російська революція стала могутнім стимулом для розгортання національно-визвольного руху пригноблених царизмом народів. Національна буржуазія намагалася використати цей рух у своїх класових інтересах. Але трудящі України, Закавказзя, Молдавії, Білорусії, Прибалтики, Середньої Азії та інших національних окраїн Росії дали рішучу відсіч цим спробам. У своїй визвольній боротьбі вони йшли за гегемоном революції — пролетаріатом — та його партією. На той час більшовики вже мали чітку програму розв'язання національного питання на основі демократизації країни після повалення царизму, забезпечення гарантій цілковитої рівноправності всіх громадян, незалежно від їх національності. Робітничий клас показав свою здатність згуртовувати навколо себе більшість народу. В горнилі революційної боротьби створювався єдиний багатонаціональний фронт пригноблених народів Росії на чолі з російським пролетаріатом.

Економічні й політичні страйки, демонстрації робітників і студентів, всеросійський політичний страйк, збройне повстання, бойкот Думи, революційна парламентська тактика — ось далеко не повний арсенал тактичних засобів революційної боротьби, висунутих і перевіренних на практиці робітничим класом Росії, які стали цінним надбанням світового пролетаріату.

Узагальнення досвіду цієї боротьби сприяло збагаченню і дальшому розвитку стратегії і тактики партії більшовиків, діяльність якої втілювала у собі керівну роль робітничого класу. Якщо до революції, за словами В. І. Леніна, партія налічувала «кілька сотень революційних організаторів, кілька тисяч членів місцевих організацій...», то через кілька місяців «сотні революційних соціал-демократів «раптом» вирости в тисячі, тисячі стали вождями від двох до трьох мільйонів пролетарів»⁸. Зміцніли авторитет і вплив ленінської партії в масах, які вона впевнено вела на штурм самодержавства.

Приклад російського пролетаріату справив могутній вплив на піднесення робітничого руху в найбільш розвинутих у той час капіталістичних країнах. Досить сказати, що протягом 1905—1907 рр. тільки в Німеччині, Франції, Англії та Італії у страйковій боротьбі брало участь на мільйон робітників більше, ніж у попередні три роки⁹.

У Сполучених Штатах Америки робітники організували збір грошей для допомоги революційному російському пролетаріатові. У відповідь, написаній з цього приводу, зазначалося: «Героїчна боротьба в Росії ведеться майже винятково силами робітників під ідейним керівництвом соціалістів, а це зайвий раз доводить, що класово свідомий пролетаріат став авангардом усього визвольного руху сучасності»¹⁰.

Завдяки своїй антиімперіалістичній спрямованості перша російська революція відіграла важливу роль у посиленні національно-визвольного руху пригноблених імперіалізмом народів. «Світовий капіталізм і російський рух 1905 року остаточно розбудили Азію», — писав В. І. Ленін, маючи на увазі смугу демократичних революцій, що розпочалися в Китаї, Ірані, Туреччині¹¹.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 293.

⁹ История СССР с древнейших времен до наших дней, т. VI, М., 1968, стор. 252.

¹⁰ Революция 1905—1907 годов. Документы и материалы, М., 1975, стор. 343.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 141.

Розроблена В. І. Леніним теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну не лише стала видатним вкладом у скарбницю марксизму, а й відкрила єдино правильний шлях до революційного перетворення сучасного світу. Незважаючи на те, що перша російська революція зазнала поразки, вона, як генеральна репетиція Великого Жовтня, мала всесвітньо-історичне значення.

В. І. Ленін учив, що революціонери зобов'язані якнайширше, як найенергійніше ставити демократичні вимоги, вміти поєднувати боротьбу за демократію з боротьбою за соціалістичну революцію, підпорядковуючи першу другій. Ця ленінська настанова є надзвичайно актуальною і в сучасних умовах, коли загальнодемократична боротьба в країнах капіталу дедалі більше набуває яскраво вираженого анти-монополістичного характеру.

Революційні перемоги трудового народу, досягнуті під керівництвом робітничого класу і його авангарду — марксистсько-ленінських партій — привели до утворення світової соціалістичної системи, яка динамічно розвивається, до розвалу колоніальної системи імперіалізму. Саме країни соціалістичної співдружності є наймогутнішою опорою всіх революційних сил сучасності.

З крахом колоніалізму на передній план дедалі більше висувається боротьба країн, що розвиваються, за економічне й політичне визволення. У ряді молодих держав розпочався процес глибокої внутрішньої перестройки, кінцевою метою якого проголошено побудову соціалізму.

Вірний ленінським заповітам, СРСР послідовно відстоює справу миру на планеті, веде наполегливу боротьбу за зміцнення і матеріалізацію розрядки, всемірно підтримуючи й захищаючи все передове і прогресивне від численних нападок реакційних імперіалістичних сил. Наша країна незмінно виступає з новими конструктивними ініціативами на міжнародній арені, забезпечуючи втілення в життя виробленої на XXIV і XXV з'їздах КПРС Програми миру.

Спираючись на величезний революційний досвід минулого і науково узагальнюючи сучасні революційні процеси, наша партія веде послідовну боротьбу за перемогу сил миру і соціалізму, побудову комуністичного суспільства, викриває перед лицем усього людства надзвичайну небезпеку агресивних маневрів імперіалізму. У відповідях кореспонденту газети «Правда» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев з граничною ясністю виклав позицію нашої країни, яка завжди була, є і буде вірною принципам інтернаціональної солідарності, дав гідну відсіч ворожим випадкам західної та маоїстської пропаганди у зв'язку з подіями в Афганістані¹².

Радянські люди, трудящі всієї соціалістичної співдружності вбачають свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб і надалі зміцнювати економічну могутність своїх країн, розвивати інтернаціональну солідарність з міжнародним робітничим класом, з борцями за демократію і національне визволення, за мир і соціалізм, за торжество ідей марксизму-ленінізму.

Наукові дослідження складних революційних процесів минулого і сучасного дадуть можливість точніше передбачати напрями нашого руху вперед по шляху комуністичного будівництва, спрямовувати світовий революційний процес у потрібне для інтересів трудового народу русло.

¹² «Радянська Україна», 13 січня 1980 р.

Особливої урочистості відзначенню 75-річчя революції 1905—1907 рр. надає той факт, що воно проходить напередодні 110-ї річниці з дня народження Володимира Ілліча Леніна.

«Титан наукової думки і справді народний вождь, полум'яний революціонер, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, — відзначається у постанові Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, прийнятій у зв'язку з цією знаменною датою, — Ленін присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне визволення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці»¹³.

¹³ «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

В. І. ЮРЧУК, директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України —
філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС,
член-кореспондент АН УРСР

ЛЕНІНІЗМ І ПЕРША НАРОДНА РЕВОЛЮЦІЯ ЕПОХИ ІМПЕРІАЛІЗМУ

Ленінізм, як марксизм сучасної епохи, як єдине, цілісне, всеперемагаюче вчення міжнародного робітничого класу, збагачувався й розвивався у битвах трьох російських революцій. Перемога Великого Жовтня, що стала головною подією ХХ століття, розгром фашизму у Великій Вітчизняній війні, побудова в нашій країні суспільства розвинутого соціалізму, виникнення й розвиток світової соціалістичної системи, неухильне зміцнення революційних позицій міжнародного пролетаріату, крах колоніальної системи імперіалізму, докорінна зміна співвідношення сил на світовій арені на користь соціалізму — все це переконливо і незаперечно підтверджує могутню революційно-перетворюючу силу ленінізму, який став символом соціального оновлення світу, свідчить про його інтернаціональний, універсальний характер.

Ленінський етап у розвитку марксизму розпочався, як відомо, в середині 90-х років минулого століття. З самого початку свого виникнення вчення Леніна орієнтувалося не тільки на нашу країну, а й на весь світовий революційний процес, на всю епоху боротьби за утвердження комуністичної формації. Це повністю підтвердив уже досвід революції 1905—1907 рр., яку В. І. Ленін називав «генеральною репетицією», прологом перемоги Великого Жовтня¹. Без героїчної боротьби робітників і селян у 1905—1907 рр. було б неможливо здійснити в жовтні 1917 р. першу в світовій історії переможну соціалістичну революцію, що відкрила нову еру в історії людства.

Тема «Ленінізм і перша народна революція епохи імперіалізму» — широка і багатогранна. Ми спинимося лише на окремих, найважливіших її аспектах, необхідність висвітлення яких випливає, зокрема, з постанов ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» та «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії».

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 296.

Глибина і широкий розмах першої народної революції були зумовлені рядом соціально-економічних факторів. На початок ХХ ст. Росія стала вузловим пунктом суперечностей світової системи імперіалізму, її найслабшою ланкою. Усі найтипівіші і найістотніші суперечності суспільного розвитку того часу досягли тут виняткової гостроти. Протягом багатьох років нагромаджувався в Росії — країні багатій на славні революційні традиції — величезної сили революційний потенціал. Ще К. Маркс і Ф. Енгельс вбачали в робітниках і селянах Росії силу, яка здатна повалити царизм і привести країну до соціалізму. «Всередині самої царської імперії є елементи, — вказував Ф. Енгельс, — які могутньо працюють над її зруйнуванням»². Основоположники наукового комунізму передбачали, що наша Батьківщина в найближчому майбутньому відіграватиме найважливішу роль у світовому революційному процесі. Геніальне передбачення основоположників наукового комунізму цілком збулося — на початок нинішнього століття центр світового революційного руху і революційної думки перемістився в Росію. В цей час у нашій країні склалася революційна ситуація, яка переросла в першу російську буржуазно-демократичну революцію.

У революції 1905—1907 рр. пройшли першу перевірку нові теоретичні висновки і узагальнення, стратегічні й тактичні настанови, що були покладені в основу ленінської теорії соціалістичної революції³, дістала перше всеосяжне підтвердження всесвітньо-історична правота ленінізму, як теорії і методу революційної перебудови світу. Створена В. І. Леніним у 1903 р. пролетарська партія нового типу стала живим втіленням нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики. Ідейне об'єднання робітничого класу на принципах марксизму-ленінізму було закріплене в ній, говорячи словами В. І. Леніна, «...матеріальною єдністю організації...»⁴. Партія більшовиків була єдиною партією, яка протягом усієї революції мала чітку наукову програму дій. Вона високо піднесла революційний прапор, рішуче відстоювала марксизм-ленінізм у боротьбі проти ревізіонізму, творчо розвивала вчення Маркса—Енгельса—Леніна, з'єднуючи його в ході революції з масовим пролетарським і демократичним рухом. Вождь партії більшовиків В. І. Ленін був і вождем революції 1905—1907 рр. Висуваючи науково обгрунтовані лозунги, визначаючи основні завдання революції на кожному її етапі, він впевнено вів трудящі маси на самовіддану боротьбу з самодержавством.

Революція 1905—1907 рр., яка протягом трьох років розхитувала основи експлуататорського ладу, стала могутнім імпульсом для дальшого розвитку марксистсько-ленінського вчення. В. І. Ленін збагатив марксизм новим історичним досвідом — досвідом політичного керівництва масами в період революції. Особлива увага в його працях приділялася теорії революції, вченню про державу та гегемонію робітничого класу в буржуазно-демократичній і соціалістичній революціях.

Та обставина, що становлення ленінізму відбувалося в живому зв'язку з практикою, в період революційних бур і соціально-політичних потрясінь, у напруженні класових битв, відразу ж надала вченню Леніна величезної перетворюючої сили, спрямованості у майбутнє, пролетарської партійності, бойовитості, соціального оптимізму і пристрас-

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 543.

³ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 530.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 8, стор. 386.

ності, непримиренності до антикомуністичних, антипролетарських тенденцій, до буржуазної і дрібнобуржуазної ідеології.

Принципово нові положення ленінської теоретичної творчості, її антидогматичний характер величезною мірою сприяли народженню сміливих революційних починів робітничого класу, забезпечили великий розмах революції, у ході якої виникло багато небачених раніше в історії людства явищ і процесів, що справили глибокий вплив на дальший розвиток історичних подій не тільки в нашій країні, а й в усьому світі.

Насамперед, за своїм об'єктивним історичним змістом революція 1905—1907 рр. стала *першою* народною революцією епохи імперіалізму, вождем, гегемоном якої *вперше* в історії виступив пролетаріат. Це була перша революція, в якій марксистська партія робітничого класу діяла як самостійна політична сила із своєю окремою науково обгрунтованою програмою, стратегією і тактикою. У ході революції *вперше* в історії почав складатися союз робітничого класу і селянства, *вперше* дістав широке застосування такий специфічний пролетарський засіб боротьби, як масовий політичний страйк, виникли *небачені доти* політичні організації — Ради робітничих, а слідом за ними — й Ради селянських і солдатських депутатів. Саме в 1905 р. в Росії народився й організований професійний рух пролетаріату.

Революція 1905—1907 рр. переконливо підтвердила неспроможність ідейно-теоретичних, політичних і організаційних настанов меншовизму як основної опортуністичної течії в російській соціал-демократії, наочно показала хибність меншовицько-троцькістської політичної лінії в революційній боротьбі.

Роки першої російської революції характеризуються винятково активною теоретичною творчістю її вождя. Твори, написані В. І. Леніним у цей період становлять вісім великих томів. Тут і такі ґрунтовні праці, як «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» і «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905—1907 років», і виступи на III, IV та V з'їздах партії, і сотні статей, що охоплюють майже всі без винятку аспекти, сторони, нюанси революційної боротьби. До досвіду першої російської революції В. І. Ленін неодноразово звертався і в наступні роки.

Творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових історичних умов, В. І. Ленін уперше в історії марксисту розробив питання про особливості буржуазно-демократичної революції в епоху імперіалізму, її класовий характер і рушійні сили, засоби боротьби та перспективи. На кінець XIX ст. буржуазія, як відомо, повністю вичерпала свою прогресивну роль і перетворилася в контрреволюційну силу. Світовий розвиток об'єктивним ходом історії поставив у центр епохи новий, висхідний, єдиний справді до кінця революційний клас — пролетаріат⁵, який виріс і кількісно, і якісно в самостійну політичну силу, що визначає характер і напрям сучасного суспільного розвитку. В Росії, наприклад, на початок XX ст. налічувалося близько 10 млн. найманих робітників⁶, у тому числі майже 3 млн. промислових⁷.

На основі досвіду подій 1905—1907 рр. В. І. Ленін сформулював ряд теоретичних положень про гегемонію пролетаріату в революції. Їх суть полягає в тому, що, по-перше, робітничий клас здатний стати керівником революції і в тих країнах, де, як це було, зокрема, і в ко-

⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 175.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 3, стор. 550—551.

⁷ Див.: там же, стор. 423—424.

лишній царській Росії, він становив меншість у загальній кількості населення, а по-друге, його сила і роль у суспільстві визначається не більшістю чи меншістю серед населення, а революційною енергією і свідомістю, здатністю керувати революційною боротьбою селянства та інших демократичних верств. «...Людство, — зазначав В. І. Ленін, — аж до 1905 року не знало ще, яким великим, яким грандіозним може бути і буде напруження сил пролетаріату, коли справа йде про те, щоб боротися за справді великі цілі, боротися справді революційно!»⁸

За соціальним змістом революція 1905—1907 рр. була буржуазно-демократичною. Враховуючи конкретні реальні можливості і умови, вона не ставила своїм безпосереднім завданням ліквідацію капіталістичного ладу, а була спрямована на повалення царизму і встановлення демократичної республіки, конфіскацію поміщицького землеволодіння і запровадження 8-годинного робочого дня. Разом з тим, перша російська революція була й пролетарською. Це визначалося двома принципово соціально-класовими позиціями — по-перше, керівною роллю в цій пролетаріату і, по-друге, специфічно пролетарськими способами, засобами й формами боротьби (страйки, що переростали в збройне повстання).

Ідея гегемонії пролетаріату є паризьким камешем ленінської теорії переростання демократичної революції в соціалістичну, суть якої полягає в тому, що гегемонія пролетаріату в буржуазно-демократичній революції при союзі робітничого класу і селянства та при ізоляції ліберальної буржуазії, має переростати в гегемонію пролетаріату в соціалістичній революції. На цій теорії базувалися й ленінський стратегічний план і тактична лінія більшовиків, спрямовані на забезпечення цілковитої перемоги буржуазно-демократичної революції та на її негайне переростання в революцію соціалістичну. В. І. Ленін відкинув схему опортуністичних лідерів II Інтернаціоналу, що орієнтували на згортання революції після закінчення її демократичного етапу, на те, щоб зупинитися в революційному русі на півдорозі. Водночас В. І. Ленін викрив троцькістську теорію «перманентної революції», що означала перескакування через демократичний етап революції, орієнтувала на політичну ізоляцію робітничого класу, заперечувала революційну роль селянства.

Партія на чолі з В. І. Леніном виробила також чіткі теоретичні і практичні настанови про владу, яка повинна була встановитися в результаті перемоги демократичної революції. Це — революційно-демократичний тип влади, що виступає як знаряддя безперервного поглиблення демократичної революції і переростання її в соціалістичну. Стосовно до умов Росії початку ХХ ст. В. І. Ленін визначив класовий зміст такої влади як революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства. Її формою мав стати тимчасовий революційний уряд при активній участі соціал-демократів.

Серед найбільших досягнень революційної творчості мас були народжені у вогні першої російської революції органи збройного повстання і революційної влади — Ради робітничих депутатів. Вони стали прообразом Радянської влади і цині, в умовах розвинутого соціалізму, перетворилися в таку школу суспільно-політичної діяльності мільйонів, якої людство не знало протягом усієї своєї історії.

Який же могутній дар наукового передбачення треба було мати, щоб уже тоді, в 1905 р., коли ці органи перебували в зародковому стані, розкрити їхню суть, побачити їх велике майбуття, визначити

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 295.

характер відносин між революційною партією і Радами. Для забезпечення дійового партійного керівництва останніми В. І. Ленін, наприклад, настійно рекомендував створювати «...якомога сильніші групи членів партії всередині кожної Ради...» і спрямовувати «...діяльність цих груп у строгому зв'язку із загальною діяльністю партії»⁹. Тепер партійні групи в Радах, про необхідність яких В. І. Ленін писав ще в березні 1906 р., є основною формою партійного керівництва цими найбільш масовими, широко представницькими організаціями народу.

На основі досвіду першої російської революції В. І. Ленін збагатив і розвинув марксистське вчення про пролетарську партію нового типу. Особливо важчання надавав Володимир Ілліч принципності і стійкості партії, рішуче засуджував «ухильність або безпринципність у теоретичних питаннях»¹⁰, показував зразки творчого застосування теоретичних положень до конкретної практики революційної Росії. В. І. Ленін безустанно поглиблював теоретичні висновки про те, що сила партії нового типу, як і масового робітничого руху в цілому, полягає в свідомості та організованості її членів. Тільки висока організованість, наголошував він, може зробити партію міцною і боекратною, надати їй таких сил, які в десятки і сотні разів перевищують її чисельність¹¹. Тільки за цієї умови «...може наша моральна сила перетворитися в матеріальну»¹².

Велике принципове значення для ідейного та організаційного зміцнення партії мав прийнятий на її з'їздах з ініціативи і завдяки величезній наполегливості В. І. Леніна ряд важливих рішень. Зокрема, III з'їзд РСДРП (1905 р.) затвердив у ленінському формулюванні перший параграф Статуту партії, в якому була закладена надзвичайно важлива організаційна ідея більшовизму — максимальна організованість партії; взяв твердий курс на згуртування і злиття всіх соціал-демократичних організацій під прапором пролетарського інтернаціоналізму. На IV з'їзді (1906 р.) уперше в Статут партії було включено ленінське формулювання про демократичний централізм як основний принцип партійного будівництва. З того часу це ленінське формулювання постійно входить у Статут нашої партії. Коли в 1905 р. в країні були завойовані мінімальні політичні свободи, В. І. Ленін поставив завдання перебудувати всі партійні органи на основі виборності, зберігши при цьому конспіративний апарат партії. V з'їзд РСДРП (1907 р.) прийняв рішення ліквідувати двоцентровість і проводити вибори єдиного керівного партійного центру — ЦК. У ході першої російської революції замість підпільних гуртків, що діяли на заводах і фабриках, у гущі робітничого класу, його передові представники почали створювати партійні осередки як основні, первинні організації партії, що служили оплотом більшовизму. Якщо в 1903 р. в Росії налічувалося тільки близько 3,5 тис. соціал-демократів¹³, то в квітні 1907 р. їх кількість зросла до 150 тис., у тому числі більшовиків — до 46 тис.¹⁴

Усе це сприяло зміцненню партії, підвищенню її організованості і згуртованості, активізації діяльності по керівництву боротьбою трудящих мас. У рядах ленінської партії об'єднувалися найсмідливіші бійці революції, все найкраще, найсвітліше, героїчне, що було в робітни-

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 215.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 43.

¹¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 34.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 234.

¹³ Див.: М. А. Суслов. На путях строительства коммунизма. Речь и статьи. В двух томах, т. 2, М., 1977, стор. 349.

¹⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 105.

чому класі. Більшовики використовували різноманітні форми і засоби політичного виховання пролетаріату, широких мас трудящих, глибоко роз'яснювали їм ленінські ідеї і положення, документи партії, викривали хибність опортуністичної тактики, ідейно-теоретичних поглядів і дій меншовиків, есерів, анархістів, буржуазних націоналістів та інших дрібнобуржуазних партій і течій.

В результаті ленінського керівництва, невтомного зміщення зв'язків з масами, перебудови роботи партії, особистої самовідданості більшовики створювали простір революційному почині та ініціативі мас, всемірно сприяючи розвитку і поглибленню народного характеру революції.

Минуло 75 років з початку першої російської революції. Величезний, густо насичений подіями всесвітньо-історичного значення шлях пройшли за ці роки робітничий клас, усі трудящі нашої країни, керовані партією великого Леніна.

У жовтні 1905 р. захоплений надзвичайно швидким паростанням революційного натиску мас, В. І. Ленін у статті «Всеросійський політичний страйк» натхненно закликав поспішати жити, щоб віддати всі свої сили революції. Писати її докладну історію полишимо майбутнім поколінням, зазначив він¹⁵. Однією з численних відповідей на запит великого вождя є проведення цієї наукової конференції.

З історичних висот розвинутого соціалізму ще чіткіше і зриміше постають перед радянським народом, перед усім прогресивним людством велич революційного минулого, невичерпне багатство героїчних традицій ленінської партії і радянського народу. Нас охоплює почуття гордості за ленінізм, за славу ленінську партію, за робітничий клас, усіх трудящих нашої країни, які в 1905—1907 рр. самовіддано йшли на штурм старого світу. Ми глибоко усвідомлюємо, цінною яких героїчних подвигів і подоланням яких неймовірних труднощів досягнуті нинішні звершення нашої Батьківщини. Вивчення славних революційних традицій партії і народу збагачує наше духовне життя, сприяє дальшому розвитку політичної і трудової активності радянських людей, мобілізації їх на здійснення величних завдань, поставлених у рішеннях XXV з'їзду КПРС, листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС, у працях і виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Леоніда Ілліча Брежнєва, надихає нас на нові звершення в комуністичному будівництві.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 1.

П. М. ШМОРГУН, завідуючий кафедрою історії КПРС
Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук
при Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка,
доктор історичних наук, професор

В. І. ЛЕНІН І БІЛЬШОВИЦЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РОКІВ

«Величезною історичною заслугою Леніна,— підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— є створення ним пролетарської партії нового типу— живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної

практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства»¹.

Як складова і невід'ємна частина єдиної ленінської партії нового типу — РСДРП — виникли, загартовувалися й розвивалися більшовицькі організації України. Без перебільшення можна сказати, що біля їх коліски стояв Володимир Ілліч Ленін. Він виявляв постійну увагу і піклування про зміцнення більшовицьких організацій України після історичного II з'їзду РСДРП, спрямовував їх діяльність у роки першої революції в Росії, під його безпосереднім керівництвом проходив весь їх подальший розвиток і об'єднання на основі ленінських ідеологічних, організаційних і тактичних принципів у Комуністичну партію України, яку Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев назвав великим славним загоном комуністів усієї нашої країни².

Тема «В. І. Ленін і більшовицькі організації України в період першої російської революції» давно вже привертає увагу радянських учених. Ще в середині 20-х років редакція журналу «Пролетарская революция» опублікувала листування В. І. Леніна і Н. К. Крупської з Одеською, Катеринославською та Луганською більшовицькими організаціями за 1905 р., додавши до нього примітки активних діячів цих організацій — С. Голпер, І. Шварца, І. Бродського і Г. Шкловського про зв'язки з В. І. Леніном. Тоді ж у пресі з'явилися статті та спогади М. Васильєва-Южина, С. Гусєва, М. Лядова, З. Щапа та інших учасників більшовицького підпілля, яким довелося працювати разом з Володимиром Іллічем, зустрічатися і розмовляти з ним, виконувати конкретні його доручення, спрямовані на зміцнення більшовицьких організацій України в період революції 1905—1907 рр.

Наукова розробка цієї теми велася й пізніше, а особливо інтенсивно — з середини 50-х років, коли широко відзначалося 50-річчя першої народної революції в Росії. Саме тоді Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС підготував збірник статей з історії більшовицьких організацій на Україні в період революції 1905—1907 рр., де було опубліковано першу ґрунтовну наукову розвідку про боротьбу, яку в цей час вів В. І. Ленін за їх зміцнення³. Багато місця відводилося висвітленню цієї теми і в ряді інших оригінальних наукових праць з історії більшовицьких організацій і революційного робітничого та селянського руху на Україні в роки першої російської революції⁴.

Ленінська тематика і далі продовжує привертати увагу радянських дослідників історії революції 1905—1907 рр.⁵ Особливо велике

¹ «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

² Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті. т. 4, К., 1974, стор. 204.

³ О. Юрченко. Боротьба В. І. Леніна за зміцнення більшовицьких організацій на Україні в період революції 1905—1907 рр.— До історії більшовицьких організацій на Україні в період першої російської революції (1905—1907 рр.), К., 1955.

⁴ Ю. Ю. Кондуфор. Харьковская большевистская группа «Вперед», Харьков, 1954; В. Будніков. Газета «Пролетарий» і її роль у революційному русі на Україні в 1905 р., К., 1955; Ф. Є. Лось. Революція 1905—1907 років на Україні, К., 1955; М. Н. Лещенко. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції, К., 1956 та ін.

⁵ Ф. Лось. Ленінське керівництво революційним рухом на Україні в роки першої російської революції. — Ленінським шляхом, К., 1960; О. Юрченко. В. І. Ленін і більшовицькі організації України в 1905—1907 рр., К., 1960; П. О. Новиков. Розповідження творів В. І. Леніна на Поділлі (1905—

значення для її висвітлення мало видання фундаментального збірника документів про листування В. І. Леніна і керованих ним закордонних партійних органів із соціал-демократичними організаціями України за 1901—1905 рр., підготовленого Інститутом історії партії при ЦК Компартії України спільно з кафедрою історії КПРС Київського політехнічного інституту⁶. Крім листування із згаданими вище Одеською, Катеринославською та Луганською організаціями РСДРП, у ньому вміщено документи про діяльність більшовиків ще 8 міст — Києва, Харкова, Миколаєва, Херсона, Мелітополя, Юзівки, Балти і Бобринця, а також Поліського комітету, який об'єднував соціал-демократичні організації суміжних районів Білорусії і Чернігівщини. Вже один цей перелік міст є переконливим доказом наявності на Україні широкої мережі організацій РСДРП і їх зв'язків з В. І. Леніним, свідченням безпідставності домислів сучасних буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії про відсутність тут соціальних передумов для поширення ленінських ідей і діяльності більшовицьких організацій, а зрештою, й для соціалістичної революції, яка нібито була принесена на Україну ззовні, з Москви.

Збагачення документальної бази дало змогу ширше і ґрунтовніше висвітлити зв'язки В. І. Леніна з більшовицькими організаціями України в роки першої російської революції у «Нарисах історії Комуністичної партії України», авторський колектив яких, вдосконалюючи книгу від видання до видання, постійно розширював відповідний матеріал про вплив В. І. Леніна на діяльність місцевих більшовицьких організацій. Цьому значною мірою сприяв і вихід у світ покажчиків про видання і розповсюдження праць В. І. Леніна на Україні.

Перший такий покажчик підготовлений Книжковою палатою УРСР до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна⁷. У ньому подано бібліографічний опис усіх видань ленінських праць, що виходили на Україні як окремими книгами та листівками, так і в періодичній пресі. Загалом у покажчику описано 20 видань творів В. І. Леніна (одна брошура, одна стаття в легальній газеті і 18 нелегальних листівок), що вийшли на Україні в роки першої російської революції. Нещодавно, вже після виходу покажчика в світ, в «Українському історичному журналі» з'явилося повідомлення про те, що в легальній газеті «Киевское слово» за 18 листопада 1905 р. було виявлено передрук написаної В. І. Леніним «Постанови Виконавчого комітету Петербурзької Ради робітничих депутатів 14 (27) листопада 1905 р. про заходи боротьби з локаутом»⁸. Цей дуже важливий науковий факт ще раз засвідчує можливість при ретельному вивченні текстів легальних прогресивних газет 1905—1907 рр. виявлення нових передруків ленінських праць на Україні. До речі, в «Українському історичному журналі» вже опубліковано немало таких нових доповнень про передрук творів В. І. Леніна у місцевих газетах України в перші роки Радянської влади.

1907 рр.). — «УІЖ», 1963, № 2; З. Р. Вельянінова. Поширення творів В. І. Леніна на Полтавщині (1895—1907 рр.). — «УІЖ», 1966, № 5 та ін.

⁶ Переписка В. И. Ленина и руководимых им зарубежных партийных органов с социал-демократическими организациями Украины (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964.

⁷ Видання творів В. І. Леніна на Україні (1894—1970). Бібліографічний покажчик. Харків, 1971.

⁸ В. Г. Сарбей. Праця В. І. Леніна в «Киевском слове» в 1905 р. — «УІЖ», 1977, № 4, стор. 59.

Другий покажчик, присвячений розповсюдженню творів В. І. Леніна на Україні в дожовтневий період, підготовлений співробітниками ЦДІА УРСР у м. Києві і кафедри історії КПРС Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському державному університеті⁹. До нього включено опис 1630 фактів про розповсюдження творів В. І. Леніна, що виходили окремими виданнями, а також публікувалися в газетах і журналах протягом 1894—1917 рр., у тому числі 549 фактів, які стосуються періоду першої російської революції. Але й ці дані не є остаточними, бо в архівних фондах ще можливе виявлення досі невідомих документів. Уже в першій рецензії на покажчик називалися деякі нові факти, не згадані в ньому¹⁰. Такі доповнення варто друкувати й далі, оскільки вони допомагають збагачувати публікації з ленінської тематики.

Під час підготовки покажчика про розповсюдження творів В. І. Леніна упорядники перевірили всі факти, які згадувалися в попередніх дослідженнях та бібліографічних публікаціях, виправили численні помилки й перекручення і водночас включили до своєї праці ряд нововиявлених важливих документів. Це, насамперед,— телеграфні бланки з текстом статті В. І. Леніна «Напередодні», яку було надіслано з Петербурга для Київської легальної більшовицької газети «Работник». Досі рукопис цієї статті не розшуканий, і вона в Поевному зібранні творів В. І. Леніна друкувалася за газетною публікацією. Виявлені дослідниками телеграфні бланки засвідчують абсолютно точно відтворення її тексту видавцями більшовицької газети.

Було встановлено також прізвище більшовика Т. І. Попова, який вів у редакції «Работника» листування й замовляв В. І. Ленінові статтю і про якого чомусь не згадували інші працівники цієї газети у своїх спогадах 20-х років¹¹. Про революційну діяльність Т. І. Попова, який до кінця свого життя був вірним учнем і послідовником В. І. Леніна, вміщено повідомлення в «Українському історичному журналі»¹², його прізвище згадано в 4-му виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України».

Виявлено й документи, з яких видно, що газета із статтею В. І. Леніна вийшла 8-тисячним тиражем і що видавці встигли вивезти з друкарні і розповсюдити 5900 її примірників, а решту поліція конфіскувала¹³.

Нарешті, в архівосховищі вдалося розшукати примірник першого номера «Работника», на якому стаття В. І. Леніна «Напередодні» позначена цензором як така, що стала причиною конфіскації газети. Фотокопію цього примірника, як і телеграфних бланків із статтею В. І. Леніна, вперше опубліковано у цьому покажчику¹⁴.

⁹ Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). Покажчик архівних документів, К., 1977.

¹⁰ Див.: П. Л. Варгатюк. Рецензія на книгу «Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). Покажчик архівних документів». — «УІЖ», 1977, № 11, стор. 141.

¹¹ Див.: Г. Михайлов. Із спогадів про працю в Київській більшовицькій групі. — 1905 рік у Києві та на Київщині, К., 1926, стор. 321; О. В. Мальдельштам (Одессей). О статье В. И. Ленина «Накануне», напечатанной в № 1 «Работника» (Киев). — Записки Института Ленина, вып. 1, 1927, стор. 162—163; И. И. Колосов-Соколовский. Воспоминания. — «Вопросы истории», 1955, № 12, стор. 38—39.

¹² І. І. Глизь. Революційна діяльність Т. І. Попова. — «УІЖ», 1976, № 1.

¹³ Див.: Документи про видання більшовицької газети «Работник» у Києві. — «Архіви України», 1978, № 3.

¹⁴ Див.: Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). Покажчик архівних документів, стор. 149, 151.

Ми навели відомості тільки про останні знахідки документів, пов'язані з виданням у Києві більшовицької газети «Работник». А скільки ще є інших нових важливих фактів про розповсюдження творів В. І. Леніна на Україні, які необхідно тепер широко використати при підготовці нарисів історії всіх обласних партійних організацій.

Як відомо, з початком революції внутріпартійна боротьба між послідовниками В. І. Леніна та його ідейними противниками настільки загострилася, що привела до розколу найбільших соціал-демократичних організацій і утворення більшовицьких і меншовицьких організацій, що існували паралельно. Перші такі організації на Україні виникли в Одесі, Харкові, Катеринославі і Миколаєві. За вказівкою В. І. Леніна більшовицька група «Вперед» була створена і в Києві, однак вона не оформилася як самостійна організація. Згодом більшовики створили свої окремі організації в Луганську і Херсоні, а в Донбасі на протигав меншовицькому Донецькому союзу — Рудничний союз РСДРП. Одеський комітет РСДРП обрав В. І. Леніна своїм делегатом на III з'їзд партії. Після цього з'їзду для керівництва політичною й організаційно-технічною діяльністю більшовицьких організацій і груп у Києві були створені Південне бюро і Південно-технічне бюро ЦК РСДРП.

Внутріпартійна боротьба різко загострилася і в інших соціал-демократичних організаціях України, які ще залишалися формально єдиними. І дуже важливо висвітлити в наукових дослідженнях роботу більшовиків у таких організаціях, показати посилення їх впливу і авторитету серед робітників, наявність зв'язків з В. І. Леніним і ЦК РСДРП, виявити і підрахувати кількість листів і кореспонденцій, що надходили до редакцій більшовицьких газет, уточнити, де саме і як розповсюджувалися твори В. І. Леніна. При цьому не слід допускати безпідставних перебільшень, як це роблять окремі автори¹⁵.

Про стан партійних організацій на Україні в роки першої російської революції, їх зв'язки з В. І. Леніним та редакціями ленінських органів преси коротко, але чітко сказано в 4-у виданні «Нарисів історії Комуністичної партії України». Там уперше вміщено відомості про загальну кількість більшовицьких організацій і груп України після III з'їзду РСДРП, які об'єднували не менш як 2 тис. членів партії. Тепер завдання дослідників полягає в тому, щоб, спираючись на ці дані, виявляти невідомі раніше документи і на їх основі уточнювати та збагачувати наші відомості про роботу більшовиків на місцях, про їхні зв'язки з В. І. Леніним, встановлювати нові імена діячів більшовицького підпілля, факти про розповсюдження творів К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна, центральних та місцевих органів більшовицької преси.

Дальшого вивчення потребує здійснення більшовицькими організаціями України ленінських тактичних настанов в умовах революції та пропаганда ленінських лозунгів на сторінках місцевих газет, у листівках, а також на зборах, масовках і мітингах. В. І. Ленін уважно стежив за діяльністю більшовицьких організацій і постійно спрямовував її, глибоко узагальнював досвід страйкового руху робітничого класу і селянських виступів, повстання матросів на броненосці «Потемкин».

¹⁵ Див.: И. С. Павлик. Роль соратников и учеников В. И. Ленина в создании и деятельности Горловской большевистской организации (1904—1917 гг.).— В. И. Ленин и местные партийные организации России (1894—1917 гг.), Пермь, 1970; М. Я. Запорожец. Истоки великих свершений. В. И. Ленин и партийные организации Донбасса, Донецк, 1972.

Володимир Ілліч високо оцінив активну участь робітників України у жовтневому всеросійському страйку та грудневому збройному повстанні 1905 р. Особливу увагу приділив він грудневому повстанню в Донбасі. В. І. Ленін розпитував про пов'язані з ним події групу делегатів IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП, а згодом особисто зустрічався з А. С. Гречневим — одним з керівників повстання, якому після придушення збройного виступу вдалося уникнути арешту й емігрувати до Франції. Дізнавшись про те, що А. С. Гречнев з Донбасу, В. І. Ленін став «розпитувати про Горлівське збройне повстання, цікавитися подробицями бою, поведінкою дружинників, настроями робітників під час повстання і після його поразки»¹⁶. У Парижі В. І. Ленін зустрічався й з іншим активним учасником повстання в Донбасі — І. П. Мазановим, якого він знав ще по спільному перебуванню в сибірському засланні.

Після поразки грудневого збройного повстання, в умовах поступового спаду революції, В. І. Ленін продовжував подавати систематичну допомогу більшовикам України, спрямовувати їхню боротьбу за зміцнення партійних організацій, проти опортуністичної політики і тактики меншовиків. Повернувшись у листопаді 1905 р. з еміграції в Росію, він дістав можливість частіше зустрічатися і розмовляти з представниками місцевих організацій, підтримувати зв'язки з ними через членів і агентів ЦК РСДРП, редакції легальних газет і видавництв, що почали особливо широко створюватися після жовтневого всеросійського страйку 1905 р. Напередодні IV (Об'єднавчого) з'їзду РСДРП, наприклад, на Україну приїжджали Й. Ф. Дубровінський і Д. І. Лещенко, які подали велику допомогу місцевим більшовикам у проведенні передз'їздівської кампанії. В роботі з'їзду брали участь К. Є. Ворошилов, Ф. А. Сергєєв (Артем), І. П. Марков, В. О. Радус-Зенькович, І. Г. Правдін та інші делегати партійних організацій України, які, спілкуючись з В. І. Леніном, слухаючи його промови і виступи, пройшли тут велику школу внутріпартійної боротьби. Напередодні V (Лондонського) з'їзду РСДРП на Україні знову побував Д. І. Лещенко. У цей же час до Миколаєва приїздив П. І. Лебедев (Полянський).

Більшовики України направляли до Петербурга своїх представників, які зустрічалися і радилися з В. І. Леніном. Так, коли напередодні V з'їзду РСДРП у Катеринославському комітеті тимчасово взяли верх меншовики, більшовики міста доручили своєму делегатові на всеросійську нараду залізничних організацій РСДРП З. М. Шапу зустрітися з В. І. Леніном і попросити допомоги. І хоч Володимир Ілліч порадив, за свідченням Шапа, вести «роботу своїми силами»¹⁷, незабаром до Катеринослава було направлено Д. І. Лещенка, а потім — Л. М. Сталь і С. С. Бакинського. Д. І. Лещенко був обраний делегатом від катеринославських більшовиків на V з'їзд РСДРП.

Підтримав В. І. Ленін і більшовиків Києва, коли вони попросили його допомогти встановити зв'язки з чеськими соціалістами для налагодження роботи серед робітників-чехів на київському заводі Грєтера і Криванека.

На Україні широко розповсюджувалися легальні більшовицькі газети «Волна», «Вперед», «Эхо», «Наше эхо», «Новый луч», «Рабочая

¹⁶ А. С. Гречнев-Чернов. Воспоминания о В. И. Ленине. — О Владимире Ильиче Ленине. Воспоминания, М., 1963, стор. 94.

¹⁷ З. Шап. 1906 год. — Материалы по истории Екатеринославской социал-демократической организации большевиков и революционных событий 1904—1905—1906, Екатеринослав, 1924, стор. 489.

молва», які видавалися в Петербурзі у період спаду революції і часто друкували статті В. І. Леніна. Редакції цих газет створили свої агентства і відділи у багатьох містах України, підтримували постійні контакти з місцевими партійними організаціями.

Отже, завдяки використанню різних форм і методів більшовицької організації України мали систематичний зв'язок з В. І. Леніним протягом усього періоду першої російської революції. Це допомогло їм проводити правильну тактичну лінію і успішно керувати революційно-визвольною боротьбою трудящих України, які пліч-о-пліч з народними масами всієї країни рішуче виступили проти свого спільного ворога — царизму і капіталізму. І хоч революція зазнала поразки, її досвід мав величезне значення для дальшої боротьби трудящих проти соціального та національного гніту. Революція 1905—1907 рр. — перша народна революція епохи імперіалізму — була, за визначенням В. І. Леніна, генеральною репетицією Великої Жовтневої соціалістичної революції.

П. Л. ВАРГАТЮК, доктор історичних наук, професор

МІЖНАРОДНЕ ЗНАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РОКІВ У РОСІЇ

У сучасних умовах, як і в минулому, не перевелися буржуазні і реформістські фальсифікатори, які твердять, ніби події першої російської революції і застосована в ній тактика боротьби не мають будь-якого практичного значення для інших країн. «Нема нічого більш помилкового, ніж така думка»¹, — відповідав В. І. Ленін на подібні твердження.

Радянська історична наука, керуючись ленінськими методологічними настановами і оцінками, чітко визначила місце і роль революції 1905—1907 років у світовому революційному русі. Революція в Росії не була ізольованим явищем, не стояла в стороні від стовпової дороги міжнародного революційного процесу. Навпаки, вона є істотною складовою ланкою цього процесу, тісно пов'язаною як з минулими, так і особливо з наступними революціями. Справивши величезний вплив на зростання робітничого і національно-визвольного руху в усьому світі, продемонструвавши загальні риси і закономірності буржуазно-демократичної революції нового типу, перша російська революція має велике міжнародне значення.

Революція 1905—1907 років звершувалася в умовах, коли світ вступив у нову епоху — епоху імперіалізму, а Росія стала вузловим лунком усіх суперечностей цієї епохи. Склалася нова розстановка класових сил, відмінна від тієї, яка існувала в революціях минулого. Найяскравіше відображення вона одержала в Росії, де тісно переплелися між собою загальнонародна боротьба на чолі з пролетаріатом проти самодержавства і поміщиків та боротьба робітничого класу, підтриманого селянською біднотою, проти буржуазії. У ході революції антифеодальна боротьба з царизмом, тісно пов'язаним з російським і міжнародним капіталом, виявилася невіддільною від боротьби з бур-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

жуазією, з імперіалізмом, що створювало передумови для переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну. Незважаючи на поразку, революція 1905—1907 років завдала могутнього удару не лише по царизму, а й по всій системі світового капіталізму, наблизивши його загальну кризу.

Перша народна революція епохи імперіалізму справила глибокий вплив на весь революційний процес ХХ століття, багато в чому визначивши основні тенденції його розвитку. Досвід 1905—1907 років переконливо підтвердив, що в центрі визвольного руху нової епохи став пролетаріат, який очолив революційну боротьбу всіх трудящих. Відзначаючи цей факт, як поворотний пункт у світовому революційному русі, В. І. Ленін писав, що перша російська революція відкрила «...новий і незрівнянно вищий, ніж раніше, етап міжнародної боротьби пролетаріату»². Соціалістична перспектива, перетворена опортуністами II Інтернаціоналу в пусту абстракцію, в результаті революційних боїв російського пролетаріату ставала більш реальною, відчутною і близькою.

Революція 1905—1907 років знаменувала завершення переміщення з Західної Європи в Росію центру міжнародного революційного руху. Ця всесвітньо-історична подія була зумовлена виникненням нового, ленінського етапу в розвитку марксизму, поєднанням теорії наукового соціалізму з практикою масового революційного робітничого руху, діяльністю марксистської партії нового типу, створеної і керованої В. І. Леніним.

Перед революційними силами Росії стояли такі національні завдання, які раніше ніколи не стояли перед іншими національними загонами революційного руху, завдання, що мали інтернаціональне значення. Ще за три роки до початку революції, в книзі «Що робити?» В. І. Ленін писав: «Історія поставила тепер перед нами найближче завдання, яке є найбільш революційним з усіх найбільших завдань пролетаріату якої б то не було іншої країни. Здійснення цього завдання, зруйнування наймогутнішого оплоту не тільки європейської, а також (можемо ми сказати тепер) і азійської реакції зробило б російський пролетаріат авангардом міжнародного революційного пролетаріату»³. На початку революції, підкреслюючи її вплив на світовий революційний процес, Володимир Ілліч зазначав: «Перемігши в прийдешній демократичній революції, ми зробимо цим гігантський крок вперед до своєї соціалістичної мети, ми скинемо з усієї Європи тяжке ярмо реакційної військової держави і допоможемо швидше, рішучіше і сміливіше піти до соціалізму нашим братам, свідомим робітникам усього світу, які так знемоглися в буржуазній реакції і духовно оживають тепер, бачачи успіхи революції в Росії»⁴.

Пізніше В. І. Ленін назвав революцію 1905—1907 років найбільшим пролетарським рухом після Паризької комуни, який поклав кінець періоду «мирного» розвитку капіталізму і відкрив період революційних бур і потрясінь. Російський пролетаріат, відзначав він, усім ходом російської революції опинився «...далеко попереду інших міжнародних армій пролетаріату»⁵.

Міжнародне значення революції 1905—1907 років широко визнавалося тоді також лівою частиною соціал-демократичних партій II Інтернаціоналу, багатьма визначними діячами соціалістичного руху.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 163.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 26—27.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 198—199.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 346.

Один з лідерів німецької соціал-демократії А. Бебель у 1905 р. назвав революцію в Росії «найвеличнішою в своєму роді революцією з усіх відомих у світовій історії»⁶. К. Лібкнехт оцінював російську революцію як «поворотний пункт в історії народів Європи»⁷. Видатний французький письменник А. Франс у грудні 1905 р. заявив: «Російська революція — революція всесвітня... На берегах Неви, Вісли і Волги — ось де вирішується нині доля нової Європи і майбутнього людства»⁸. Міжнародне значення революційних битв в Росії відзначали в своїх резолюціях соціал-демократичні з'їзди в Німеччині і Австрії восени 1905 р. У липні 1905 р. в Чикаго з'їзд американської організації «Індустріальні робітники світу» в своїй резолюції відзначав, що результат боротьби в Росії «буде мати вирішальне значення для робітничого класу всіх країн у їх боротьбі за своє визволення»⁹. Японські соціалісти в своєму щотижневику «Чокуген» у березні 1905 р. писали, що Росія на початку ХХ століття відіграє ту ж роль, що й Франція на початку ХІХ. «Точно так же, як революція в Західній Європі завжди чекала сигналу з Франції, так чекають тепер пограбовані і поневолені країни Сходу сигналу російської революції»¹⁰.

Штутгартський конгрес II Інтернаціоналу в 1907 р., відбиваючи думку лівих делегатів з Франції, Німеччини, Австрії, Бельгії, Голландії, Італії, США, констатував, що «російська революція, яка ще тільки розпочалася, вже стала могутнім фактором у міжнародній боротьбі між капіталом і працею...»¹¹.

Отже, нова історична епоха, нова розстановка класових сил, тісне переплетення національних і інтернаціональних завдань боротьби, переміщення в Росію центру світового революційного руху — все це зумовило міжнародний характер революції 1905—1907 років, наклало особливу відповідальність на російський пролетаріат і більшовицьку партію перед робітничим класом, всіма трудящими світу. Провідна роль російського пролетаріату збереглась в наступні роки. Перемога Великого Жовтня висунула нашу країну в авангард сил миру, демократії і соціалізму.

У широкому розумінні міжнародне значення революції 1905—1907 років, насамперед, виявилось в її безпосередньому впливі на багато країн. По-перше, за рубежем піднялася могутня хвиля класової солідарності на захист і підтримку революції в Росії. По-друге, російська революція стала поштовхом до піднесення революційного робітничого руху в капіталістичних країнах і національно-визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах, викликала своїм прикладом ряд демократичних революцій в Азії та Америці.

Масові мітинги і збори, вітальні промови і резолюції, статті в соціалістичній пресі, в які вилився рух солідарності з першою російською революцією, були яскравим свідченням підтримки цієї революції з боку робітничого класу, всіх прогресивних сил світу. При цьому робітники добре розуміли інтернаціональний характер боротьби російського пролетаріату. На початку революції пролетарі Праги запевняли російських братів по класу, що вважають «їх боротьбу... своєю боротьбою»¹². Тоді ж мітинг угорських, румунських, словацьких, німецьких і

⁶ История Второго Интернационала, т. II, М., 1966, стор. 141.

⁷ Революция 1905—1907 годов. Документы и материалы, М., 1975, стор. 338.

⁸ А. Франс. Рассказы. Публицистика. М., 1950, стор. 136, 138.

⁹ Книга Билла Хейвуда. М.—Л., 1932, стор. 21.

¹⁰ Революция 1905—1907 годов. Документы и материалы, стор. 348.

¹¹ Международный социалистический конгресс в Штутгарте, Спб., 1907, стор. 86.

¹² Первая русская революция и международное революционное движение, ч. I, М., 1955, стор. 424.

сербських робітників в Будапешті висловив палку підтримку «російським братам-революціонерам, що борються за повалення царизму і тим самим за повне визволення людства»¹³. «Справа російського пролетаріату, — заявили болгарські соціал-демократи, — справа робітників усіх країн»¹⁴.

Поряд з цим робітники, передова інтелігенція Європи та Америки рішуче викривали злочини царизму, створювали різні товариства для підтримки російської революції, подавали допомогу революційній еміграції, збирали кошти в фонд революційних організацій Росії. Їх зусиллями були зірвані плани подання фінансової допомоги царизму і організації інтервенції в Росію, які виношувалися урядами Англії, Франції і Німеччини.

Російський революційний приклад не тільки викликав хвилю співчуття і підтримки, а й справив великий вплив на класову, революційну боротьбу пролетаріату капіталістичних країн. У 1905—1907 роках в Європі значно зросли масштаби страйкового руху робітників. З арсеналу засобів російської революції були запозичені загальні економічні і політичні страйки, що супроводжувалися масовими демонстраціями і мітингами. Найбільшими економічними виступами європейського пролетаріату в 1905 р. були загальні страйки гірників Ура, Саара і Верхньої Сілезії в Німеччині, шахтарів чотирьох вугільних басейнів Бельгії, гірників і металургів трьох департаментів Франції. У 1906 р. відбулися загальні страйки у Туріні, Болоньї та інших містах Італії, у 1907 р. — страйк залізничників Англії.

У загальних політичних страйках, йдучи за російським пролетаріатом, робітничий клас Європи широко застосовував вимоги демократичних свобод, офіційного визнання дня 1 Травня, амністії політичним в'язням. У ряді міст Європи (Гамбурзі, Ліможі та ін.) в ході страйків мали місце сутички робітників з поліцією і військами, у Празі десятки тисяч робітників вийшли на барикади. Європейський пролетаріат, як відмічав К. Лібкнехт, вчився розмовляти з своїми поневолювачами «по-російському».

В умовах піднесення робітничого руху соціал-демократичні з'їзди в Німеччині та Австрії, подолавши опір опортуністів, визнали загальний політичний страйк дійовим засобом боротьби пролетаріату. Застосувавши загальний страйк, пролетаріат цих країн виступив вождем всенародної боротьби за загальне демократичне виборче право. Перемогу цієї боротьби в Австрії В. І. Ленін вважав одним із найважливіших виявів міжнародного впливу революції в Росії¹⁵.

У роки першої російської революції в Австро-Угорщині і на Балканах посилювався селянський рух. У 1907 р. в Румунії відбулося найбільше в її історії селянське повстання, що охопило всю країну. Як і в Росії, в ті роки в ряді країн Європи (Англії, Франції, Німеччині) мали місце хвилювання і повстання в армії і на флоті.

Під впливом російської революції посилювався національно-визвольний рух в Австро-Угорщині та Скандинавії. Його наслідком було відокремлення Норвегії від Швеції та надання автономії Ісландії в складі Данії.

Революція 1905—1907 років і боротьба більшовиків проти меншовизму, троцькізму і міжнародного опортунізму сприяли політичному розмежуванню в рядах європейської та американської соціал-демо-

¹³ Там же, стор. 386.

¹⁴ Там же, стор. 514.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

кратії, виникненню лівої, революційної течії в II Інтернаціоналі. Ця течія орієнтувала маси на рішучі революційні дії. Але в зв'язку з папуванням соціал-реформістів і організаційною слабкістю лівих соціал-демократів революційні виступи в капіталістичних країнах тоді не переросли в демократичні і соціалістичні революції.

В. І. Ленін писав, що революція 1905—1907 років остаточно розбудила Азію¹⁶. Населення Азії і Латинської Америки піднялося на боротьбу за демократію, ліквідацію феодалізму, національне визволення від гніту імперіалізму.

У 1905 р. розпочалась і до 1911 р. продовжувалася антифеодальна революція в Персії (Ірані). В цій активну участь брали робітники, селяни і ремісники, які зі зброєю в руках добилися значних успіхів: скинення шаха, вигнання реакційних ханів, проголошення конституції, утворення виборних органів місцевого самоуправління, скликання національних зборів — меджлису.

Допомогу іранській революції, особливо населенню Іранського Азербайджану, подали закавказькі революціонери-більшовики. Якщо російські і англійські інтервенціоністські війська брали участь у придушенні іранської революції, то російські революціонери боролися на її барикадах. Влітку 1908 р., високо оцінюючи допомогу російських революціонерів і тавруючи участь російського і англійського урядів у придушенні іранської революції, В. І. Ленін передбачав, що реакція не зможе усунути нових народних виступів в Ірані¹⁷. Нині наш інтерес до іранської революції 1979 р., наші симпатії до боротьби трудящих Ірану проти американського імперіалізму мають глибокі історичні коріння.

У Туреччині революція 1908—1909 років носила верхівковий, половинчатий характер. Керована буржуазною партією молодотурків, ця революція домоглася лише деякого оновлення політичного режиму країни. Але і в турецькій революції В. І. Ленін бачив сліди впливу революції 1905—1907 років¹⁸. Незважаючи на обмеженість, революція мала прогресивну роль. Вона сприяла пошвавленню робітничого руху, виникненню професійних спілок і перших соціал-демократичних організацій турецького пролетаріату.

Під впливом російської революції розпочалось об'єднання демократичних сил Китаю. У 1911 р. революційно-демократична партія Сун Ятсена очолила в Китаї антифеодальну революцію, яка закінчилася ліквідацією монархії і встановленням демократичної республіки.

Вплив революції 1905—1907 років виявився в піднесенні національно-визвольного руху проти імперіалізму в Афганістані, Індії, Індокитаї, Індонезії, на арабському Сході. Його відчула навіть далека від Росії Мексика в революції 1910—1917 років. Як свідчать учасники, революція в Росії була «провідною зорею»¹⁹ мексиканської революції.

Для світового революційного процесу велике значення мав не тільки приклад першої російської революції. У вузькому розумінні її міжнародне значення полягало в тому, що в її конкретному історичному досвіді розкривались загальні закономірності демократичної революції, містився перевірений на практиці зразок тактики для революцій в інших країнах.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 141.

¹⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 164.

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

¹⁹ Первая русская революция и международное революционное движение. ч. II, стор. 240.

Перші кроки творчого використання цього досвіду за рубежом були зроблені в революційних рухах, що безпосередньо виникли під впливом революції 1905—1907 років. Гегемонія пролетаріату в загальнодемократичному русі, союз робітничого класу і селянства, керівництво революційної пролетарської партії, загальні політичні і економічні страйки, масові демонстрації, збройне повстання, перехід частини армії на бік революції — такі основні елементи застосування цього досвіду сучасниками його виникнення. У наступному загальні риси демократичної революції, стратегії і тактики пролетарської партії по її здійсненню були блискуче підтверджені досвідом Лютневої буржуазно-демократичної і Великої Жовтневої соціалістичної революцій, грандіозними народними рухами в Європі, Азії та Америці, викликаними Великим Жовтнем.

Новим після трьох російських революцій підтвердженням загальних принципів демократичних і соціалістичних революцій стала перемога народно-демократичних революцій у ряді країн Європи і Азії. Спочатку ці революції мали антифеодальний, демократичний, антиімперіалістичний (антифашистський) характер, далі вони переросли в соціалістичні революції. При гегемонії пролетаріату, під керівництвом комуністичних партій тісно згуртувалися демократичні, патріотичні, прогресивні сили народу. Були здійснені глибокі політичні та економічні перетворення, які з самого початку вийшли за рамки демократичного етапу революції. В деяких країнах, де не було значних пережитків феодалізму, як, наприклад, у Болгарії, революція спочатку набула соціалістичного характеру. В ході безперервного розвитку революції влада народної революції як революційно-демократична диктатура народу переросла в диктатуру пролетаріату, здійснила соціалістичні перетворення.

Досвід революції 1905—1907 років і нині служить світовому пролетаріату, всьому революційному процесові, бо допомагає визначити основні шляхи і засоби боротьби за демократію і соціалізм. «Ленінське вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції, про революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства, про ставлення до інших класів і партій, про тактику пролетарської партії в період піднесення і спаду революції — все це, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — і тепер становить більшовицький «зразок тактики для всіх», хто ще має повалити експлуататорський лад»²⁰.

У сучасних умовах світовий революційний процес став більш могутнім, різноманітнішим за змістом і рушійними силами. Але розвивається він, як і раніше, на основі загальних закономірностей. Тому досвід російських революцій, розроблені В. І. Леніним основні проблеми стратегії і тактики революції залишаються перевіреним на практиці керівництвом до дії комуністів, усіх революційних загонів світу.

Історичний досвід російських революцій, насамперед, дуже важливий для тих країн Латинської Америки, Азії, Африки і Європи, де ще зберігається феодалізм, який поєднується із значним розвитком капіталізму. Ці країни стоять перед антифеодальними революціями. Але, оскільки вони входять у сферу впливу міжнародного імперіалізму, то антифеодальна демократична революція в них, як показав досвід Ефіопії, Афганістану, Нікарагуа, неминуче набуває антиімперіалістичної спрямованості. В зв'язку з цим розширюється склад рушійних сил революції. Навколо пролетаріату, революційно-демократичних або кому-

²⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1974, стор. 530.

ністичних партій об'єднуються не тільки селянство, але й міські дрібнобуржуазні маси, національна буржуазія, демократична інтелігенція, патріотичні верстви населення, революційна частина армії. Майбутнє демократичних, антиімперіалістичних революцій у цих країнах — переростання в революції соціалістичні.

У розвинутих капіталістичних країнах актуальними завданнями революційних сил є приборкання всевладдя монополій, боротьба проти загрози нової світової війни, відновлення розтоптаних демократичних прав і свобод народів, створення для цього широкого демократичного, антимонополістичного народного фронту. У здійсненні цих завдань цілком придатний російський досвід гегемонії пролетаріату, утворення союзу робітничого класу і селянства, здійснення керівної ролі комуністичної партії в революції.

Нарешті, цей досвід має важливе значення для країн Азії і Африки, що розвиваються, які обрали соціалістичну орієнтацію. Під керівництвом революційно-демократичних партій, ідейно близьких до наукового соціалізму, в цих країнах народні маси, всередині яких все більшу роль відіграє молодий робітничий клас, здійснюють широкі демократичні перетворення, готують необхідні передумови для поступового переходу до соціалізму.

Великий Ленін вбачав у революції 1905—1907 років прообраз, генеральну репетицію і Лютневої, і Жовтневої революцій 1917 р., пролог майбутніх революцій у Європі. Він писав також, що вплив першої російської революції є невикоринним і виявляється в «...поступальному русі сотень і сотень мільйонів людей...»²¹.

Історія підтвердила ленінські передбачення. Революція 1905—1907 років є прообразом багатьох могутніх революційних процесів, які охопили сучасний світ. У цьому полягає її всесвітньо-історичне значення.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

В. Г. САРБЕЙ, завідувачий відділом Інституту історії АН УРСР,
доктор історичних наук

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ І РЕВІЗІОНІСТСЬКИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 РОКІВ

У наш час, коли все гострішими стають класові битви у світі капіталу, коли значно посилюється антиімперіалістичний визвольний рух народів у країнах так званого «третього світу», дедалі більшого значення набуває історичний досвід трьох російських революцій. Цей досвід став предметом уваги не тільки представників прогресивних сил, а й буржуазних ідеологів та різного роду ревізійних фальсифікаторів марксизму-ленінізму, які намагаються всіляко перевернути хід і підсумки розвитку революційного процесу, зберегти вплив імперіалізму в країнах, що розвиваються, перешкодити їх соціалістичній орієнтації.

Щодо історії революції 1905—1907 рр. у Росії, то тут сучасні антикомуністи і антирадянщики не гребують ніякими засобами фальсифікації, вдаючись від замовчування до перевертання подій, від антиісторичного перебільшення одних факторів до применшення інших,

від побудови псевдонаукових концепцій до прямих наклепів. Об'єктом своїх фальсифікацій вони обирають, як правило, найважливіші проблеми історії першої російської революції, зокрема, її історичне й міжнародне значення, місце у вітчизняному і світовому революційному процесі; періодизацію етапів революції; визначення її рушійних сил, ролі пролетаріату і селянства, з одного боку, і ліберальної буржуазії, — з другого; рівень політичної підготовленості пролетаріату до ролі гегемона революції; вплив збройних виступів на розвиток революційного процесу та участь у них більшовиків; класову суть Рад і їх оцінку В. І. Леніним; ставлення більшовиків до профспілок та інших масових організацій трудящих.

Розглянемо конкретніше, до чого зводиться суть фальсифікацій названої проблематики представниками сучасної зарубіжної буржуазної і ревізійністської історіографії, які охоче використовують у своїх працях фальсифікаторський доробок запеклих ворогів ленінізму — меншовиків, троцькістів, есерів, кадетів, буржуазних націоналістів.

Одна з виразних тенденцій сучасної «радянології» полягає в тому, щоб замовчати правду про першу російську революцію. Мабуть, найяскравіше це виявилось у багатотомному опусі «Марксизм, комунізм і західне суспільство. Порівняльна енциклопедія», що вийшов у світ в 70-х роках німецькою та англійською мовами. У виданні, яке підготували близько 700 авторів з 15 країн (а до складу редколегії входили такі відомі «радянологи», як З. Бжезінський, Г. Веттер, Л. Шапіро, В. Елштейн, К. Керніг та ін.), не знайшлося навіть місця для статті про революцію 1905—1907 рр. Лише принагідно, без будь-якої конкретно-історичної характеристики згадано про неї в іншому енциклопедичному довіднику «із світового комунізму», виданому в Мюнхені міжнародним колективом «радянологів» за редакцією Й. Бохенського та Г. Німейєра.

Ми маємо тут справу з цілком свідомою позицією сучасних буржуазних істориків, яку вони іноді навіть намагаються по-своєму обґрунтувати. Наприклад, американський історик Т. фон Лауе взагалі ставить під сумнів історичний факт революції 1905—1907 рр., оскільки, за його словами, «російську кризу 1905 р. навряд чи можна називати революцією: на трон не сів новий правитель, влада не перейшла від одного класу до іншого»¹. Те, що звичайно іменують російською революцією, заявляє інший американський історик Е. Тейлор, насправді є неупорядкованою кривавою серією повстань². Англійський професор з Оксфордського університету Дж. Кіп також відмовляється розглядати події 1905—1907 рр. у Росії як революцію, бо це, мовляв, був лише стихійний і хаотичний народний рух з анархічним нашаруванням, у якому соціальні й національні групи переслідували різні, часто суперечливі цілі³.

Нарешті, чи не останню крапку над «і» у подібних фальсифікаторських інтерпретаціях ставить викладач Тель-Авівського університету Ш. Галай, безапеляційно заявляючи: «В прямому значенні слова це не революція»⁴.

¹ Th. H. von Laue. Why Lenin? Why Stalin? Reappraisal of the Russian Revolution, 1900—1930. Philadelphia—New York, 1964, стор. 68.

² E. Taylor. The Fall of Dynasties. The Collapse of the Old Order, 1905—1922, New York, 1963, стор. 48.

³ Y. L. H. Kiep. The Rise of Social Democracy in Russia, Oxford, 1969, стор. 150.

⁴ Sh. Galai. The Liberation Movement in Russia, 1900—1905. Cambridge, 1973, стор. 232.

Очевидно, історичний досвід першої російської революції, гегемом якої виступив керований ленінською партією пролетаріат, настільки лякає сучасних захисників капіталістичного ладу, що вони ладні просто вилучити з історії неприйнятні для них сторінки. Змальовуючи вигадані ними самими жахи нічим не стримуваного і ніким не спрямованого стихійного руху мас, фальсифікатори на взірець американського історика Д. Футмена — автора узагальнюючого псевдоісторичного опусу «Російські революції» — з награною безпорадністю запевняють читача, що взагалі важко сказати, коли розпочалася перша російська революція⁵.

Нерідко фальсифікатори вдаються навіть до свавільних перестановок хронологічних рамок історичних подій. Так, запеклі «радянологи» Л. Шапіро з Англії і Д. Фішер із США, хоч і визнають першу російську революцію, але проголошують її початком не події 9 січня 1905 р., а серію галасливих банкетів осені 1904 р., на яких буржуазні ліберали просили у царя конституційних поступок⁶. Таким чином, етапи революції у фальсифікаторській інтерпретації визначаються лише діями лібералів та царського уряду; трудящі ж маси лишаються за бортом історії, оскільки їх «хаотично-стихійні бунти», страйки, повстання проголошуються гальмом «нормального» поступального розвитку суспільства.

Так гнівно розкритиковане свого часу В. І. Леніним капітулянтське кредо меншовиків щодо оцінки грудневого повстання 1905 р. («не треба було братися за зброю!») сучасні буржуазні фальсифікатори кладуть в основу своєї загальної оцінки першої російської революції. Силкуючись будь-що применшити значення революційної енергії народних мас, які, за словами В. І. Леніна, ніколи не здатні «...виступати таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції»⁷, фальсифікатори історії називають події 1905 р. пов'язані із збройними виступами керованих більшовиками трудящих, «революційною трагедією». Збройне повстання в Москві це — більшовицький «міф» і «авантюра», повстання в інших містах — «безпорядки» і «погано підготовлені розрізнені сутички» — так характеризують грудневі бої російського пролетаріату в 1905 р. представники англійської буржуазної історіографії Дж. Кіп і Л. Кочен. При цьому кульмінацією революції проголошується не груднєве збройне повстання, а царський маніфест 17 жовтня 1905 р., який, за твердженням фальсифікаторів, означав її закінчення. При такому підході події 1906—1907 рр. взагалі «випадають» з революції, бо, мовляв, визначальним у той період був мирний рух «освіченого суспільства» за парламентські реформи.

Більше того, буржуазні ідеологи — ці захисники консервативних, реакційних, антинародних режимів в усьому світі — не соромляться апологетизувати царське самодержавство, твердять про якусь нібито споконвічну непорушність його устоїв у Росії. «Видужання самодержавства відбулося настільки швидко, що навіть важко було повірити, — пише, наприклад, англійський історик Г. Стіфенсон у книжці «Росія з 1812 до 1945 р.» про перші тижні 1906 р., — що Росія розвалювалася кілька місяців тому»⁸. Звичайно, самодержавному ладові

⁵ D. Footman. The Russian Revolutions. New York, 1962.

⁶ L. Schapiro. The Communist Party of the Soviet Union, London, 1970, стор. 66; J. Fisher. Russian Liberalism, Cambridge, 1959, стор. 159.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 96.

⁸ G. Stephenson. Russia from 1812 to 1945. A History, New York, 1970, стор. 209.

значною мірою вдалося врятуватися від загибелі в першій російській революції завдяки угодовській політиці буржуазії. Характеризуючи позицію пролетаріату і буржуазії в подіях 1905 р., В. І. Ленін писав «Пролетаріат бореться, буржуазія крадеться до влади»⁹. З розвитком революції буржуазія ставала дедалі реакційнішою і контрреволюційнішою. «П. М. Мілюков, О. І. Гучков, як і всі ми, — відверто заявляє князь С. М. Трубецькой, — зійшлися не тільки в спільному запереченні революції, але й у спільній активній боротьбі проти неї»¹⁰.

Однак подібні заяви сучасні буржуазні фальсифікатори історії першої російської революції намагаються старанно обминути. Адже вони йдуть врозріз з їх голосливими твердженнями на взірць тих, що їх висуває Л. Шапіро у своїй фальсифікаторській книжці з історії КПРС. «Кадети не вступали в угоду з самодержавством... Поштовах всенародному протесту в 1905 р. дала ліберальна буржуазія», — пише він¹¹. Ці казки для наївних людей давно спростовані В. І. Леніним. У своїх працях періоду першої російської революції на великому фактичному матеріалі Володимир Ілліч довів, що «буржуазія хоче парламентаризму, щоб забезпечити панування капіталу..., і водночас вона хоче монархії, постійного війська, збереження певних переваг бюрократії, щоб не дати революції дійти до кінця...»¹². В. І. Ленін заважував ганьбою лицемірну, дворушницьку позицію буржуазних лібералів, які «...однією рукою, та й то дуже-дуже рідко, допомагали боротьбі за свободу, а другу руку завжди простягали царю, обіцяючи йому зберегти і зміцнити його владу, помирити селян з поміщиками, «втихомирити» «буйних» робітників»¹³.

Розробляючи в 1905 р. вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, В. І. Ленін глибоко врахував положення К. Маркса про необхідність поєднання пролетарської революції із селянською війною. У праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» про це сказано гранично чітко: «Пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»¹⁴. Знаменно, що це єдине з розгорнутих положень даної праці, яке В. І. Ленін виділив авторським курсивом. Цілком очевидно, що в період революції 1905—1907 рр. Володимир Ілліч надавав першорядного значення з'ясуванню характеру взаємозв'язків між пролетаріатом та іншими класами, насамперед селянством, яке при всіх його хитаннях виступало союзником робітничого класу в революційній боротьбі.

Дослідженнями радянських істориків повністю підтверджені ленінські теоретичні висновки про провідну роль робітничого класу в першій російській революції, про його найбільшу порівняно з іншими класами активність у боротьбі з ворогом. Зокрема, в одній з найновіших праць, присвячених цій темі, «Большевистская партия в революции 1905—1907 гг.», підготовленій колективом співробітників Акаде-

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 141.

¹⁰ И. И. Скворцов-Степанов. Избранные произведения, т. 1, М., 1930, стор. 328.

¹¹ L. Scharif. Назв. праця, стор. 65.

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 112.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 405.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 83.

мії суспільних наук при ЦК КПРС, зазначається: «По-перше, число страйків значно перевищувало число селянських виступів, по-друге, піднесення страйкового руху викликало зростання селянських виступів і, по-третє, селянський рух за темпами розвитку і розмахом відставав від страйкової боротьби»¹⁵.

Ці висновки, зроблені на основі ленінських методологічних настанов, досягнень радянської історіографії у вивченні згаданої проблеми, є актуальними й з погляду їх використання для викриття фальсифікаторських «теорій», зокрема, української буржуазно-націоналістичної історіографії, які зводяться до того, що робітничий клас нібито був національно чужорідною силою на Україні, а українська нація — «попілль селянською», і тому саме селянство визначало тут розвиток революційних подій у 1905—1907 рр. Торкаючись цього періоду, українські буржуазно-націоналістичні історики типу М. Грушевського, П. Христюка та інших всіляко розписували «селянську революцію» на Україні. Вони мали на меті, по-перше, затушувати революційну боротьбу робітничого класу цієї тодішньої окраїни царської імперії як одного з бойових загонів всеросійського пролетаріату і, по-друге, протипоставити нібито «революційну» Україну (в цілому, без будь-якого її класового поділу) «консервативній» Росії (також без урахування поділу країни на класи).

Цим же підступним цілям підпорядковані й сучасні зарубіжні фальсифікаторські «розвідки» про українське село під час революції 1905—1907 рр. До того ж автори цих писань, як правило, намагаються всупереч історичним фактам принизити провідну революціонізуючу агітаційно-пропагандистську і організаторську роль більшовиків не тільки серед селянства, а й серед робітничих мас, а також в армії та на флоті. Під свої голослівні твердження вони силкуються підвести «теоретичну» базу. Наприклад, якийсь П. Курінний, що подвизається серед сучасного зарубіжного українського буржуазно-націоналістичного охвістя, заявив, що, мовляв, на Україні, з її козацьким і служилим землекористуванням, християнським родовим ладом, не було, бачте, передумов для виникнення й розвитку пролетарської ідеології¹⁶. Та в цьому твердженні стільки старого, скільки й фальсифікованого. Подібними розумуваннями рябіла українська буржуазно-націоналістична преса ще в період революції 1905—1907 рр. А газета «Хлібороб» навіть висунула гасло «Селяни усієї України, єднайтеся!», яке, зрозуміла річ, протиставлялося лозунгові міжнародної солідарності робітничого класу — «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Мабуть, доречно буде згадати у цьому зв'язку провокаційні й, по суті, расистські гасла нинішніх ворогів міжнародної пролетарської солідарності — маоїстів. Вони закликають об'єднуватися «кольорові» і «бідні» народи Азії, Африки та Латинської Америки на противагу «білим» і «багатим», до яких зачисляють і Радянський Союз та інші європейські соціалістичні країни.

Намагаючись заперечити чи хоча б применшити значення першої російської революції для розвитку світового революційного процесу, буржуазні та ревізійні фальсифікатори історії твердять, що, оскільки Росія на початку ХХ ст. була економічно відсталою, її міжнародний вплив обмежувався тільки країнами Сходу — ще відсталішими у своєму економічному розвитку. «Обгрунтовуючи» подібні без-

¹⁵ Большеви́стская партия в революции 1905—1907 гг., М., 1975, стор. 102.

¹⁶ Критика буржуазно-націоналістичних та ревізійністських переключень історії КПРС, К., 1975, стор. 17, 31.

підставні твердження, один з колишніх радників державного департаменту США, «фахівець» з «росієзнавства» А. Уолкінс заявляв, що на початку ХХ ст. робітники в Росії «у цілому залишалися примітивною і по суті анархічною групою». Ще безапеляційніше висловлювався з цього приводу інший сучасний американський буржуазний історик Д. Кларксон, за яким «здебільшого російський робітник залишався селянином»¹⁷. Звідси — прямий шлях до узагальнюючого фальсифікаторського висновку, зробленого американським буржуазним істориком Л. Воліним (до речі, також діячем державного апарату США, де до недавня він очолював східноєвропейський відділ міністерства сільськогосподарства). Цей учений-політик в загальній проголошенні робітничий рух періоду першої російської революції звичайним продовженням селянських виступів, назвавши його «російським бунтом, безглуздом і нещадним»¹⁸.

Фальсифікатори свідомо ігнорують праці В. І. Леніна, який спростовуючи антиісторичні концепції буржуазно-ліберальної та ліберально-народницької історіографії, ще на рубежі ХІХ і ХХ ст. на величезному конкретно-фактичному матеріалі довів, що в Росії склався «...особливий клас населення, зовсім чужий старому селянству, що відрізняється від нього іншим ладом життя, іншим ладом сімейних відносин, вищим рівнем потреб, як матеріальних, так і духовних»¹⁹. На основі глибокого вивчення проблеми В. І. Ленін зробив висновок, що наприкінці ХІХ ст. в Росії налічувалося вже близько 10 млн. найманих робітників²⁰. Їх бойове ядро становив фабрично-заводський пролетаріат, у лавах якого разом із залізничниками перебувало в той час близько 3 млн. чол.²¹. Причому за концентрацією робітників на великих промислових підприємствах (з числом працюючих 500 і більше) Росія займала перше місце в світі. Висока концентрація фабрично-заводського пролетаріату країни створювала сприятливі умови для діяльності революційної соціал-демократії по піднесенню рівня його класової свідомості.

Свого часу німецький робітник, соціал-демократ Й. Діцген, який відвідав Росію, розповідав К. Марксу, що в російських робітників надзвичайно сильним є «дух товарищескості і солідарності». Це дало К. Марксу підставу заявити на конференції І Інтернаціоналу (1871 р.), що він «покладає дуже великі надії на рух пролетаріату в Росії»²². Ці надії повністю справдилися. Вже початок ХХ ст. ознаменувався могутнім піднесенням революційної боротьби російського робітничого класу. На той час майже половину всіх учасників визвольного руху в Росії становили робітники²³. У промисловості більшість їх, як довели радянські історики, були вже кадровими²⁴.

Та всупереч очевидним фактам сучасні буржуазні фальсифікатори з упертістю, гідною кращого застосування, продовжують насаджувати

¹⁷ Ю. И. Кирьянов, М. С. Панкратова. Новые тенденции в американской историографии предьстории революции 1917 г. в России.— «История СССР», 1967, № 1, стор. 194.

¹⁸ Imperial Russia after 1861. Peaceful Modernisation of Revolution? Boston, 1965, стор. 67.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів. т. 3, стор. 518.

²⁰ Там же, стор. 551.

²¹ А. Г. Рашип. Формирование рабочего класса России, М., 1958, стор. 24—25.

²² Э. А. Корольчук, Н. Б. Крушкoл. Новые материалы о пропаганде экономического учения К. Маркса в петербургской печати 60-х годов XIX в.— «Вопросы истории КПСС», 1972, № 3, стор. 78.

²³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 384.

²⁴ А. С. Трофимов. Пролетариат России и его борьба против царизма. 1861—1904 гг., М., 1979, стор. 49.

безмежно далеке від історичної правди уявлення про патріархального «робітника-селянина» як нібито типову постать періоду першої російської революції. Тому навіть найяскравіші зразки революційної творчості пролетаріату вони оголошують лише сліпим наслідуванням віковичних общинних традицій російського села. Так, явно з метою принизити міжнародне значення Рад, що вперше виникли з ініціативи робітників у 1905 р., англійський буржуазний історик Л. Кочен шукає їх коріння у традиціях сільської общини²⁵.

Буржуазні фальсифікатори докладають усіх зусиль до того, щоб перекрутити класову сутність Рад, протипоставити їх більшовицьким організаціям. Так, центральною тезою книги західнонімецького буржуазного історика О. Анвайлера «Рух Рад у Росії в 1905—1921 рр.» є твердження про якусь «нездоланну суперечність» між Ленінін і більшовиками, з одного боку, і Радами як «виявом революційної стихійності мас» — з другого²⁶. Фальсифікатор не посоромився звести прямий наклеп на В. І. Леніна, заявивши, нібито вождь більшовиків вору же ставився до цих революційних органів. Тут, що не слово, то брехня. Досить звернутися хоча б до написаної 1905 р. ленінської статті «Наші завдання і Рада робітничих депутатів», щоб переконатися, наскільки високо оцінював останні Володимир Ілліч, вбачаючи в них зародки органів нової, революційної влади. Завдання партії, пояснював В. І. Ленін, полягає в тому, щоб вести роботу всередині Рад, «...користатися спільною боротьбою з товаришами-пролетарями без різниці їх поглядів для безустанної, невпинної проповіді *єдино* послідовного, єдиного дійсно пролетарського світогляду — *марксизму*»²⁷.

В. І. Ленін, більшовики постійно зміцнювали зв'язки з масами, зокрема через профспілки, які почали організовуватися в Росії у розпалі революції 1905—1907 рр.

Активну участь у їх створенні й діяльності брали соратники В. І. Леніна — М. І. Калінін, К. Є. Ворошилов, М. В. Фрунзе, С. Г. Шаумян та інші. Проте сучасні буржуазні фальсифікатори типу згаданого вже Л. Шапіро, використовуючи у своїх писаннях наклепницькі версії меншовиків, продовжують настирливо твердити, що «більшовики або стояли осторонь від профспілок, або активно проти них виступали»²⁸.

Ці, як й усі інші, фальсифікаторські вправи неспроможні переписати правду про першу народну революцію епохи імперіалізму, применшити її всесвітньо-історичне значення.

²⁵ L. Kochan. *Russia in Revolution*, London, 1966, стор. 96—100.

²⁶ O. Anweiler. *Die Rätebewegung in Russland. 1905—1921*, Brill-Leiden, 1958.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 57.

²⁸ L. Scharigo. Назв. праця, стор. 108.

Статті

До 110-річчя з дня народження В. І. Леніна

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ НАРОДНИХ МАС В ІСТОРІЇ

Ім'я Володимира Ілліча Леніна знають усі народи нашої планети. Воно стало прапором в боротьбі трудящих мас за мир і демократію, символом соціалістичного перетворення світу. Ось чому 110-а річниця з дня народження В. І. Леніна є знаменною датою в історії цього людства. В постанові ЦК КПРС у зв'язку з цією датою зазначається: «Титан наукової думки і справді народний вождь, полум'яний революціонер, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави. Ленін присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне визволення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці»¹.

В мудрості ленінського вчення прогресивне людство черпає сили і творчу наснагу для революційних, активних дій. Все те, за що боровся, про що мріяв геніальний вождь, продовжує жити в ділах і помислах мільйонів трудящих. Багатуща її різнобічна ленінська спадщина всім своїм змістом повернута до сучасності і до майбутнього. І в цьому сила й життєвість ленінського вчення.

В. І. Ленін сприйняв наукову теорію марксизму як універсальний метод пізнання процесу суспільного розвитку і революційної практики, як живе керівництво до дій. Виникнення марксистсько-ленінського наукового методу було історичною закономірністю, величезною перемогою розуму, що, завжди врагуючи глибоко проникнути в суть явищ, ніколи не зупиняється на досягнутому. Невгомоні працюючи над дальшим розвитком теорії, Володимир Ілліч наголошував, що жодна з галузей науки не вичерпала себе, що перед кожною з них, і зокрема перед історією, постають все нові й нові завдання у розкритті законів розвитку природи і суспільства.

В. І. Ленін вніс неоціненний вклад у справу пізнання процесу суспільного розвитку. Всі його твори пройняті історизмом — цим важливим принципом історичного матеріалізму. Володимир Ілліч розвивав і поглибив вчення про суспільно-економічні формації, про класи і класову боротьбу, про базис і надбудову, державу, роль народних мас, історичну місію робітничого класу, неминучість соціалістичної революції, про шляхи і методи будівництва соціалістичного суспільства. Теоретичні проблеми, порушені й розв'язані великим вождем, ґрунтуються на багатому історичному матеріалі, на глибокому і всебічному вивченні фактів і подій, пов'язаних не лише з сучасністю, а й з минулими епохами.

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979, стор. 1.

Науку, в тому числі історичну, В. І. Ленін завжди розглядав як революційну силу, покликану не тільки пояснювати світ, а й, що є головним, служити народові, пробуджувати в ньому почуття історичної відповідальності, прагнення до активних дій у прогресивному перетворенні світу. Жоден вчений-історик, коли він справді хоче бути з народом, не може займати нейтральної позиції, він повинен стати активним бійцем. Винятково велике значення для історичної науки має і завжди матиме глибоке вивчення і творче використання ленінської теоретичної спадщини. Вивчаючи праці В. І. Леніна, переконуєшся в тому, що роль історичної науки завжди визначалася тими ідеями, які вона несла народові. В СРСР — це ідея побудови комунізму.

В. І. Ленін підкреслював, що докорінні зміни у значенні і розвитку історичної науки сталися після відкриття К. Марксом об'єктивних законів розвитку людського суспільства. «Хаос і довільність», — писав Володимир Ілліч, — що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»². Таким чином, історія стала, справжньою наукою, що досліджує об'єктивні явища в їх внутрішньому взаємозв'язку і закономірностях. В. І. Ленін, «маючи неперевершений дар наукового передбачення, найглибшого проникнення в саму суть подій і явищ, які відбуваються, творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових історичних умов», — зазначається в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — «...збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку»³.

Тільки на основі марксистсько-ленінського вчення стало можливим розв'язання й такої кардинально важливої проблеми, якою є роль народних мас в історії, що обмінялась і фальсифікувалась протягом багатьох століть. Історики-марксистичні вже провели значну роботу по вивченню цієї проблеми. Вчення В. І. Леніна підказує, що ряд аспектів її потребує поглибленого дослідження. Немало можуть і повинні зробити науковці, які вивчають радянський період історії нашої Батьківщини, історію зарубіжних соціалістичних країн. Особливо важливим є розкриття, творче осмислення й узагальнення всього того нового, що зароджується і розвивається в умовах, коли сотні і сотні мільйонів трудящих стали активними і свідомими творцями історії. Почесне завдання істориків — показ того, як зростала, набирала нової якості і форм творча роль в історії народних мас, визволених від пут капіталізму, як у процесі суспільно-історичного розвитку змінювався і сам народ.

В. І. Ленін своєю практичною і теоретичною діяльністю зробив дуже багато для розкриття єдності історичного процесу, показав органічний зв'язок минулого з сучасним і майбутнім. У кожній конкретній історичній обстановці, зазначав Володимир Ілліч, переплітається досвід минулого і сучасного⁴. І, безумовно, це стосується й питання про роль народних мас на різних етапах розвитку суспільства.

В суспільстві, побудованому на експлуатації, завжди була потреба в «обгрунтуванні» панівного становища невеликої жменьки гноби-

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 43.

³ Про 110-річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 3.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 97.

телів. Саме тому протягом багатьох поколінь в офіційній історіографії, філософії та соціології висувались і пропагувалися різні антинаукові твердження, спрямовані на применшення й нехтування ролі народу. Народним масам протиставлялися герої-одинаки, які начебто були єдиними творцями історії. А народ зображувався як сліпа, аморфна маса, яка тільки й здатна на те, щоб бути ґрунтом і фоном для діяльності тієї чи іншої особистості. Ф. Енгельс відзначив, що уявлення, ніби гучні державні політичні діяння є вирішальне в історії, таке ж стародавнє, як і сама історіографія. Це уявлення було головною причиною того, що у нас збереглося так мало відомостей про розвиток народів, який відбувався в тиші, на задньому плані цих галасливих виступів, тимчасом як він справді є рушійною силою. Це уявлення панувало в усьому попередньому розумінні історії⁵. Отже, завданням істориків є правильне відтворення того, що відбувалося в минулому, але з реакційних, антинародних міркувань перекокручувалося.

В. І. Ленін відзначав, що марксистське вчення про суспільно-економічні формації дало можливість говорити про суспільство не взагалі, а конкретно, беручи до уваги специфічні риси епох і те, що їх об'єднує. «Весь дух марксизму, — писав Володимир Ілліч, — вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»⁶. Це безпосередньо стосується й такого питання, як роль народних мас в історії.

Радянські історики розглядають суспільство як живий організм, що діє і розвивається. Із змінами соціально-економічних умов змінюються і суспільні відносини, а отже, й склад та співвідношення суспільних груп і класів, що становлять народ. Таким чином, народ, який є певною спільністю людей соціального характеру, — не абстрактна категорія, яку можна розглядати поза часом і простором.

Основоположники марксизму-ленінізму завжди виступали проти зловживання поняттям «народ», проти спроб використати його для прикриття класових суперечностей і боротьби. «Вживаючи слово: «народ», — відзначав В. І. Ленін, — Маркс не затушовував цим словом відмінності класів, а об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію»⁷.

До речі, термін «народ» вживається з давніх-давен, але зміст його в ході суспільного розвитку зазнавав значних змін. У радянській науковій літературі, зокрема в історичній, зроблено вже певні кроки у визначенні поняття «народ»⁸. Однак, на нашу думку, слід вважати недоліком те, що дуже мало уваги приділялося висвітленню питання, коли, хто і який зміст вкладав у це загальноприйняте поняття.

Марксизм-ленінізм учить, що історія людського суспільства є історією розвитку виробництва й історією самих виробників матеріальних благ, які вступають у певні й необхідні, від їх волі незалежні, виробничі відносини, що визначаються ступенем розвитку продуктивних сил.

Ленінська теоретична спадщина дає можливість глибоко і всебічно висвітлювати ряд важливих проблем, пов'язаних з соціально-економічними умовами життя і творчим характером суспільства. В. І. Ленін звертав особливу увагу на те, що виробництво матеріальних благ, в

⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 20, стор. 153.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 315.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 116.

⁸ Див.: М. П. Ким. Советский народ — новая историческая общность. М., 1972, стор. 4—6.

якому зайнята переважна більшість населення, — це та основна риса, яка характеризує людське суспільство на всіх етапах його розвитку.

Таким чином, виробники матеріальних благ є тією справжньою силою, яка практично здійснювала і здійснює усі корисні, прогресивні зміни в суспільстві. В умовах антагоністичного ладу саме становище цієї «виробляючої народної маси»⁹ визначає характер народу, бо мільйони (а не панівна, експлуататорська верхівка, яка завжди є меншістю, а інтереси її протилежні народним) «...становлять цвіт країни, її силу, її майбутнє»¹⁰, — писав В. І. Ленін.

В ході історичного розвитку змінювалися соціально-економічні відносини, але вклад трудящих мас у суспільне виробництво, а тим самим і в справу людського прогресу був і залишається в усі часи фундаментальним.

З перемогою Великого Жовтня, вже в перші роки Радянської влади, в нашій країні яскраво виявився свідомий, добровільний внесок робітників у розвиток продуктивності праці, у справу творення соціалістичних умов господарства і життя¹¹. «Продуктивність праці, це, кінець кінцем, найважливіше, найголовніше для перемоги нового суспільного ладу, — писав Володимир Ілліч. — Капіталізм створив продуктивність праці, небачену при кріпосництві. Капіталізм може бути остаточно переможений і буде остаточно переможений тим, що соціалізм створює нову, далеко вищу продуктивність праці»¹². Завдяки трудовому героїзмові радянських людей за порівняно короткий час у народному господарстві СРСР відбулися величні звершення, що стало міцною базою для створення розвинутого соціалістичного суспільства.

Ленінські теоретичні положення дають можливість зрозуміти і зробити відповідні висновки про ті процеси, які відбуваються в суспільстві в ході науково-технічної революції, та про роль в них народних мас. Взаємозв'язок соціальних і науково-технічних процесів — це не механічне з'єднання. Існування різних соціально-економічних і суспільно-політичних умов спричинює й різні результати і перспективи розвитку суспільства. В Радянському Союзі, як відзначив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, стоїть «...завдання історичної ваги: **органічно з'єднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, ширше розвинути свої, властиві соціалізму, форми з'єднання науки з виробництвом**»¹³.

Відомо, що в процесі своєї діяльності люди не тільки змінюють умови життя, а й змінюються самі. В усі епохи історії виробничі процеси накладали певний відбиток на погляди і характер людини.

В сучасну епоху науково-технічної революції цей вплив став зришим, оскільки вона охоплює всі галузі виробництва і мільйони людей різних професій. В нових умовах марксистсько-ленінське вчення про роль виробництва матеріальних благ у розвитку суспільства набуває ще більшого значення. Особливе ж місце в цьому процесі належить дедалі зростаючій трудовій активності народних мас.

На жаль, в наукових дослідженнях недостатньо висвітлюється роль праці в суспільному прогресі. В них головним чином іде мова про те, що вироблялося, і мало про те, як саме це здійснювалося, за допомогою яких знарядь. Виходячи з ленінського вчення, історикам слід

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 294.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 97.

¹¹ Дяв.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 17.

¹² Там же, стор. 20.

¹³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 65.

було б більше уваги також приділяти питанню вдосконалення засобів виробництва, що є одним з важливих свідчень поступу суспільства. В наукових працях ще рідко можна знайти відомості про те, як відбувався той чи інший виробничий процес, як він змінювався з розвитком історії. Згадане тісно пов'язане з творчою діяльністю народних мас, й обходити цього не слід.

Народ, як уже зазначалося, — суспільна категорія, що змінюється із зміною формації. В основі цієї зміни лежать глибокі внутрішні закономірності, які відбуваються в суспільстві. Тому, говорячи про народ, народні маси, зауважував В. І. Ленін, необхідно завжди мати на увазі конкретний період історії, конкретні соціально-економічні відносини. Володимир Ілліч у своїх працях підкреслював, що вчення про формації дало можливість говорити про суспільство не взагалі, а конкретно, показати специфіку епох і те, що їх об'єднує. Це безпосередньо стосується й таких понять, як «народ», «народні маси».

На протязі століть поняття «народ» вживали і прогресивні діячі і реакціонери, вкладаючи в нього свій зміст, своє розуміння. Ідеологи експлуаторських класів з презирством ставились і ставляться до народу, бачачи в ньому темну і грубу юрбу, яку необхідно «держати під спудом». В. І. Ленін називав подібні погляди диким, безглуздим, огидним і мерзенним передсудом¹⁴. Радянські історики рішуче розвінчують ворожу суть всіляких людиноненависницьких тверджень про трудящі маси.

В науковій літературі можна часто зустрітися з вживанням понять «народ», «народні маси» і «народність», «нація» як однозначних. Безумовно, це — різні явища. Для таких категорій, як народність, нація характерна насамперед мовна, територіальна, етнічна спільність. Ці ознаки властиві для різних класів, що становлять, наприклад, націю. Коли ж мова йде про народ, народні маси в антагоністичному суспільстві, то під цими категоріями слід розуміти лише більшість народності, нації, яка протистоїть реакційній меншості. Саме це дає підставу говорити про існування в буржуазній нації двох націй, двох національних культур, на що вказував В. І. Ленін¹⁵. Між цими двома частинами в суспільному організмі існують гострі, непримиренні суперечності. І якщо у формаціях, побудованих на експлуатації людини людиною, більша частина народності або нації — народ, народні маси — є носієм прогресивного, нового, то менша виступає як носій, виразник віджилого і реакційного. В поняття «народ», «народні маси» там входять прогресивні класи (в рабовласницькому і феодальному суспільстві — класи-стани)¹⁶, соціальні групи, які в конкретних історичних умовах об'єднуються спільністю інтересів та мети в боротьбі за дальший розвиток суспільства, проти того, що вже зжило себе.

Класики марксизму-ленінізму відзначали, що і в межах однієї історичної формації становище та роль класів і соціальних груп можуть змінюватися, а це означає, що змінюється й саме поняття «народ». Так, наприклад, буржуазія на зорі капіталізму виступала як складова частина народу, що було, наприклад, від час буржуазних революцій в Англії і Франції. В. І. Ленін писав: «...Саме союз міського «плебсу» ...з демократичним селянством надавав розмаху й сили англійській революції XVII, французькій XVIII століття»¹⁷. Проте уже в серед-

¹⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів; т. 35, стор. 192.

¹⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 126.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 293.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 86.

ні XIX ст., під час революції 1848 р., буржуазія в європейських країнах виявила своє боягузтво і політичну хиткість. Налякана зростанням робітничого руху, вона пішла на змову з контрреволюцією.

В епоху імперіалізму ще більше загострились антагоністичні суперечності між буржуазією і трудящими. Це добре видно на прикладі Росії. В. І. Ленін у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» писав, що буржуазія, як тільки будуть задоволені її вузькокласові інтереси, поверне на бік контрреволюції, на бік самодержавства. Так воно і сталося. Саме тому Володимир Ілліч відносив тоді до народу пролетаріат і селянство, які становили суспільну силу революційного руху¹⁸. В 1913 р. В. І. Ленін під народом розумів величезну більшість населення Росії — пролетаріат і 9/10 дрібних виробників, головним чином селян. Вся ця маса трудящих, народ, протистояла жменці купців, привілейованих поміщиків, капіталістів, чиновників, поліцейських — тобто всім експлуататорам, гнобителям.

Таким чином, виходячи з ленінських настанов, в історії необхідно розкривати істотні спільні проблеми, які стояли перед певними класами і соціальними групами, показувати те, що їх об'єднувало на певному історичному етапі в народ. Поряд з цим слід розкривати також мету, до якої прагнув кожний клас. Не можна забувати й того, що на ґрунті спільних завдань розгорталася боротьба між класами і групами за шляхи їх здійснення, бо кожен з них із своїх позицій підходив до розв'язання цих завдань. Саме це В. І. Ленін називав розходженням у надрах революційного народу. «Тільки вивчення сукупності прагнень усіх членів даного суспільства або групи суспільств здатне привести до наукового визначення результату цих прагнень. А джерелом суперечливих прагнень є відмінність у становищі й умові життя тих класів, на які кожне суспільство розпадається»¹⁹. Наприклад, яскраву картину розстановки суспільних сил у боротьбі проти кріпосництва дав Володимир Ілліч Ленін для того часу, коли останнє йшло до занепаду, коли в його надрах дозрівали капіталістичні порядки²⁰.

Залежність змісту і характеру такого суспільного поняття, як «народ», від соціально-економічного ладу особливо яскраво видно на прикладі соціалістичних країн, зокрема Радянського Союзу. В нашій країні за роки Радянської влади відбулися корінні зміни, досягнуто величезних успіхів в усіх сферах життя. Це передбачав В. І. Ленін, коли писав про те, що «...тільки з соціалізму почнеється швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі *більшості* населення, а далі всього населення»²¹. З ліквідацією експлуатації людини людиною і в результаті побудови соціалістичного суспільства сталися корінні зміни в становищі трудящих. Робітничий клас, який зазнавав раніше жорстокої експлуатації, був безправним, став провідною силою в побудові комунізму. Колгоспне селянство — це вже не клас дрібних виробників, не раби приватної власності, яких експлуатували поміщики, куркулі і лихварі. Вільна, творча праця на себе, на свою державу, неухильне зростання добробуту й культури внесли зміни і в його психологію. З робітничим класом і колгоспним селянством тісно зв'язана і радянська інтелігенція. Товариш Л. І. Брежнєв у Звітній доповіді Центрального Комітету партії XXIV з'їздові КПРС відзначає: «За роки соціалістичного будівництва в нашій країні виникла нова істо-

¹⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 384.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 51.

²⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 283—285.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 95.

рична спільність людей — радянський народ. У спільній праці, в боротьбі за соціалізм, у боях за його захист народилися нові, гармонійні відносини між класами і соціальними групами, націями і національностями — відносини дружби і співробітництва»²².

Виникнення радянського народу — нової історичної спільності людей — є закономірним результатом соціалістичного будівництва і свідчить про принципово нове явище в суспільному житті в умовах розвинутого соціалізму. Радянський народ своїми величними звершеннями здобув світову славу, ставши взірцем для всіх трудящих земної кулі в будівництві нового суспільства.

Проблема формування і розвитку радянського народу²³, якій радянські науковці приділяють належну увагу, невичерпна. В ході історичного процесу розкриваються нові сторони, нові аспекти в житті й діяльності нової історичної спільності людей. І ця проблема, як відомо, зв'язана не тільки з сучасним, але й з минулим і майбутнім.

Наукове передбачення дальшого розвитку радянського народу набуло особливо великого значення в наш час, коли на історичну науку разом з іншими суспільними науками покладаються важливі завдання у справі дослідження закономірностей переходу від соціалізму до комунізму. Слід нагадати, що В. І. Ленін після Жовтневої революції перший зумів побачити і вчасно розкрити з наукових позицій паростки нового, в тому числі і в тих змінах, що мають відбутися в змісті та характері такого суспільного явища, як народ, у процесі розвитку. Проте ця тема заслуговує на спеціальне висвітлення.

Народ — творець історії. Це положення стосується всіх історичних епох. Однак в різних умовах творча роль народу виявлялася не однаково. Це залежало від становища тих класів і соціальних груп, з яких у певній історичній обстановці складався народ. На таку закономірність неодноразово вказував Володимир Ілліч у своїх працях «Роль станів і класів у визвольному русі», «Пам'яті Герцена» та інших. Факти і події переконливо свідчать про те, що з кожним новим історичним етапом роль народних мас зростала, набуваючи нового змісту.

Роль трудящих мас, народу в боротьбі за суспільний прогрес ґрунтовно висвітлена в ленінській теоретичній спадщині. В одній статті неможливо повністю розкрити навіть найголовніші положення В. І. Леніна, що стосуються участі та ролі народних мас у класовій боротьбі. Тому предметом уваги в цій статті є окремі питання теми.

У період феодалізму найчисленнішим пригнобленим класом (станом) було кріпосне селянство, що являло собою основу народу. В. І. Ленін писав про цей період: «Коли було кріпосне право, — уся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролись, як уміли і як могли»²⁴. Дуже складними були умови, в яких розгортався селянський рух.

З особливою силою класова боротьба в феодальну епоху виявлялася в селянських війнах, які були своєрідними громадянськими війнами²⁵. Наприклад, у Росії в XVII—XVIII ст. вони охоплювали великі

²² Матеріали XXIV з'їзду КПРС. стор. 87.

²³ Див.: Великий советский народ, К., 1976, стор. 489—501; Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы. Указатель литературы 1970—1976, К., 1977.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 186.

²⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 293.

території. Антифеодальний характер цих воєн об'єднував трудящих різних народностей.

В науковій літературі робиться наголос на стихійності боротьби кріпосного селянства. Тим часом В. І. Ленін відзначав й інші сторони цієї боротьби — її справедливість і відповідну ідейно-класову спрямованість. Володимир Ілліч вважав, що «прогресивним є пробудження мас від феодальної сплячки...»²⁶, що «і примітивні бунти виражали вже собою деяке пробудження свідомості...»²⁷. У цьому стихійному русі кріпаків зароджувалось і міцніло почуття необхідності єднання для відсічі ворогам, зникала рабська покірність пануючим класам. «Боротьба пригнобленого класу проти пануючого, — писав Ф. Енгельс, — неминує стає політичною боротьбою, боротьбою насамперед проти політичного панування цього класу»²⁸. В ході класової боротьби проти кріпосництва виникали думки про знищення поміщицької власності, про повне повалення влади поміщиків. «Ці революційні думки, — відзначав В. І. Ленін, — не могли не снувати в головах кріпосних селян»²⁹.

Борючись проти кріпосницького гніту, народні маси висували своїх ідеологів, керівників. Дослідники того періоду не повинні обходити почуття, настрої, зміни психологічного стану борців проти гнобителів. Все це відіграло важливу роль в історії народних мас.

Антифеодальна народна боротьба (разом з селянами виступали представники також інших соціальних груп трудящих) розхитувала основи існуючого експлуаторського ладу, ослабляла перепони на шляху становлення вищого ступеня суспільного розвитку — капіталістичного способу виробництва. Творче застосування ленінських положень, безумовно, сприяє більш поглибленому вивченню історії періоду феодалізму й ширшому розкриттю ролі народних мас.

В період зародження і розвитку капіталістичних відносин боротьба народних мас проти експлуаторів посилилася, піднялася на якісно вищий рівень, набула нових форм. Вона зливалася з виступами прогресивних сил проти деспотії, реакції, за встановлення демократичних порядків. Не можна навіть уявити собі справді наукового висвітлення ролі народних мас в історії в період капіталізму в Росії та й усьому світі без використання теоретичної спадщини В. І. Леніна.

Численні й різноманітні історичні факти та події свідчать про боротьбу народів Росії проти експлуаторів і деспотизму в ХІХ і на початку ХХ ст. У статті «Пам'яті Герцена», говорячи про російську революцію, в якій брали участь представники трьох поколінь (дворяни і поміщики, декабристи і Герцен, революціонери-різночинці), В. І. Ленін з особливою силою підкреслював роль у ній трудящих мас. «Але це не була ще сама буря, — відзначав Володимир Ілліч. — Буря, це — рух самих мас. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх і вперше підняв на відкриту революційну боротьбу мільйони селян. Перший натиск бурі був у 1905 році. Наступний починає зростати на наших очах»³⁰.

На рубежі ХІХ—ХХ ст. капіталізм почав переростати у свою вищу й останню стадію — імперіалізм. У той час різко загострилися суперечності між працею і капіталом, між експлуатованими і експлуаторами. В Росію, яка перетворилася на вузловий пункт усіх супе-

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 24, стор. 128.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 28.

²⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 297.

²⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 164.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 249.

речностей імперіалізму, перемістився центр революційної боротьби. Відтоді авангардну роль у всесвітньому революційному русі починає відігравати російський пролетаріат. Пролетарська революція — вища форма класової боротьби трудящих — стала питанням безпосередньої практики. Це був час, коли виник ленінізм, що був дальшим, творчим розвитком марксизму.

Створення В. І. Леніним в Росії партії нового типу — марксистської партії — стало поворотним пунктом у світовому робітничому русі. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, керований цією партією, вперше в історії підняв на революційну боротьбу мільйонні маси трудящих різних національностей, ділом підтвердивши у двох буржуазно-демократичних революціях в Росії і остаточно довівши в перемозі Белкої Жовтневої соціалістичної революції силу народних мас у боротьбі за побудову нового, справедливого безкласового суспільства. Володимир Ілліч високо оцінив роль трудящих мас, їх творчий геній, коли в перші дні Радянської влади писав: «Перемога буде на боці експлуатованих, бо за них життя, за них сила числа, сила мас, сила невичерпних джерел усього самовідданого, ідейного, чесного, всього, що рветься вперед, прокидається до будівництва нового, всього величезного запасу енергії і талантів так званого «простонароддя», робітників і селян. За ними перемога»³¹.

Побудова розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР є одним з переконливих підтверджень правильності ленінського висловлювання про великі творчі можливості народних мас, очолюваних Комуністичною партією.

В Конституції СРСР — видатному документі реального соціалізму — дістало розвиток і конкретне втілення ленінське вчення про народовладдя. У статті 2 Основного Закону підкреслюється, що вся влада в Радянському Союзі належить народові. Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу СРСР³². У нашій країні успішно виконується програма дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії. Здійснилося передбачення В. І. Леніна про те, що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас»³³.

Історичні досягнення радянського народу — це підсумок величезної організаційної та ідейно-політичної діяльності КПРС по втіленню в життя ленінських ідей про побудову нового суспільства. В постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» зазначається: «Головне джерело всіх наших перемог — у неперушній єдності партії і народу, у вмінні комуністів, говорячи словами Леніна, зблизитися, до певної міри злитися з найширшою масою трудящих, піднести їх енергію, героїзм і ентузіазм, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливіших чергових завданнях»³⁴.

На сучасному етапі комуністичного будівництва більше ніж будь-коли є актуальним ленінське положення про те, що держава «сильна свідомістю мас, які все знають, про все можуть судити, йдуть на все свідомо. Саме тому, підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про дальше поміршення ідеологічної, політико-виховної роботи», «КПРС розглядає комуністичне виховання трудящих як важливий фронт боротьби

³¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 188.

³² Див.: Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 6.

³³ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна, стор. 8.

³⁴ Там же, стор. 5.

за комунізм»³⁵⁻³⁶. Від успіхів ідеологічної, політико-виховної роботи партії серед трудящих безпосередньо залежить повна реалізація можливостей розвинутого соціалізму.

Рішення XXV з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК партії, особливо листопадового (1979 р.) Пленуму, націлюють радянський народ на розв'язання ключових проблем нашого суспільства (розвиток паливно-сировинної бази, енергетики, металургії, машинобудування і хімічної промисловості та ін.). Історичний досвід переконливо свідчить, що всі складні проблеми суспільного прогресу розв'язуються народними масами. Саме їм належить вирішальна роль у творенні історії.

Марксизм-ленінізм відкидає антинаукові, ідеалістичні твердження про те, начебто не народ, а видатні особи за своїм бажанням можуть творити історію. Однак історичний матеріалізм не заперечує значення та ролі в історії окремих осіб, діячів, організацій та партій, які відбивають інтереси передових класів і тісно зв'язані з масами, вносять у них свідомість своєї сили і спрямовують їх на правильний шлях³⁷. В. І. Ленін писав, що «...історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів. Дійсне питання, що постає при оцінці громадської діяльності особи, полягає в тому, за яких умов цій діяльності забезпечено успіх? у чому полягають гарантії того, що ця діяльність не залишиться поодиноким актом, який тоше в морі актів протилежних»³⁸. Безумовно, мова йде не про самоізолюваних осіб, а про тих, які «...вміють нащупати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами»³⁹. Заперечення того, що люди самі творять історію, заперечення впливу і ролі в ній осіб є не тільки вульгаризацією минулого, а й може призвести до містики і фаталізму.

Оцінюючи роль особи в історії, дворянські і буржуазні вчені висунули багато антинаукових, ворожих народові «теорій». На перший план вони виставляли роль окремих осіб, а роль народних мас зовсім замовчували, намагаючись виправдати існуючі експлуаторські порядки. Підносити на п'єдестал паразитичні одиниці часто не вистачало сміливості навіть у найзапекліших захисників антагоністичного ладу. Тому вони нерідко намагалися використати у своїх класових інтересах популярних серед трудящих мас діячів, справжніх героїв, які присвячували своє життя боротьбі за кращу долю народу. Вже так повелося, підкреслював В. І. Ленін, що «гноблячі класи при житті великих революціонерів платили їм постійними переслідуваннями, зустрічали їх учення найдикішою злобою, найшаленішою ненавистю, найрозгнущанішим походом брехні і наклепів. Після їх смерті робляться спроби перетворити їх у нешкідливі ікони, так би мовити, канонізувати їх, надати певної слави їх імені для «утішення» пригноблених класів і для одурення їх, вихолощуючи зміст революційного вчення, притупляючи його революційне вістря, опошляючи його»⁴⁰. Відомі численні факти, коли ідеологи експлуаторських класів хотіли зробити «своїми» викривача кріпосництва О. Радіщева, рішучих і дослідних борців проти паразитизму і панського гніту В. Белінського, О. Герцена, М. Чернішевського, Т. Шевченка, І. Франка та ін. Поряд з цим, як писав В. І. Ленін, «фарисей буржуазії люблять вислів: *de mortuis aut bene aut nihil*

³⁵⁻³⁶ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 6.

³⁷ Докладніше про це див.: Крупный вопрос исторического материализма. — «Коммунист», 1979, № 18, стор. 25—46.

³⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 148.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 22.

⁴⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 5.

(про мертвих або мовчати, або говорити хороше)». Пролетаріатові ж, підкреслював він, «...потрібна правда і про живих політичних діячів і про мертвих, бо ті, хто дійсно заслуговує на ім'я політичного діяча, не вмирають для політики, коли настає їх фізична смерть»⁴¹.

Радянські історики, йдучи шляхом, указаним В. І. Леніним, вивчають життя і діяльність видатних людей не для славослів'я, а для з'ясування їх справжньої ролі в подіях, що рухали історію людства вперед. Не можна зрозуміти діяльності осіб без її зв'язку із загальним ходом історичних подій, не можна говорити про особу, навіть найвидатнішу, у відриві від мас, від народу. Нема справжнього героя без мас, адже героїв породжує народ. Нема героя поза класом. Історія досить переконливо свідчить про роль класової боротьби у формуванні того чи іншого діяча. Його ідейно-класову належність слід розкривати на конкретному матеріалі. В. І. Ленін вважав, що «...про історичні події треба судити з рухів мас і класів у цілому, а не з настроїв окремих осіб і групок»⁴². Чим ширша соціальна основа, на яку спирався, в інтересах якої діяв той чи інший діяч, тим визначніша його роль в історії. Залежно від місця, що його займає певний клас в історичному процесі, він висуває і відповідних діячів, які є виразниками його інтересів. Усім ходом суспільного розвитку зумовлена величезна, перетворююча роль робітничого класу. Цю його провідну історичну роль визначено у геніальних творах К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна.

В історії людства минула не одна епоха. Але тільки соціалізм викликав до життя невичерпну творчу енергію народних мас. В Радянському Союзі активною творчою діяльністю охоплені нині сотні мільйонів людей. КПРС як передовий загін трудящих є вождем, виразником і захисником їх інтересів. Спираючись на величезний досвід мас, на мобілізуючу силу революційної теорії, вона розкриває перспективу руху суспільства вперед. Сила Комуністичної партії, озброєної передовою марксистсько-ленінською теорією, в її нерозривних зв'язках з народом. Віра у великі творчі можливості народу, тісно згуртованого навколо КПРС, характеризує всю її діяльність. Великий радянський народ твердо переконаний у тому, що всі успіхи, яких він досяг в будівництві нового життя, нерозривно пов'язані з керівництвом і діяльністю Комуністичної партії Радянського Союзу.

Ф. П. Шевченко

В. И. ЛЕНИН О РОЛИ НАРОДНЫХ МАСС В ИСТОРИИ

Резюме

В статье говорится о значении ленинского теоретического наследия в освещении роли народных масс в истории на разных этапах общественного развития.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 20, стор. 8.

⁴² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 22, стор. 82.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

З. І. ЯМКОВА (Комунарськ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ЗДІЙСНЕННЮ ЕКОНОМІЧНОЇ ОСВІТИ ТРУДЯЩИХ

На сучасному етапі розвитку радянського суспільства, який характеризується високими темпами науково-технічного прогресу, якісними змінами в суспільному виробництві й характері праці, невпинно зростають вимоги до економічної освіти кадрів, широких мас трудящих. Нині без економічних знань, без розвитку у всіх працівників уміння мислити економічними категоріями, оцінювати різні сторони праці й виробництва з погляду конкретних економічних результатів і соціальних наслідків практично неможлива високоефективна господарська діяльність. Економічне навчання і виховання партія розглядає як один з важливих напрямів активізації виробничої та громадсько-політичної діяльності трудящих, як органічну складову частину загальної роботи по формуванню наукового світогляду радянських людей. При цьому вона виходить з ленінського положення про те, що потрібна така організація пропаганди і освіти, яка зв'яже загальне піднесення культури і знання з наболілими економічними потребами¹.

У рішеннях XXV з'їзду КПРС, постановах ЦК КПРС «Про завдання партійного навчання в світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1976 р.), «Про роботу партійної організації Башкирії по посиленню ролі економічної освіти трудящих у підвищенні ефективності виробництва і якості роботи в світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1978 р.), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) та інших партійних документах визначені основні завдання економічної освіти трудящих в умовах розвинутого соціалізму. Вона повинна сприяти формуванню у кожної радянської людини високої ідейності, почуття господаря країни, комуністичного ставлення до праці; зміцненню планової і трудової дисципліни, вдосконаленню управління виробництвом.

Вивчення і наукове узагальнення даної проблеми набуває особливої актуальності. Надзвичайно важливе значення для висвітлення теоретичних і практичних питань партійного життя, в тому числі й економічної освіти, мають праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева, зокрема збірники його статей і промов «Ленінським курсом» у семи

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 159.

томах, двотомники «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС», «Про основні питання економічної політики КПРС на сучасному етапі», книги «Мала земля», «Відродження», «Цілина» та ін.

Науковий аналіз процесів, що відбуваються в соціально-економічному та духовному житті трудових колективів, різних верств населення республіки міститься в працях члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербинського², секретарів ЦК Компартії України, секретарів обкомів партії та інших відповідальних партійних працівників³.

Діяльність партійних організацій Української РСР по розвитку і вдосконаленню економічної освіти трудящих поряд з іншими проблемами висвітлюється в монографіях М. М. Матвійчука, Б. І. Стелі, В. П. Шевчука, В. І. Полуреза, В. К. Василенко, Ю. В. Бабка, М. Г. Безпалко, Д. П. Григоровича, І. П. Кожукала та ін.⁴

Теоретичні узагальнення і висновки, зроблені дослідниками проблеми у попередні роки, мають значну цінність для її дальшого вивчення.

У цій статті зроблено спробу проаналізувати й узагальнити досвід партійних організацій України по розвитку системи економічної освіти, вдосконаленню її форм і методів, спрямованих на підвищення ефективності і якості виробництва, піднесення трудової і творчої активності працівників промислових підприємств республіки в сучасних умовах.

Перехід до масової економічної освіти, здійснений у шістдесятих роках, вимагав від партійних організацій посилення уваги до питань глибокого вивчення широкими трудящими масами марксистсько-ленінської економічної теорії, економічної стратегії і політики партії в сучасних умовах. Згідно з рішеннями з'їздів партії, настановами Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва в нашій країні забезпечено широкій розмах економічного навчання трудящих. Створено струнку систему економічної освіти, що охоплювала в 1978/79 навчальному році 35 млн. чол.⁵, тобто майже третину зайнятих у сфері матеріального виробництва. На Україні того ж року економічними знаннями

² В. В. Щербинский. Избранные речи и статьи. М., 1978.

³ Вопросы партийной учебы, М., 1966; Из опыта идеологической работы, М., 1973—1974; Вопросы теории и методов идеологической работы, М., 1966—1979; Политическая подготовка кадров, К., 1960; Идеологическая работа на новом этапе, К., 1961; Творчество в идеологической работе, К., 1968; Партийная работа и жизнь, К., 1971; Слово партии — в массы, К., 1973; Экономическая подготовка трудящихся, К., 1973; Зброєю слова. З досвіду лекційної пропаганди партійних організацій, К., 1977; Сила творческого содружества, К., 1978; Экономическое образование трудящихся и эффективность производства, М., 1976 та ін.

⁴ М. М. Матвійчук. Організаторська робота партії в промисловості України (1952—1958), К., 1966; В. П. Шевчук. На вирішальному напрямі. Комуністична партія України в боротьбі за науково-технічний прогрес у важкій промисловості (1959—1965 рр.), К., 1970; Б. І. Стеля. Виховання нової людини — справа партійна. З досвіду роботи парторганізацій по комуністичному вихованню працівників промисловості України (1956—1965), К., 1970; В. І. Полурез. Деяльність КПРС по підвищенню ефективності промислового виробництва в умовах розвитку соціалізму. На матеріалах Української ССР, К., 1974; В. К. Василенко. Діяльність Комуністичної партії України по перебудові партійної освіти і вдосконаленню масово-політичної роботи (1966—1971 рр.), К., 1974; Ю. В. Бабко, М. Г. Безпалко, Д. Ф. Григорович, І. П. Кожукала. Партийное просвещение. Очерки истории (На материалах Компартии Украины), К., 1978 та ін.

⁵ «Партийная жизнь», 1979, № 17, стор. 61; «Правда», 20 вересня 1979 р.

оволодівали майже 6,5 млн. чол.⁶, в той час як, наприклад, у 1959/60 навчальному році — лише 763 тис. чол.⁷

Питанням економічної освіти трудящих багато уваги приділяє Центральний Комітет Комуністичної партії України. У постановах з'їздів Компартії України та пленумів її ЦК постійно підкреслюється необхідність всебічного вдосконалення марксистсько-ленінської та економічної освіти керівних кадрів, усіх трудящих для послідовного й наполегливого втілення в життя політики КПРС і Радянської держави. Питання організації, змісту та ефективності економічного навчання неодноразово спеціально вивчалися відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України спільно з обкомами партії⁸.

Велику роботу по розгортанню економічного навчання в системі партійної та комсомольської політичної освіти, на курсах, в економічних школах, гуртках, а також через масові форми пропаганди проводять партійні комітети республіки. Зокрема, передбачено послідовне вивчення всіма трудівниками ряду економічних дисциплін, що становлять три цикли. Перший з них пов'язаний з питаннями організації економіки й управління, другий — з економічними проблемами характеру праці при соціалізмі, а третій — з проблемами науково-технічної революції, вивченням досвіду підвищення ефективності виробництва, шляхів удосконалення соціалістичних методів господарювання⁹.

Нині для економічної освіти характерними є масовість і систематичність, комплексний підхід до її організації, персональна відповідальність керівників підприємств за її здійснення. При присвоєнні робітникам розрядів і класності, а також при висуванні спеціалістів на нові посади враховується рівень економічних знань працівника.

Центрами теоретичної та методичної роботи з пропагандистами і слухачами системи економічного навчання стали Будинки і кабінети політичної освіти, що діють при обкомах, міськкомах партії і великих первинних парторганізаціях. Вони вивчають, узагальнюють і поширюють передовий досвід пропагандистської та масово-політичної роботи парткомів і первинних парторганізацій, подають кваліфіковану методичну допомогу пропагандистам. При Будинках і кабінетах політосвіти активно працюють методичні ради. Створено також широкую мережу кабінетів економічної освіти на громадських засадах.

Партійні організації прагнуть комплексно використовувати всі форми і методи економічного навчання. Практично це стало можливим лише на основі перспективного планування економічної освіти як органічної складової частини плану ідейно-виховної роботи та соціально-економічного розвитку трудових колективів. Ці плани складаються на п'ятирічку з розбивкою по роках. Для кожної категорії працівників у них передбачаються ті чи інші форми навчання, визначаються його строки, черговість вивчення певних тем, кількість слухачів, потреба в пропагандистських кадрах. У республіці вже нагромаджено значний досвід розробки перспективних планів економічної освіти трудящих, зокрема в партійних організаціях Дніпропетровської, Запорізької, Харківської та інших областей¹⁰.

⁶ «Під прапором ленінізму», 1978. № 17, стор. 3.

⁷ ПА ПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, сир. 1, арк. 6.

⁸ «Политическое самообразование», 1974. № 7, стор. 114.

⁹ Див.: Ідейно-воспитательная работа первичной партийной организации, М., 1979, стор. 115—116, 121; «Партийная жизнь», 1979, № 17, стор. 67.

¹⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, сир. 3508, арк. 123—124; ф. 124, оп. 1, сир. 1967, арк. 19; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 35, сир. 227, арк. 55—56; ф. 5590, оп. 7, сир. 219, арк. 2—3; сир. 223, арк. 2; сир. 225, арк. 16; сир. 229, арк. 42 та ін.

Єдині комплексні плани пропаганди серед трудящих економічних знань дають можливість у рамках одного колективу чи галузі використовувати різноманітні форми навчання і пропаганди, постійно вдосконалювати механізм економічної освіти і виховання людей.

Вивчення економічної теорії і політики КПРС, питань конкретної економіки сприяє, з одного боку, формуванню комуністичного світогляду трудящих, а з другого,— підвищенню компетентності кадрів, їх обізнаності у справах виробництва та управління. На підвищення практичного значення економічного навчання звернута особлива увага у постанові ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Башкирії по посиленню ролі економічної освіти трудящих у підвищенні ефективності виробництва і якості роботи в світлі рішень XXV з'їзду КПРС» (1978 р.)¹¹.

Найважливіше місце в економічному навчанні кадрів належить системі партійної освіти. Після її перебудови (1965 р.), спрямованої на чітке відмежування партійної освіти від різних форм масової пропаганди, в усіх початкових політшколах, школах основ марксизму-ленінізму, теоретичних семінарах, вищих економічних школах та курсах, в університетах марксизму-ленінізму розширилося вивчення питань теорії політичної економії, економічної політики КПРС та організації праці й управління, проблем сучасної науково-технічної революції. Якщо, наприклад, у 1970/71 навчальному році з 2,7 млн. слухачів системи партійної освіти економічні питання вивчали понад 1 млн. комуністів і безпартійних¹², то в 1974/75 навчальному році з 3,6 млн. слухачів — майже 2 млн. чол.¹³

Нині, виходячи з довгострокової орієнтації економічної політики та завдань десятої п'ятирічки, партія розгорнула активну діяльність на таких стратегічних напрямках, як прискорення науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці, ефективності виробництва та якості роботи. «Повністю реалізувати можливість розвинутого соціалізму,— наголошував товариш Л. І. Брежнев,— в цьому, якщо хочете, пафос наших днів. Це ж визначає і міру відповідальності, покладеної на нас сьогодні історією»¹⁴. Щоб бути на висоті сучасних вимог, наші кадри повинні постійно вчитися, підвищувати свій теоретичний рівень, оволодівати досягненнями науки і техніки, майстерністю організації виробництва й управління.

Вдосконалюючи систему економічної освіти, партійні організації дбають про її дальшу спеціалізацію відповідно до галузей виробництва, розширення активних форм навчання — проведення практичних занять, обговорення рефератів з конкретних питань виробництва, економіки підприємств, узагальнення даних економічного аналізу тощо. Така робота широко проводиться парторганізаціями Дніпропетровської, Ворошиловградської, Запорізької, Донецької, Харківської та інших областей республіки. Практика свідчить, що це дає можливість більш ефективно використовувати теоретичні знання слухачів у практичній діяльності¹⁵. Важливими засобами розвитку творчого пошуку,

¹¹ Див.: «Партийная жизнь», 1978, № 17, стор. 3—5.

¹² Научные труды по истории КПСС, вып. 98, К., 1979, стор. 92.

¹³ Там же.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 9.

¹⁵ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 208, спр. 1912, арк. 226; спр. 2031, арк. 41; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 232, оп. 23, спр. 7, арк. 9—12; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 3, спр. 176, арк. 3—5; ф. 172, оп. 1, спр. 20, арк. 10—14; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 18, оп. 35, спр. 221, арк. 45; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 92, оп. 1, спр. 1187, арк. 123 та ін.

підвищення трудової й суспільно-політичної активності слухачів, зміцнення зв'язків економічного навчання з життям стали проблемний метод викладання, практичні завдання та проведення економічних конференцій.

В єдиному комплексі з розвитком економічного навчання в системі партійної освіти партійні організації провели ряд заходів, спрямованих на вдосконалення економічної підготовки трудящих у масових формах пропаганди. Найбільшого поширення набули школи комуністичної праці, в яких успішно поєднуються вивчення економічної теорії з практичними питаннями господарювання, з оволодінням передовими методами праці, досягненнями науки й техніки, вихованням у кожного робітника комуністичного ставлення до праці, почуття суспільного обов'язку і колективізму. Рік у рік розширюється мережа шкіл комуністичної праці. Тільки на Україні, наприклад, у 1978 р. їх налічувалося 95 тис., а кількість слухачів у них перевищувала 2,4 млн. чол.¹⁶, що становило четверту частину всіх, хто вивчав економічні питання в республіці.

Важливе місце в економічному навчанні трудящих, особливо інженерно-технічних працівників, належить народним університетам техніко-економічних знань, які виникли у 1959 р. і стали своєрідними навчальними закладами на громадських засадах. Їх діяльність значно активізувалася після опублікування постанови ЦК КПРС «Про поліпшення роботи народних університетів» (1968 р.), яка орієнтувала партійні організації на підвищення ідейно-теоретичного й методичного рівня занять, розширення мережі народних університетів. Якщо в 1966/67 навчальному році на Україні діяло близько 3,5 тис. народних університетів, де навчалася 373 тис. чол.¹⁷, то в 1978/79 році їх кількість перевищила 9,2 тис., а слухачів у них — 2,2 млн.¹⁸ Особливо зросла кількість народних університетів по вивченню проблем науково-технічного прогресу, економічних знань та передового досвіду.

Певний досвід роботи, наприклад, нагромаджено Київським народним університетом технічного прогресу. Створений у 1961 р. з двох факультетів (загалом 200 слухачів), він за час свого існування перетворився в Республіканський базовий університет техніко-економічних знань, у складі якого діють 25 галузевих факультетів з 33 відділеннями і 18 філіалами на підприємствах, де в 1978 р. навчалася понад 3,6 тис. чол.¹⁹ Добре організована робота також у народних університетах Дніпродзержинського вагонобудівного заводу ім. газети «Правда», Донецького металургійного заводу ім. В. І. Леніна, шахтоуправління ім. А. Ф. Засядька, шахти ім. А. Т. Абакумова, Краматорського заводу важкого верстатобудування ім. В. Я. Чубаря та ін.²⁰

Партія поставила завдання підвищити ідейний рівень лекційної пропаганди економічних знань. Питання, пов'язані з її удосконаленням, неодноразово розглядалися на засіданнях бюро, пленумах партійних організацій республіки. Характерним для пропаганди економічних знань лекційними засобами став перехід до читання циклів лекцій, організації лекторіїв, що дає змогу згідно з перспективними планами доносити економічні знання у певній їх системі постійному складу слухачів.

¹⁶ «Під прапором ленінізму». 1978, № 20, стор. 9.

¹⁷ В. К. Василенко. Назв. праця, стор. 113.

¹⁸ «Комуніст України», 1979, № 8, стор. 49.

¹⁹ «Трибуна лектора», 1978, № 7, стор. 10.

²⁰ ЦДАЖР. ф. Р-2605, оп. 3, спр. 4517, арк. 1—5.

У практику ідейно-виховної роботи партійних організацій серед трудящих міцно ввійшли такі форми, як тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, усні журнали, вечори за професіями, по обміну досвідом тощо. Великого поширення набули проведення науково-теоретичних та науково-практичних конференцій, днів економічної науки, організація народних економічних читань, спеціальні вечори економічного аналізу, ділові клуби, радіо-телелекторії, постійно діючі семінари лекторів-економістів.

Залучення кваліфікованих лекторів, встановлення для читання лекцій певних днів та інші заходи забезпечили не лише широкі масштаби економічної пропаганди, а й, що не менш важливо, високу її якість. Удосконалення масової пропаганди економічних знань поставило перед партійними організаціями питання про ефективне використання всіх форм її проведення.

Виходячи з того, що пропаганду ідей комунізму, як учив В. І. Ленін, необхідно починати з добору та виховання пропагандистів²¹, партійні організації надають особливого значення цьому питанню в сучасних умовах. «Кожний день,— говорив у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев,— приносить відчутні зміни. В життя вступають нові покоління. Розвиток науки і техніки оновлює соціально-економічні умови. Зростання свідомості й поінформованості народу ставить підвищені вимоги до всієї нашої роботи в масах»²².

Партійні організації, прагнучи забезпечити керівництво школами і теоретичними семінарами підготовленими, авторитетними, ідейно переконаними людьми, здатними творчо поєднувати теоретичні знання з практичними завданнями, вміло проводити політику партії в життя, почали широко залучати до пропагандистської роботи комуністів — спеціалістів народного господарства, інженерно-технічних працівників, науковців, випускників університетів марксизму-ленінізму. В результаті цього значно поліпшився якісний склад пропагандистів. Понад 198 тис. досвідчених пропагандистів керують заняттями в системі масової економічної освіти в республіці²³.

Створена під керівництвом партійних організацій струнка система підготовки й перепідготовки пропагандистських кадрів на обласних, міських, районних курсах і семінарах, у вищих дворічних економічних школах, народних університетах економічних знань, пропагандистських факультетах університетів марксизму-ленінізму сприяє успішному забезпеченню системи економічної освіти кадрами пропагандистів.

У сучасних умовах постала нова проблема — поліпшити якість і майстерність пропагандистської роботи, підвищити її ефективність. З цією метою, зокрема, повсюдно впроваджуються в практику активні форми навчання і виховання пропагандистів, складання ними особистих творчих планів. У свою чергу, пропагандисти допомагають слухачам в обґрунтуванні соціалістичних зобов'язань, розробці зустрічних планів тощо.

Ефективність економічного навчання в системі партійної освіти і в масових формах пропаганди вимірюється насамперед його впливом на свідомість, почуття і поведінку людей. «Мірило успіху політичного виховання мас, звичайно, конкретні діла, — відзначав на XXV з'їзді

²¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 15.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 82—83.

²³ «Під прапором ленінізму», 1978, № 17, стор. 2; Бойовий загін КПРС. До 60-річчя І з'їзду Компартії України, К., 1978, стор. 123.

КПРС товариш Л. І. Брежнев.— Комуністична ідейність — це сплав знань, переконання і практичної дії»²⁴.

Досвід багатьох партійних організацій республіки підтверджує, що економічне навчання є дійовим засобом комуністичного виховання трудящих та підвищення ефективності виробництва. Зростання трудової і творчої активності мас, зокрема й під впливом економічного навчання, з особливою силою виявляється в масовому соціалістичному змаганні. Якщо у 1971 р. в країні змагалось 73 млн. чол., то на початок 1979 р.— більш як 101 млн. чол.²⁵, а на Україні, відповідно,— 14 млн. та 21 млн. чол.²⁶ 320 тис. трудящих республіки взяли зобов'язання виконати п'ятирічку до 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна²⁷.

Характерною особливістю соціалістичного змагання став новий підхід до розробки зобов'язань і договорів. Зростання економічних знань трудящих дало змогу підходити до цієї важливої справи конкретно, на основі твердих економічних розрахунків, впровадження наукової організації праці, вдосконалення техніки й організації виробництва, застосування передового досвіду, передбачати досягнення найвищих техніко-економічних показників. Наслідуючи приклад москвичів і лєнінградців, партійні організації промислових підприємств України широко розгорнули трудове суперництво бригад творчої співдружності робітників та інженерно-технічних працівників, змагання за особистими творчими планами підвищення продуктивності праці, за краще використання нової техніки і технології, впровадження передового досвіду, поліпшення планування й удосконалення управління виробництвом. Завдяки підвищенню економічної освіченості трудящих набрав значного розмаху рух за розробку й реалізацію зустрічних планів. Понад 5,5 тис. підприємств і об'єднань²⁸, з них 930 — у нашій республіці, прийняли зустрічні плани на десяту п'ятирічку²⁹.

Розвиваючи далі економічну освіту, говорив товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС, ми повинні подбати про те, щоб вона максимальною мірою сприяла повсюдному поширенню передового досвіду організації праці, впровадженню у виробництво досягнень науки і техніки³⁰. Систематичне інформування трудящих про діяльність новаторів і передових колективів — важливий фактор підвищення ефективності економічної освіти. Вся пропаганда, вчив В. І. Ленін, повинна бути побудована на політичному досвіді господарського будівництва³¹. У пропаганді передового досвіду новаторів останнім часом виникло багато цікавих форм — школи й ради новаторів та раціоналізаторів, університети і лекторії передового досвіду, ділові клуби. Продовжують плідно працювати заводські школи передового досвіду та технічні кабінети, широко проводяться виробничо-технічні конференції, масові огляди технічного рівня виробництва, виробничі семінари. Партійні комітети, ради по економічній освіті міністерств приділяють велику увагу посиленню практичної спрямованості економічного навчання. У 1978/79 навчальному році передовий виробничий досвід вивчали майже 14 млн. чол., або 40% слухачів системи масової

²⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 85.

²⁵ «Правда», 12 жовтня 1978 р.

²⁶ «Під прапором лєнінізму», 1978, № 20, стор. 8.

²⁷ «Правда України», 30 листопада 1979 р.

²⁸ «Правда», 9 жовтня 1978 р.

²⁹ «Під прапором лєнінізму», 1978, № 20, стор. 8.

³⁰ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 86.

³¹ Див.: В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 287—288.

економічної освіти³². В таких масштабах систематичне вивчення передового досвіду раніше не проводилося.

Дальший успішний розвиток економіки нашої країни, створення матеріально-технічної бази комунізму безпосередньо пов'язані з проблемою поліпшення якості продукції. «...На підвищення якості продукції,— наголошував у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії товариш Л. І. Брежнев,— повинні бути націлені весь механізм планування і управління, вся система матеріального і морального заохочення, зусилля інженерів і конструкторів, майстерність робітників. До цього повинна бути постійно прикута увага партійних організацій, профспілок і комсомолу»³³

Підвищення рівня спеціальної та економічної підготовки трудящих в умовах розвинутого соціалізму дало змогу перейти на основі наукового аналізу до розробки комплексних планів поліпшення якості й надійності продукції та розгортання соціалістичного змагання за випуск виробів з державним Знаком якості. На початок 1979 р. в нашій країні цей почесний Знак мали 60 тис. виробів, третині з них його було присвоєно протягом 1978 р.³⁴ Якщо на кінець 1970 р. на Україні випускалося лише 400 видів продукції, удостоєних Знака якості³⁵, то в 1979 р.— майже 12,7 тис.³⁶ Конкретні заходи, спрямовані на підвищення ефективності та якості виробництва, розроблені, наприклад, Дніпропетровським, Донецьким, Харківським та іншими обкомами партії, передбачають дальший розвиток і вдосконалення системи економічного та виробничого навчання, створення патентних бюро, служб стандартизації, запровадження карток технічного рівня промислової продукції, визначення строків заміни або модернізації застарілих виробів. Створення високоякісних виробів значною мірою залежить від рівня економічної підготовки, спеціальної освіти всіх працівників підприємств. Велика робота у цьому напрямі проведена на Львівщині. Невипадково саме тут дістала значного поширення комплексна система управління якістю, розроблена на основі саратовського досвіду по бездефектному виготовленню продукції.

Комплексна система управління якістю набуває дедалі більшого поширення, охоплює окремі галузі виробництва і навіть цілі міста. Так, спираючись на зрілі економічні знання трудящих, Бердянський і Сумський міські комітети партії спільно з техніко-економічними радами створили міські системи управління якістю, що враховують усі сторони виробничої та соціально-політичної діяльності колективів³⁷. На початок 1979 р. комплексну систему управління якістю освоювали 4400 підприємств і об'єднань України, а на 535 — вона вже впроваджена³⁸.

Підвищення рівня економічних знань сприяє зростанню творчої активності трудящих, більш предметній їх участі у роботі постійно діючих виробничих нарад, громадських бюро економічного аналізу, нормування праці, в русі раціоналізаторів і винахідників тощо.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.) підкреслюється необхідність комплексного підходу до розв'язання проблем ідейно-виховної, організа-

³² «Партийная жизнь», 1979, № 17, стор. 61.

³³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 49—50.

³⁴ «Правда», 20 січня 1979 р.

³⁵ УССР в цифрах в 1975 году, К., 1976. стор. 46.

³⁶ «Правда Украины», 25 січня 1979 р.

³⁷ «Правда» 12 травня 1977 р.

³⁸ «Комуніст України», 1979, № 1, стор. 44.

торської та господарської роботи. Серед цих проблем важливе місце належить і підвищенню ефективності економічного навчання та виховання трудящих, що сприятиме поліпшенню рівня народногосподарського планування, розгортанню дійового соціалістичного змагання за успішне виконання завдань завершального року десятої п'ятирічки, а в кінцевому підсумку — зростанню могутності нашої соціалістичної Батьківщини.

З. И. Ямкова

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПО ОСУЩЕСТВЛЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ ТРУДЯЩИХСЯ

Резюме

В статье раскрыта работа партийных организаций республики по совершенствованию системы экономического образования — одного из важнейших рычагов активизации производственной и общественно-политической деятельности советских людей, показаны формы и методы этой работы, направленной на глубокое изучение трудящимися экономической теории и политики КПСС, вопросов конкретной экономики.

Видатні діячі Комуністичної партії і Радянської держави

Т. М. КОЛІШЕР (Київ),
В. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

СЕРАФИМА ІЛЛІВНА ГОПНЕР

(До 100-річчя з дня народження)

7 квітня 1980 р. минуло 100 років з дня народження Серафими Іллівни Гопнер — видатного діяча Комуністичної партії і міжнародного комуністичного руху, активної учасниці трьох російських революцій, представника славної когорти старих більшовиків, яким випало щастя працювати під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна.

Серафима Іллівна народилася в Херсоні у бідній сім'ї дрібного торговця. Молоді роки провела в Одесі, куди в пошуках кращого життя переїхала родина Гопнерів. З дитинства виявила великий інтерес і неабиякі здібності до навчання. Після закінчення народної однокласної школи вона вступила до жіночої ремісничої школи для бідних, а потім — до приватної гімназії, яку закінчила в 1900 р., одержавши посвідчення домашньої вчительки.

Вже на час навчання в гімназії припадає початок становлення Серафими Іллівни як майбутнього революціонера. Вона посилено вивчала політичну літературу, а згодом стала членом нелегального марксистського гуртка, організованого для молоді одеськими соціал-демократами.

Вирішальне значення для формування революційної свідомості Серафими Іллівни мало її знайомство в гуртку з «Маніфестом Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса, а потім — і з ленінськими працями. Пізніше вона так описала своє враження від книги В. І. Леніна «Що робити?»: «Після того, як я прочитала «Що робити?» Леніна, вибір моєї позиції був для мене вже цілком ясним. Я стала не лише переконаною соціал-демократкою, а й цілком визначеною іскрівкою, прихильницею Леніна»¹.

За дорученням місцевих соціал-демократів С. І. Гопнер розповсюджувала і пропагувала ленінські видання — «Искру» та журнал «Заря», листівки, іншу літературу, збирала кошти для допомоги політв'язням, влаштовувала явки, керувала підпільним гуртком шевців, брала участь в організації робітничих страйків. У січні 1903 р. Серафима Іллівна вступила в ряди РСДРП².

¹ Цит. за кн.: М. Беднов, М. Гольдберг. Серафима Гопнер, К., 1976, стор. 7.

² «Вопросы истории», 1966. № 6, стор. 219.

Незабаром про активну революційну діяльність С. І. Гопнер стало відомо поліції. Щоб уникнути її переслідувань, Серафима Іллівна змушена була змінити місце проживання і в 1904 р. за рішенням Одеського комітету РСДРП переїхала до Катеринослава³.

У цей час більшість членів Катеринославської більшовицької організації перебувала під арештом. Ще у січні 1904 р. жандарми провели на їх квартирах обшуки і виявили багато примірників ленінської «Искры» і творів В. І. Леніна. Оразу після прибуття до міста С. І. Гопнер ввійшла до складу Катеринославського більшовицького комітету, очолила його фінансову комісію, розгорнула активну пропагандистську діяльність серед робітничого класу. За її участю катеринославські більшовики встановили зв'язки з Південним бюро РСДРП, очолюваним В. В. Воровським та І. Х. Лалаянцем, що перебувало в Одесі⁴.

На початку 1905 р. на долю Катеринославської більшовицької організації знову випали нелегкі випробування. Внаслідок розкольніцьких дій меншовикам тимчасово удалося захопити комітет в свої руки. Дізнавшись про це, В. І. Ленін негайно подав катеринославським більшовикам всебічну допомогу. І вже в лютому тут було створено більшовицьку групу, а 15 березня оформився комітет більшості РСДРП. С. І. Гопнер ввійшла до складу як групи, так і комітету. Багато сил вона віддавала в той час видавничій діяльності. Так, за її безпосередньою участю більшовики Катеринослава з другої половини березня до червня 1905 р. видали 15 листівок, заяв і звернень, передрукували й розповсюдили кілька документів Бюро комітетів більшості і редакції газети «Вперед», деякі твори В. І. Леніна⁵. Разом з більшовиками І. І. Шварцем, П. М. Лепешинським, В. М. Маковським та іншими Серафима Іллівна вела наполегливу боротьбу проти меншовиків, за зміцнення партійної організації.

Незважаючи на репресії властей, Катеринославський більшовицький комітет очолив масові виступи пролетарів міста під час першої російської революції. Спільно з Г. І. Петровським та іншими товаришами С. І. Гопнер взяла активну участь в організації першотравневої демонстрації робітників та студентів. У середині червня 1905 р. в Катеринославі стало відомо про хід революційних подій в Одесі та повстання на броненосці «Потемкин». На заклик більшовицького комітету Катеринослава робітники міста провели страйк солідарності з одеськими братами по класу та моряками-потьомкінцями. С. І. Гопнер взяла безпосередню участь в його організації. Вона побувала на багатьох підприємствах, підготувала до видання листівку, що закінчувалася словами: «Товариші! Самодержавство дезорганізоване. Дружно вперед. Обрій ясний. Геть самодержавство! Хай живе збройне повстання!»⁶. «Повстання на броненосці «Потемкин», — зазначала згодом Серафима Іллівна, — мало сильний вплив на революційний рух у містах... У Катеринославі страйк тривав більше трьох днів. Повстання назрівало, робітники озброювалися»⁷.

Після страйку розпочалися репресії. 4 липня поліція здійснила обшук на квартирах майже всіх членів Катеринославського більшовицького комітету і багатьох активістів. С. І. Гопнер удалося уникнути

³ «Молодой коммунист», 1955, № 9, стор. 88.

⁴ «Пролетарская революция», 1922, № 5, стор. 219—220.

⁵ П. В а р г а т ю к. Партії великий загін, Дніпропетровськ, 1970, стор. 78.

⁶ Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905—1907 гг.), К., 1955, стор. 219.

⁷ 50 лет первой русской революции. Материалы научной сессии Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, М., 1956, стор. 239.

арешту⁸. Переховуючись від переслідування поліції, вона змушена була часто міняти місце проживання і вела партійну роботу в Миколаєві, Одесі та інших містах.

У грудні 1905 р. Серафима Іллівна взяла активну участь у підготовці загального політичного страйку катеринославського пролетаріату, що відбувся під впливом Московського збройного повстання. Як член штабу більшовицького комітету вона допомагала координувати дії різних загонів його учасників. «Виступ робітників Катеринослава був грандіозним», — згадувала вона пізніше. Серафима Іллівна особливо відзначала бої, що мали місце на залізничній станції міста: «У районі залізниці робітники не пропускали війська і козаків. Вони вдень і вночі охороняли залізничний район і були там хазяями»⁹.

І в тяжкі роки столипінської реакції С. І. Гопнер не припиняла революційну діяльність. В Одесі вона займалася організацією нелегальної друкарні місцевого більшовицького комітету. Повернувшись наприкінці жовтня 1909 р. до Катеринослава, С. І. Гопнер пропагувала резолюції наради розширеної редакції газети «Пролетарий», спрямовані проти меншовиків-ліквідаторів, одзовістів, троцькістів, на зміцнення рядів більшовицької партії, як член місцевого комітету РСДРП відповідала за відновлення роботи підпільної друкарні.

Однак поліція натрапила на слід молодой революціонерки. Всі можливості для продовження нелегальної роботи в Росії були вичерпані, і С. І. Гопнер змушена була влітку 1910 р. емігрувати до Франції. Прибувши до Парижа, вона активно включилася в діяльність більшовицької групи, часто зустрічалася з В. І. Леніним і Н. К. Крупською, які на той час жили там, виконувала їхні доручення. Спілкування з В. І. Леніним, робота під його керівництвом мали значний вплив на формування С. І. Гопнер як політичного борця. Пізніше сама Серафима Іллівна згадувала, що, перебуваючи спочатку за кордоном у стані «втоми, фізичної розбитості»¹⁰, вона відчула велику силу ленінського оптимізму, його безмежної віри в творчі сили робітничого класу. Почувши виступ В. І. Леніна на засіданні другої Паризької групи сприяння РСДРП, присвяченому розгляду питання про видання разом з плехановцями «Рабочей газеты»¹¹, С. І. Гопнер, за її словами, «здавалось... видужала від тяжкої хвороби», стільки стійкості, життєствердження, непохитної віри в близькість революції було у словах Володимира Ілліча¹².

У спогадах «В. І. Ленін у Парижі» С. І. Гопнер описала свої хвилюючі зустрічі з Володимиром Іллічем, величезну силу його впливу на людей, вміння слухати співрозмовника, підбадьорити і підтримати його¹³. Під час особистого знайомства з В. І. Леніним, що відбулося восени 1910 р. на квартирі Володимира Ілліча по вулиці Марі-Роз, 4, С. І. Гопнер докладно розповіла йому «про події 1909 і 1910 років в Одесі, Миколаєві і Катеринославі: про спробу видавати в Одесі друкований орган партії, про наскок поліції на друкарню, про таку саму спробу в Катеринославі, про роботу підпільних гуртків, про проникнення в гуртки таємних агентів охоранки, про арешти, про судовий процес Одеського комітету більшовиків, який мав відбутися»¹⁴. На пропози-

⁸ Борці за Жовтень на Катеринославщині, Дніпропетровськ, 1958, стор. 47.

⁹ 50 лет первой русской революции, стор. 239–240.

¹⁰ Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 2, К., 1969, стор. 312.

¹¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 2, М., 1971, стор. 570.

¹² Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 2, стор. 316.

¹³ Там же, стор. 312–313.

¹⁴ Там же, стор. 313.

цію В. І. Леніна С. І. Гопнер описала всі ці події в кореспонденції, вміщеній у першому номері більшовицької «Рабочей газеты», яка видавалася в Парижі¹⁵. Відтоді вона разом з П. А. Джапарідзе, М. О. Семашком і С. Г. Шаумяном брала активну участь у виданні цієї газети.

За порадою В. І. Леніна Серафима Іллівна проводила роз'яснювальну роботу серед французьких трудящих. У своїх спогадах Н. К. Крупська назвала «Наташу» (С. І. Гопнер) як одного з членів активу організації більшовиків у Парижі¹⁶.

У середині 1912 р. В. І. Ленін і Н. К. Крупська переїхали в Краків, щоб бути ближче до Росії, керувати виданням газети «Правда», діяльністю більшовиків під час кампанії по виборах у IV Державну думу і думською соціал-демократичною фракцією. С. І. Гопнер як член Французької соціалістичної партії, куди вона вступила за порадою В. І. Леніна, залишилася в Парижі.

Коли почалася перша світова війна, С. І. Гопнер без вагань стала на ленінські інтернаціоналістські позиції з питань війни і миру, допомагала французьким соціалістам звільнитися з-під впливу шовіністів. Про те, наскільки складною і відповідальною була в той час її робота, свідчив лист Серафими Іллівни до Н. К. Крупської від 15 червня 1915 р. В ньому С. І. Гопнер описала свій виступ на зборх французьких соціалістів, де вона зачитала антивоєнну декларацію ЦК РСДРП, оголошену на Лондонській конференції соціалістів країн Антанти М. М. Литвиновим. «Під час читання, — писала С. І. Гопнер, — я кілька разів зводила очі, щоб зустріти ворожі погляди соціал-патріотів, і мушу сказати, що були хвилини, коли я побоювалася, щоб мене не побили. Однак я несподівано була глибоко зворушена, коли при заключних словах: «Геть шовінізм, що шкодить робітничій справі!» в задніх рядах, де звичайно сидять мовчазні постаті скромних робітників, з величезним піднесенням прозвучало: «Тре б'єн! Тре б'єн!» (Дуже добре! Дуже добре! — Авт.). Певна річ, виникли гострі дебати»¹⁷.

У березні 1915 р. С. І. Гопнер взяла участь в організації Міжнародної жіночої конференції в Берні, якій В. І. Ленін надавав великого значення в справі активізації антивоєнної пропаганди. А наприкінці 1915 р. вона — учасник національного конгресу Французької соціалістичної партії, скликаного для обговорення питань про ставлення до війни¹⁸. Після закінчення засідань конгресу Серафима Іллівна виступила в журналі «Форбот» із статтею про його роботу, в якій показала зростання антивоєнних настроїв у робітничому класі та в низових ланках Французької соціалістичної партії¹⁹. В цей час вона постійно інформувала В. І. Леніна і Н. К. Крупську про розвиток революційного руху французького пролетаріату, становище у Французькій соціалістичній партії, роботу членів Паризької секції більшовиків серед французьких соціалістів, а також неодноразово зверталася до Володимира Ілліча і Надії Костянтинівни за порадами²⁰. Відомості, що містилися в листі С. І. Гопнер до В. І. Леніна від 8 липня 1915 р., про діяльність французьких соціалістів, про зміст листів, які надходили з армії та

¹⁵ «Рабочая газета», 12 листопада (30 жовтня) 1910 р.

¹⁶ Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине, изд. 2-е, М., 1968, стор. 195.

¹⁷ М. Беднов, М. Гольдберг. Назв. праця, стор. 38.

¹⁸ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 3, М., 1972, стор. 435.

¹⁹ М. Беднов, М. Гольдберг. Назв. праця, стор. 38.

²⁰ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 3, стор. 313, 324, 353.

від політичних засланих, були частково надруковані в № 43 газети «Социал-демократ».

Шість років провела С. І. Гопнер в еміграції. Наростання революційного руху в Росії прискорило її повернення на батьківщину. 1 лютого 1916 р. Серафима Іллівна виїхала з Франції. По дорозі вона виконувала у Лондоні і Стокгольмі ряд доручень В. І. Леніна. У Росії С. І. Гопнер мала, насамперед, налагодити зв'язок ЦК РСДРП з Російським бюро ЦК і місцевими партійними комітетами²¹, докладно проінформувати якомога більше партійних організацій про завдання партії в боротьбі проти імперіалістичної війни, про становище в Інтернаціоналі. З цією метою вона відвідала Петроград, Іркутськ та деякі інші міста.

У червні 1916 р. Серафима Іллівна повернулася до Катеринослава, де почала працювати в лікарняній касі Брянського заводу. Одразу включившись в роботу місцевої більшовицької організації, вона роз'яснювала робітникам ставлення більшовиків до імперіалістичної війни, суть ленінської тактики перетворення імперіалістичної війни в громадянську, основні політичні питання моменту, необхідність боротьби більшовиків за створення III Інтернаціоналу. Як член керівного центру Катеринославської більшовицької організації вона часто виступала в робітничих районах міста і в Кам'янському. «Коли весною 1916 р. ...я повернулася з еміграції і виступала на багатьох зборах з доповідями про війну і про циммервальдський рух, — згадувала С. І. Гопнер, — у мене склалося враження про високий ідейно-політичний рівень Катеринославської партійної організації. Партійний актив тут добре орієнтувався в міжнародній обстановці, займав правильну, ленінську позицію щодо війни й проводив велику друковану і усну агітацію в дусі послідовного інтернаціоналізму»²².

Восени 1916 р. більшовики Катеринослава створили агітаційно-пропагандистську колегію²³. С. І. Гопнер, входячи до її складу, керувала роботою нелегальних гуртків, члени яких вивчали твори В. І. Леніна. Програму і тактику партії, готувала агітаторів, брала участь у видавничій діяльності комітету.

Разом з М. В. Копиловим, І. Д. Вишняковим (Кураженком) та іншими членами більшовицького комітету Серафима Іллівна підготувала скликання конференції заводських і районних організацій Катеринослава та Кам'янського, що відбулася 8—9 листопада в приміському селі Діівці. На ній С. І. Гопнер виступила з доповідями «Інтернаціонал та війна» і «Війна і завдання соціал-демократії»²⁴. Конференція, згадувала пізніше Серафима Іллівна, була «дуже змістовною»²⁵ і значною мірою сприяла ідейному та організаційному зміцненню партійної організації.

На початку 1917 р. пройшла міська конференція більшовиків Катеринослава, яка обрала новий комітет. Його членом стала й С. І. Гопнер. Катеринославський комітет розпочав активну підготовку загальнономіського політичного страйку і антивоенної робітничої демонстрації, що мали відбутися 3 лютого. Відповідальні доручення комітету в той час виконувала Серафима Іллівна. Однак у ніч на 2 лютого

²¹ Там же, стор. 454.

²² Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославіщині), Дніпропетровськ, 1957, стор. 26.

²³ П. В а р г а т ю к. Назв. праця, стор. 146.

²⁴ Очерки истории Днепрпетровской областной партийной организации, Днепрпетровск, 1979, стор. 133.

²⁵ Борці за Жовтень розповідають, стор. 27.

1917 р. за доносом провокаторів вона разом з іншими керівниками комітету була схоплена жандармами і кинута до в'язниці. Вже перший допит показав, що охранка має докладні дані про її революційну діяльність у Катеринославі ще в роки першої російської революції. Тому Серафиму Іллівну повинні були засудити до тривалого строку ув'язнення²⁶. Але цьому не дала здійснитися Лютнева буржуазно-демократична революція. 4 березня 1917 р., після місячного перебування в тюрмі, С. І. Гопнер було звільнено.

Вже наступного дня Серафима Іллівна взяла участь у роботі першої легальної конференції катеринославських більшовиків, на якій були й представники більшовицьких організацій Донбасу. Конференція обрала новий склад партійного комітету. До нього поряд з відомими керівниками катеринославського пролетаріату М. В. Копиловим, Т. Л. Бондаревим, І. Г. Жуковським та іншими ввійшла й С. І. Гопнер²⁷. У ці ж дні її обрали до виконкому Катеринославської Ради робітничих депутатів²⁸.

У Катеринославській Раді першого скликання, як і в багатьох інших Радах, більшість мандатів належала представникам дрібнобуржуазних партій есерів і меншовиків. Тому членам більшовицької фракції довелося вести гостру боротьбу за завоювання на свій бік широких народних мас та їх підготовку до майбутніх революційних битв. Один з моментів такої боротьби — в період підготовки та проведення «свята революції», наміченого по всій Росії на 12 березня, — яскраво описала С. І. Гопнер у своїх спогадах «Від березня 1917 до березня 1918 року»²⁹. Ця боротьба, в якій Серафима Іллівна взяла активну участь, закінчилася на користь більшовиків Катеринослава.

З подвоєною енергією С. І. Гопнер розгорнула агітаційно-пропагандистську роботу в масах. Багато сил і часу вона віддавала виданню більшовицької газети «Звезда» — органу Катеринославського комітету РСДРП, перший номер якої вийшов 4 квітня — до п'ятих років Ленського розстрілу. «Коли весь тираж «Звезды» був надрукований і ми на світанку почали розповсюджувати газету, — згадувала Серафима Іллівна, — телеграф приніс звістку про приїзд Леніна з-за кордону. Які ми були раді цій звістці! І, разом з тим, відчували прикрість, що не могли повідомити про приїзд вождя в першому номері газети. Ми докладно написали про це в другому номері газети, який вийшов через кілька днів»³⁰. У цьому ж номері була вміщена стаття С. І. Гопнер «До приїзду Володимира Ілліча Леніна», в якій розповідалося по урочисту зустріч вождя партії робітниками і солдатами Петрограда.

Приїзд В. І. Леніна в Росію, його історичні Квітневі тези мали велике значення і для Катеринославської більшовицької організації. «Тепер ми більше не йшли напому, — писала С. І. Гопнер, — Квітневі тези Леніна стали могутнім джерелом нашого росту, джерелом сили революції»³¹. Проводячи велику роботу в редакції «Звезды», Серафима Іллівна в ці дні багато уваги приділяла й усній пропаганді Квітневих тез. Так, 12 квітня вона виступила на зборах робітників,

²⁶ Там же, стор. 22.

²⁷ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, т. 1, К., 1977, стор. 20.

²⁸ Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні, К., 1967, стор. 53.

²⁹ Борці за Жовтень розповідають, стор. 31—32.

³⁰ Там же, стор. 34.

³¹ Там же.

організованих більшовицьким комітетом, з лекцією про Програму партії, в якій роз'яснила основні положення Квітневих тез В. І. Леніна. Присутні висловили задоволення лекцією і побажання прослухати ряд лекцій з питань, що «їх найбільше хвилюють»³². Комітет прислухався до побажань робітників і влітку 1917 р. організував цикл лекцій С. І. Гопнер на тему: «Ленін і його роль в революції»³³. З цими лекціями Серафима Іллівна виступала також у Кам'янському³⁴.

Процес ідейно-політичного і організаційного згуртування партії завершила VII (Квітнева) Всеросійська конференція більшовиків. С. І. Гопнер разом з М. В. Копиловим була її делегатом від Катеринославської більшовицької організації. Виступаючи на конференції у дебатах з питання про ставлення до Рад робітничих і солдатських депутатів, вона заявила: «У теоретичних положеннях тов. Леніна я знайшла все правильним»³⁵. На пропозицію В. І. Леніна С. І. Гопнер взяла участь у виробленні резолюції про ставлення до Рад³⁶.

Після повернення з Петрограда Серафима Іллівна активно включилася у роз'яснення рішень конференції. «В організації катеринославських більшовиків, — згадувала вона, — як і по всій Росії, Квітнева конференція відкрила смугу глибокого вивчення матеріалів конференції і проведення в життя її рішень»³⁷. Ще до приїзду С. І. Гопнер «Звезда» надрукувала її статтю «Про Всеросійську конференцію РСДРП, яка відбулася в Петрограді 24—29 квітня 1917 р.»³⁸. 11 і 14 травня С. І. Гопнер виступила на загальноміських зборах більшовиків з доповіддю про Квітневу конференцію, приділивши особливу увагу висвітленню змісту доповідей і промов на ній В. І. Леніна³⁹. Аналогічні доповіді вона зробила також на ряді районних і заводських зборів. Основні положення Квітневих тез і рішень Всеросійської конференції С. І. Гопнер використовувала в своїх неодноразових виступах у Катеринославській Раді. Ось як вона описувала один з таких виступів — на першому спільному засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів міста, що відбулося 10 травня 1917 р.: «Озброєна установками Квітневої конференції, я ґрунтовно спинилась на тому, що жодне з головних питань революції — мир, земля, хліб — коаліційний уряд не в змозі розв'язати через свою буржуазно-поміщицьку природу. Розв'язати їх під силу лише владі робітників і селян. Я підкреслила, що єдино правильним заклик є: «Вся влада Радам!». Мені здавалось, що я говорила звичайні речі, бо з часу Квітневих тез Леніна, а особливо після Квітневої конференції ми невтомно пропагували цей заклик. Але в театрі відбувалося щось до того небачене. Часті оглушливі оплески підказували мені, що в своїй промові я зачіпаю найсвятіші почуття робітників і солдатів. Офіцери в залі нервували. А на сцені лідери меншовиків і есерів бігали з кутка в куток і, проходячи повз мене, шипіли: «Що ви робите? Адже в залі багато солдатів!»⁴⁰.

³² «Звезда», 18 квітня 1917 р.

³³ «Звезда», 27 липня 1917 р.

³⁴ П. В а р г а т ю к. Назв. праця, стор. 164.

³⁵ Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков). Протоколы, М., 1958, стор. 138.

³⁶ Т а м ж е, стор. 148.

³⁷ Борці за Жовтень розповідають, стор. 39.

³⁸ «Звезда», 9, 12, 16 травня 1917 р.

³⁹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий, т. I, стор. 181—182.

⁴⁰ Борці за Жовтень розповідають, стор. 40.

Як член партійного комітету С. І. Гопнер веда боротьбу за пере- хід селянських мас на бік більшовиків. У червні 1917 р. вона разом з іншими товаришами взяла участь у роботі губернської конференції сільськогосподарських робітників і наймитів, скликаній за ініціати- вою Катеринославської Ради та районного бюро робітничих і солдат- ських депутатів. У виступах перед делегатами Серафима Іллівна роз- яснивала політичне становище і завдання сільськогосподарського про- летаріату, переконливо показувала, що соціалістична революція є «еди- ний зараз засіб влаштувати справедливо життя»⁴¹.

Для посилення роботи серед солдатських мас у травні 1917 р. в Катеринославі було створено військову організацію РСДРП(б), ак- тивним членом якої стала С. І. Гопнер⁴².

У період підготовки Великого Жовтня більшовики Катеринослава з метою мобілізації мас на боротьбу за повалення старого ладу вико- ристовували різні форми і методи роботи. Однією з них, зокрема, бу- ла участь більшовиків у муніципальній кампанії. С. І. Гопнер, обрана в серпні 1917 р. секретарем міської думи, разом з членами її більшо- вицької фракції Г. І. Петровським, Е. І. Квірінгом, М. В. Копиловим та ін. використовувала думську трибуну для викриття реакційної суті дрібнобуржуазної теорії «муніципального соціалізму», роз'яснення програмних вимог і політики партії більшовиків, наполегливо борола- ся за захист інтересів робітничого класу⁴³. Серафима Іллівна та її товариші рішуче викривали в думі намагання буржуазії та угодовців ліквідувати Ради, протиставивши їм так звані «демократичні» муніци- пальні установи як уособлення влади «всієї революційної демокра- тії»⁴⁴.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді С. І. Гопнер неодноразово виступала на засіданнях Кате- ринославської Ради робітничих і солдатських депутатів, міської думи за негайну передачу всієї влади в місті до рук революційних робітників і солдатів. 16 листопада за її пропозицією пленум Катеринославсь- кої Ради заслухав питання про перевибори виконкому і прийняв рі- шення про перевибори всього складу Ради⁴⁵. На першому ж засідан- ні новообраної Ради робітничих і солдатських депутатів С. І. Гопнер виступила з палкою промовою, в якій викрила наклепи українських буржуазних націоналістів на політику більшовиків з національного пи- тання⁴⁶.

23 листопада С. І. Гопнер як гласний міської думи на її засіданні виступила на захист політики миру, проголошеної Радянським урядом, гнівно затаврувавши водночас запроданство соціал-оборонців⁴⁷.

С. І. Гопнер — автор ряду статей, що друкувалися тоді в більшо- вицькій пресі Катеринослава. 1 грудня, зокрема, в газеті «Звезда» бу- ло вміщено статтю Серафими Іллівни «Думська криза назріла». Ви-

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 3156, оп. 1, спр. 32, арк. 28.

⁴² Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации, стор. 150.

⁴³ В. Я. Борщевский. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, ч. I, Днепропетровск, 1962, стор. 183—184; ЦДАЖР СРСР, ф. 406, оп. 6, спр. 86, арк. 95; ф. 398, оп. 2, спр. 96, арк. 97—98; Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 221—224 та ін.

⁴⁴ «Звезда», 3 вересня 1917 р.

⁴⁵ «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 18 листопада 1917 р.

⁴⁶ «Известия Екатеринославского Совета рабочих и солдатских депутатов», 5, 6 грудня 1917 р.

⁴⁷ Октябрь в Екатеринославе, стор. 221—224.

криваючи буржуазний характер діяльності міської думи, її вороже ставлення до Жовтневої революції, Радянського уряду і взагалі Радянської влади, автор статті вимагала негайних перевиборів контрреволюційної думи.

Серафима Іллівна перебувала у вирі подій, пов'язаних з підготовкою збройного повстання в Катеринославі проти сил контрреволюції, що відбулося 27—29 грудня.

4 січня 1918 р. розширений пленум Катеринославської Ради, в роботі якого взяв участь представник Центрального Комітету партії і Ради Народних Комісарів на Україні Г. К. Орджонікідзе, своїми рішеннями закріпив встановлення Радянської влади на Катеринослащині. С. І. Гопнер і В. К. Аверін виступили на пленумі з доповідями про підсумки розгрому гайдамаків і зміцнення місцевих органів влади⁴⁸.

У березні 1918 р. С. І. Гопнер була делегатом IV Надзвичайного з'їзду Рад, який ратифікував Брестський мирний договір з Німеччиною. 16 березня під час обговорення питання про перенесення столиці з Петрограда до Москви вона ще раз, на її прохання, зустрілася з В. І. Леніним⁴⁹. «Я повідомила Леніна, — писала у своїх спогадах Серафима Іллівна, — що наша четвірка делегатів Катеринославської Ради голосувала за ратифікацію мирного договору, поділяє цілком позицію Леніна в цьому питанні і різко засуджує противників підписання договору». В зв'язку з тим, що в цей час більше половини території України було окуповано німецькою армією, С. І. Гопнер запитала, що вона й інші делегати, повернувшись із з'їзду, мають сказати робітникам. Володимир Ілліч порадив роз'яснити робітникам Катеринослава, що Брестський мир буде недовговічним, оскільки революція в Німеччині, яка є неминучою і близькою, ліквідує його. «Після повернення до Катеринослава, — згадувала Серафима Іллівна, — я звітувала про IV з'їзд Рад на найбільших заводах і на перших же зборах робітників переконалася у величезній силі ленінського передбачення. Особливо сильно діяли дослівно передані слова Леніна; робітників хвилював саме той факт, що Ленін був цілком упевнений в наближенні німецької революції. Вже тоді робітники знали силу ленінського передбачення і поклалися на нього як на кам'яну стіну»⁵⁰.

У важкі роки іноземної інтервенції і громадянської війни Серафима Іллівна — на відповідальній партійній роботі. Під керівництвом Н. К. Крупської вона спочатку працювала в Наркоматі освіти. Згодом, із створенням Закордонного бюро ЦК КП(б)У, брала в Орлі активну участь в організації агітаційної роботи у ворожих військах, у редагуванні і виданні листівок та відозв до німецьких й австрійських солдатів. Після вересневого (1918 р.) Пленуму ЦК Гопнер деякий час виконувала обов'язки секретаря ЦК КП(б)У.

16 жовтня 1918 р., напередодні II з'їзду КП(б)У, С. І. Гопнер разом з іншими членами делегації ЦК КП(б)У побувала на прийомі у В. І. Леніна. Про цю зустріч з вождем революції Серафима Іллівна розповіла згодом у статті «Зустрічі у 1918 році». Володимир Ілліч обговорив з делегатами з'їзду останні події на Україні, хід партизанської боротьби, підкресливши особливу важливість ретельної і всебічної підготовки всеукраїнського збройного повстання, згадав про допомогу, яку подасть йому в разі необхідності Червона Армія, висловив тверду переконаність у тісному союзі України з Росією. Боротьбу за визволен-

⁴⁸ Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, т. 2, К., 1967, стор. 176.

⁴⁹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 5, М., 1974, стор. 321.

⁵⁰ Спогади про Володимира Ілліча Леніна, т. 3, К., 1970, стор. 240.

ня України від окупантів В. І. Ленін пов'язував з наближенням революції в Німеччині, тому одним з найважливіших завдань підготовки повстання він вважав посилення роз'яснювальної роботи в окупаційних військах⁵¹.

Наприкінці 1918 р. Серафима Іллівна повернулася на Україну. Вона — член колегії Наркомосу УРСР, заступник наркома освіти України. У період денікінщини, з осені 1919 р., Серафима Іллівна працювала в Новозибкові в політуправлінні 12-ї армії, де очолювала інструкторські курси, часто виступала з доповідями і лекціями перед червоноармійцями⁵². Протягом наступних п'яти років С. І. Гопнер була членом губернського бюро, завідуючого агітаційно-пропагандистськими відділами спочатку в Катеринославі, а потім у Москві, Донбасі і Харкові.

Багато сил у цей час вона віддавала організації масово-політичної роботи серед населення. З участю С. І. Гопнер у Катеринославі було створено першу на Україні губернську комісію для збирання і вивчення матеріалів з історії Жовтневої революції та історії Російської Комуністичної партії (Іспарт). У Бахмуті вона організувала губернську партійну школу. Працюючи в Харкові, займалася питаннями організації та становлення радянської загальноосвітньої школи, підготовки вчительських кадрів. С. І. Гопнер — автор ряду методичних статей з широкого кола питань ідеологічної роботи, організації антирелігійної пропаганди, бібліотечної справи та ін.⁵³

У 1925—1927 рр. Серафима Іллівна завідувала підвідділом преси жінвідділу ЦК РКП(б), потім працювала в Харкові редактором газети «Всеукраїнський пролетарий», заступником редактора газети «Коммунист». Відстоюючи чистоту рядів партії, С. І. Гопнер як публіцист і доповідчий партійний працівник в ці роки пристрасно пропагувала вчення В. І. Леніна, вела непримиренну боротьбу проти прибічників будь-яких ухилів від генеральної лінії партії. Вона готувала до друку серію популярних брошур про В. І. Леніна, разом з Е. І. Квірінгом випустила в світ «Хрестоматію ленінізму». У статтях під загальною назвою «Через що йдуть суперечки всередині ВКП(б)» Серафима Іллівна піддала гострій критиці троцькістсько-зінов'євську опозицію.

Багато сторінок біографії С. І. Гопнер пов'язано з Комінтерном. Ще у березні 1919 р. вона взяла участь у роботі I, установчого, конгресу Комінтерну. У своїх спогадах Серафима Іллівна детально описала виступ В. І. Леніна на конгресі, обстановку діловитості і винаяткового піднесення, характерну для всіх його засідань. «На конгресі ми переконалися, — писала вона, — що в цей момент події в Радянській Росії, і зокрема події на Україні, привертали до себе увагу не лише всіх делегатів, але й широких мас і всіх верств населення в капіталістичному світі»⁵⁴. Надалі С. І. Гопнер була делегатом від Компартії України на всіх конгресах Комуністичного Інтернаціоналу.

З 1928 р. Серафима Іллівна — на відповідальній роботі в Комінтерні. На VI конгресі вона була обрана кандидатом у члени Виконавчого комітету, протягом багатьох років керувала відділом агітації і пропаганди ВККІ, брала участь у складанні різних документів Комінтерну. Агітаційно-пропагандистський відділ Виконкому Комінтерну проводив широку діяльність по викриттю загрози фашизму, опортуні-

⁵¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника, т. 6, М., 1975, стор. 165.

⁵² «Вопросы истории КПСС», 1959, № 2, стор. 181.

⁵³ «Знамя коммунизма», 1923, № 78; «Спутник партийного работника Донбасса», 1924, № 3 та ін.

⁵⁴ «Вопросы истории КПСС», 1959, № 2, стор. 181.

стичної тактики лідерів II Інтернаціоналу, організації комуністичного руху на основі марксистсько-ленінського вчення, приділяв постійну увагу виданню та пропаганді творів класиків марксизму-ленінізму.

С. І. Гопнер неодноразово виступала на пленумах Виконкому Комінтерну. Так, 9 вересня 1932 р. на засіданні XII пленуму ВККІ вона доповідала про діяльність агітаційно-пропагандистського відділу Виконкому. У своєму виступі Серафима Іллівна накреслила широку програму заходів щодо поліпшення ідеологічної роботи Виконавчого комітету. «Наша ідеологія може і повинна бути тепер наступальною. — наголосила вона. — Бо лише на нашому боці історична правда...»⁵⁵.

10 грудня 1933 р. С. І. Гопнер розповіла учасникам XIII пленуму ВККІ про підсумки першої п'ятирічки в СРСР та їх міжнародне значення. Говорячи про завдання комуністичних партій і Виконкому Комінтерну у зв'язку із загостренням ідеологічного протиборства між першою соціалістичною державою і капіталістичним світом в міру дальшого просування СРСР по шляху до соціалізму, вона зазначила: «...Ми повинні докласти всіх зусиль до того, щоб якнайвеличніший фактор, що руйнує капіталістичну систему — велике соціалістичне будівництво в СРСР, озброїв мільйони і десятки мільйонів трудящих для боротьби за владу, за диктатуру пролетаріату»⁵⁶.

Працюючи в Комінтерні, Серафима Іллівна плідно використовувала свій багатий досвід для допомоги комуністичним партіям у загалуванні їх керівних кадрів. Вона проводила також значну пропагандистську роботу серед прогресивної творчої інтелігенції. У листопаді 1930 р. С. І. Гопнер як представник Виконкому Комінтерну виступила на пленумі Міжнародного бюро революційних письменників з промовою, що містила заклик до прогресивних письменників усіх країн «об'єднатися під прапором комуністичного авангарду революційного пролетаріату і стати твердо на позиції боротьби проти імперіалізму і фашизму, на захист СРСР, проти імперіалістичного панування в колоніях, за торжество комунізму в усьому світі»⁵⁷.

Поряд з партійною діяльністю С. І. Гопнер займалася науково-педагогічною роботою в Інституті червоної професури, Інституті філософії, літератури й історії, Вищій школі парторганізаторів при ЦК ВКП(б). З 1938 р. і в період Великої Вітчизняної війни вона виконувала обов'язки заступника редактора «Исторического журнала». З 1945 р. С. І. Гопнер працювала старшим науковим співробітником Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Вона — автор ряду наукових праць і спогадів з історії міжнародного комуністичного і робітничого руху, історії Комінтерну, зокрема брошури «Перша російська революція і міжнародний революційний рух», виданої у 1955 р. У 1930 р. в першому виданні Великої Радянської Енциклопедії було опубліковано її статтю «Комуністичний Інтернаціонал». Залишилася незакінченою монографія з історії Комуністичного Інтернаціоналу. У 1934 р. С. І. Гопнер було присуджено вчений ступінь доктора історичних наук.

До останніх днів (вона померла 25 березня 1966 р.), вже будучи тяжко хворою, Серафима Іллівна продовжувала вести активну громадську роботу, часто виступала перед трудящими, молоддю.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили заслуги С. І. Гопнер. Її нагороджено орденами Леніна. У 1960 р. за видатні

⁵⁵ XII пленум ИККИ. Стенографический отчет, т. 2, М., 1933, стор. 241.

⁵⁶ XIII пленум ИККИ. Стенографический отчет, М., 1934, стор. 539.

⁵⁷ «Литературная газета», 15 листопада 1930 р.

досягнення у праці і плідну громадську діяльність Серафима Іллівна була удостоєна почесного звання Героя Соціалістичної Праці. Серафима Іллівна була делегатом XV—XVII, XXII з'їздів Комуністичної партії Радянського Союзу, II, III, X, XII, XIII з'їздів Компартії України та VI—VIII конференцій КП(б)У. У 1927—1938 рр. вона — член ЦК Комуністичної партії України. Обиралася членом ВЦВК і ВУЦВК багатьох скликань.

У серцях радянських людей вічно житиме пам'ять про С. І. Гопнер — людину, що все своє життя віддала справі Комуністичної партії і рідного народу.

Т. Н. Колишер, В. П. Крижановский

СЕРАФИМА ИЛЬНИЧНА ГОПНЕР

(К 100-летию со дня рождения)

Резюме

В статье освещается жизненный путь и многогранная деятельность большевика-ленинца С. И. Гопнер. Авторы показывают ее как выдающегося деятеля Коммунистической партии и международного коммунистического движения, активную участницу трех русских революций, представителя славной когорты старых большевиков, которым выпало счастье работать под непосредственным руководством В. И. Ленина.

Методологія та методика історичних досліджень

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

ПРО ПОНЯТТЯ «СУЧАСНА ІСТОРІЯ»

XXV з'їзд КПРС поставив перед радянськими вченими такі найважливіші завдання: узагальнювати всесвітньо-історичний досвід партії, досліджувати теоретичні проблеми розвинутого соціалізму, сучасного світового розвитку, боротьби за мир у всьому світі і т. д.¹ У матеріалах з'їздів партії та інших партійних документах підбиваються переконливі підсумки зробленого радянськими людьми, накреслюються вражаючі завдання на майбутнє. Отже, КПРС показує чудові зразки глибокого узагальнення суспільного досвіду.

Суспільні науки розкривають певні сторони сучасності, подаючи в логічному плані істинне знання явищ дійсності, основане на достовірних доказах, підтверджених суспільно-історичною практикою. А кожна конкретна галузь знань знайомить нас з окремим аспектом сучасності. Так, філософія відображає сучасне з допомогою системи загальних понять і поглядів на світ. З цих питань уже опубліковано ґрунтовні дослідження провідних радянських філософів². Найважливіші проблеми сучасної радянської економіки порушуються в другій частині праці О. М. Румянцева³ і т. д.

К. Маркс установив «...поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природничоісторичний процес»⁴. Вивчення його має винятково велике пізнавальне і виховне значення, є найважливішим завданням суспільствознавців.

Предмет історичної науки, за визначенням академіка Є. М. Жукова, передбачає «вивчення розвитку суспільства, який в кінцевому підсумку визначається рухом продуктивних сил і зміною відповідних їм виробничих відносин»⁵. Яскравим зразком фундаментального дослідження історичного процесу в цілому є багатотомна «Всемирная история», створена радянськими вченими. Здебільшого ж хронологічні межі певної праці охоплюють тільки невелику частину історичного процесу. А нас, зокрема, цікавить остання (до наших днів) його частка.

У своїй актуальній, змістовній монографії В. В. Іванов поставив завдання розкрити співвідношення історії, сучасності та майбутнього. Він переконливо показав специфічний характер знання про майбутнє, підкреслюючи, що в даному випадку «об'єктом не виступає сама

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 240—241.

² П. Н. Федосеев. Дialeктика современной эпохи, М., 1975; Л. Ф. Ильичев. Философия и научный прогресс (Некоторые методологические проблемы естествознания и обществознания), М., 1977.

³ А. М. Румянцев. Проблемы современной науки об обществе, М., 1969.

⁴ В. І. Ленин. Повне зібрання творів, т. I, стор. 130.

⁵ Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса, М., 1979, стор. 6.

соціальна дійсність» і що «це — перспективне знання»⁶. Саме в цьому, на його думку, знаходить вияв істотна якісна відмінність майбутнього від сучасного і минулого.

Однак, на наш погляд, автор занадто захоплюється протиставленням минулого і сучасності — якісно однорідних етапів історичного процесу, які, зрозуміло, мають свої особливості. Тому, нам здається, в конкретно-історичному дослідженні точніше вживати термін «сучасна історія», а не «сучасність». Останнім часом багато істориків займаються вивченням питань поточної історії. Але, як це не парадоксально, досі немає праці, в якій ґрунтовно розкривалася б сутність поняття «сучасна історія» (а не тільки містилося її стисле визначення).

Висловимо деякі міркування з цього питання. Про тісний, нерозривний зв'язок сучасної та більш віддаленої історії переконливо свідчить те, що між ними нелегко провести чітку межу: де кінчається минуле і де починається сучасність.

Сучасна історія — це остання (до наших днів) частина історичного процесу чи функціонування якогось явища, відмітною рисою якої є те, що основні характерні для неї компоненти перебувають у русі, їх розвиток ще не закінчено.

Не існує єдиної часової межі, що відділяє минуле від сучасності. Ця межа рухома і залежить від характеру та масштабності досліджуваного явища. Наприклад, для держав соціалістичної співдружності сучасністю є перша фаза комуністичної формації. Але початок відліку сучасності у різних країнах різний: у СРСР — 1917 р., у МНР — початок другої світової війни, в інших соціалістичних країнах — переважно друга половина 40-х років.

У радянській історичній науці нерідко сучасністю вважається епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Це — епоха «боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних революцій і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі»⁷. Дане положення безпосередньо стосується сучасного етапу світового революційного процесу, характерною рисою якого є тенденція розвитку до комунізму.

З точки зору внутрішнього розвитку Радянського Союзу сучасністю є розвинуте соціалістичне суспільство. «На цьому етапі, коли соціалізм розвивається на своїй власній основі, все повніше розкриваються творчі сили нового ладу, переваги соціалістичного способу життя, трудящі все ширше користуються плодами великих революційних завоювань...

Розвинуте соціалістичне суспільство — закономірний етап на шляху до комунізму»⁸.

Отже, нині синхронно співіснують різноманітні суспільно-економічні системи, які виникли у різний час, що підтверджує необхідність визнання множинності відліку сучасної історії у певних країнах. Крім того, у межах однієї суспільно-економічної формації діє велика і

⁶ В. В. Иванов. Соотношение истории и современности как методологическая проблема (Очерки марксистско-ленинской методологии исторического исследования), М., 1973, стор. 273.

⁷ Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій. Москва, листопад 1960 року, К., 1960, стор. 6.

⁸ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, стор. 4—5.

складна сукупність різноманітних історичних явищ, які мають специфічні етапи розвитку.

При дослідженні сучасної історії необхідно зважати на особливості її джерельної бази. Певна частина документів (крім традиційних історичних джерел) ще не відклалася в архівах постійного зберігання, а знаходиться в поточному діловодстві установ та відомств, що певною мірою утруднює використання цих матеріалів. Не зроблено ще й найважливіших узагальнюючих статистичних підрахунків.

Водночас дослідник сучасної історії має у своєму розпорядженні величезну кількість матеріалів періодичної преси, значну літературу, щоправда, переважно нарисово-публіцистичного характеру. До того ж він може проводити конкретно-соціальні дослідження — анкетне опитування, інтерв'ювання, зустрічі з свідками описуваних подій тощо і таким чином одержувати додаткову інформацію, а також певною мірою перевіряти достовірність використовуваного матеріалу.

Для успішного дослідження цієї складної тематики велике значення має оволодіння цінним досвідом попередників. Найбільш важливими, звичайно, є здобутки основоположників наукового комунізму, які багато уваги приділяли сучасній їм історії. Причому вони не тільки систематично публікували в періодичній пресі матеріали про поточні історичні події, а й оперативно створювали синтетичні, узагальнюючі праці з відповідної тематики⁹.

Учений, що вивчає сучасну історію, повинен постійно використовувати як методологічний дороговказ, як джерела найважливіших узагальнень і фактів партійні документи (постанови, тези партійних органів), доповіді, промови, статті, виступи Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників Комуністичної партії і Радянської держави. В цих документах всебічно розкриваються багатогранний досвід революційної боротьби, будівництва соціалізму і комунізму, проблеми революційного процесу, особливості сучасного етапу міжнародних відносин. «Ці документи — підсумок розвитку теоретичної думки партії, результат колективної роботи Центрального Комітету, наших партійних і наукових кадрів»¹⁰.

В роботі дослідника сучасної історії надзвичайно великим є значення марксистсько-ленінської методології. Вона органічно пов'язана з практикою наукової творчості і повинна, за словами Ф. Енгельса, «...належно застосовуватись — як провідна нитка при вивченні історії»¹¹. Однак нею не можна користуватись «...як готовим шаблоном, за яким кроють і перекроюють історичні факти»¹².

Кожний історик (як і кожний учений-суспільствознавець) повинен неухильно дотримуватись марксистсько-ленінських принципів науково-дослідної роботи — партійності та історизму.

У статті «Революційні дні», написаній на початку революції 1905—1907 рр. в Росії, коли історичний процес розгортався особливо динамічно, В. І. Ленін закликав партійних публіцистів «писати історію сучасності» і намагатися писати її так, щоб приносити посильну допомогу безпосереднім учасникам революційного руху, героям-пролетарям, на місці дій, писати так, щоб сприяти розширенню руху, свідомому вибору засобів, прийомів і методів боротьби, здатних при

⁹ Докладніше про це див.: А. В. Санцевич. Сучасність очима історика, К., 1971, стор. 10—18; «Вісник АН УРСР», 1978, № 2, стор. 34—36.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 38, стор. 258.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 37, стор. 332.

найменшій затраті сил дати найбільші й найміцніші результати¹³. В цьому висловлюванні чітко виявився найважливіший принцип революційної творчості — бойова партійність.

З притаманною йому ясністю висловлення думки М. І. Калінін розкрив співвідношення між об'єктивністю і комуністичною партійністю: «...Описується окремих факт з повною об'єктивністю, але враження від його описання, його вплив на читача повинні приводити до партійності»¹⁴. Ці чудові слова повністю стосуються і дослідників сучасної історії, їх роботи над фактами.

XXV з'їзд КПРС акцентував увагу на великому значенні партійності в науковій роботі. Товариш Л. І. Брежнев у доповіді на ньому зазначав: «Важливо, щоб послідовно додержувались принципи партійності в науці...»¹⁵ Як правило, радянські історики скрупульозно керуються цими принципами в своїй діяльності.

Однак не всі дослідники сучасної історії приділяють достатню увагу послідовному і всебічному застосуванню ленінського принципу історизму. Тому на даному питанні слід спинитися докладніше.

Марксизм-ленінізм вважає історизм обов'язковим при розгляді та розв'язанні будь-якої проблеми історичної та інших наук. З цього приводу К. Маркс і Ф. Енгельс зазначали в «Німецькій ідеології»: «Ми знаємо тільки одну єдину науку, науку історії»¹⁶. Великого значення надавав даному питанню і В. І. Ленін, який писав І. Арманд: «Весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядати тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹⁷. На жаль, дослідники не завжди враховують перший пункт наведеного визначення історизму, який розкритий Володимиром Іллічем у лекції «Про державу»: «...Не забувати основного історичного зв'язку, дивитись на кожне питання з точки зору того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»¹⁸.

Слід постійно керуватися й ленінським положенням про те, щоб основній думці «...не дати загубитися в масі дрібниць...»¹⁹. А на практиці іноді трапляється, що під тиском величезної інформації, неймовірної кількості джерел та літератури про нашу дійсність дослідники сучасної історії беруть для вивчення надто обмежений хронологічний період і, розглядаючи багато окремих тематичних рубрик (складових досліджуваного явища), так би мовити, дуже розтягують тему вшир.

Вважаємо, що існує одностороннє визначення значимості дослідження з сучасної історії — тільки за широтою теми. Далеко не завжди враховується тривалість розглядуваного періоду. Часто він становить лише 2—5 років. Природно, що в такому короткому проміжку часу важко виділити якісь етапи. При обранні ж теми для вивчення обов'язково слід з'ясувати, які етапи протягом досліджуваного періоду пройшло дане явище.

Іноді історики замість розкриття поступального розвитку подій висвітлюють стан тієї чи іншої проблеми на певний часовий зріз, який

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

¹⁴ М. І. Калінін. Об искусстве и литературе. Статьи, речи, беседы, М., 1957, стор. 140.

¹⁵ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 82.

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 16 (примітка).

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 49, стор. 315.

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 63.

¹⁹ Там же.

може дорівнювати і кільком рокам і навіть десятиріччям. Внаслідок цього втрачається специфіка історичного твору. Правильно зазначав В. В. Косолапов, що не можна позбавляти категорію історичного одного з основних її атрибутів — хронологічної послідовності в часі²⁰.

Правда, деякі вчені вбачають навіть недолік у прагненні істориків викладати факти «в хронологічному ряді»²¹, оскільки, мовляв, це заважає узагальненню, розкриттю сутності досліджуваної проблеми. Насправді ж, у кожному історичному творі, зокрема присвяченому сучасності, найбільш оригінальними і цінними є поетапні висновки і узагальнення, що особливо повно характеризують розвиток досліджуваного явища, його закономірності. Адже історична наука не відкриває соціологічних законів, а тільки простежує їх конкретно-історичне функціонування.

Оскільки важливою складовою частиною дослідження є факти, історик не може абстрагуватися від їх хронологічного ряду. При вивченні будь-якої теми з сучасної історії корисно розібратися в хронології розглянутих подій²².

Заняття вченого хронологією і розподіл в праці фактичного матеріалу передбачає два істотних обов'язкових компоненти: 1) певну періодизацію даного відтинку історичного процесу; 2) виділення найважливіших (аж ніяк не всіх) тематичних рубрик. Це безпосередньо стосується і сучасної історії. Однак не всі її дослідники достатньо мірою зважають на перший компонент. Вони, звичайно, починають із загальних положень (абстракцій), підключаючи до них ілюстрації у вигляді фактів. «На жаль, слід відзначити,— слушно підкреслював академік Л. Ф. Ільчов,— що деякі соціологи в своїх дослідженнях виходять з наперед прийнятої передумови: уже все відкрито, все пізнано в суспільному розвитку, а тому всі нові явища і процеси можуть бути дедуктивно виведені з відомих законів та положень»²³. Це твердження повністю стосується і багатьох науковців, що займаються питаннями сучасної історії. Адже в суто історичному плані, з простеженням етапів (чи етапних подій) розвитку, виділенням кількісних і якісних змін в історичних явищах на різних етапах, з відповідними узагальненнями і висновками проблеми сучасної історії вивчаються ще слабо.

Комуністична партія цілком обгрунтовано висуває перед суспільствознавцями відповідальне завдання комплексного вивчення нашої складної і багатогранної сучасності, інтеграції наук. «Але,— як зазначав академік П. М. Федосеев,— будь-яка інтеграція знання — не злиття, не взаємне розчинення наук, а їх взаємодія, взаємозбагачення в інтересах спільного розв'язання комплексних проблем, кожна з яких розглядається окремою наукою в якомусь одному аспекті»²⁴. Таким чином, дослідник сучасної історії повинен дотримуватися предмета своєї науки. Тільки завдяки цьому можна уникнути зайвого дубляжу в розробці тем, дилетантства, некомпетентних висновків і узагальнень,

²⁰ В. В. Косолапов. Гносеологічна природа наукового факту, К., 1964, стор. 95.

²¹ Б. А. Грушин. Очерки логики исторического исследования (Процесс развития и проблемы его научного воспроизведения), М., 1961, стор. 13.

²² Докладніше про це див.: А. В. Санцевич. Сучасність очима історика, стор. 20—24.

²³ Л. Ф. Ильичев. О методологической функции исторического материализма.— «Вопросы философии», 1977, № 6, стор. 30.

²⁴ П. Федосеев. Наука об обществе и общественный прогресс.— «Новый мир», 1977, № 11, стор. 178.

досягти високої ефективності і якості одержаної комплексної картини сучасності.

Для вченого, що вивчає проблеми сучасної історії, особливо велике значення має розподіл праці з соціологом. Адже об'єктом дослідження історичної науки і соціології є людське суспільство, історія його розвитку і відповідні закони. Л. М. Дробіжева написала цікаву книгу, в якій прагнула розкрити співвідношення історії й соціології²⁵. Однак вона сконцентрувала увагу на тому, що дає соціологія історикам, зокрема на конкретно-соціальних дослідженнях, і лише побіжно торкнулася специфіки вивчення сучасної історії.

На питання, що цікавить нас, проливає світло висловлювання Л. Ф. Ільчича про історичний матеріалізм, як марксистсько-ленінську теоретичну соціологію, та історичну науку: «Історичний матеріалізм й історична наука досліджують один і той же предмет — суспільство в усій його цілісності, але під різними кутами зору. Історичний матеріалізм аналізує логіку, сутність, загальні і специфічні закони функціонування й розвитку суспільства, тобто розглядає історичний процес в його логічному аспекті. Історія охоплює суспільство і суспільний прогрес в усій його різноманітності і багатстві проявів»²⁶.

Отже, історик розглядає суспільство як єдину систему, що перебуває в русі. До аналізу розвитку суспільства він підходить шляхом узагальнення окремих фактів, що складають цей процес, і з'ясовує, як у ланцюгу конкретних подій виявляються його об'єктивні закономірності. Тому характерною особливістю історичного дослідження є відображення (синтез) даного процесу в усій його конкретності, повноті та специфічності.

Соціолог відображає розвиток суспільного життя з точки зору його закономірностей, абстрагуючись від випадкових елементів. Він спираючись на конкретні факти, виводить теорію суспільних явищ і подій, пояснює, що вони являють собою по суті, які закони їх розвитку, в чому полягає їх суспільна роль і функції.

Учений, що займається сучасною історією, повинен завжди розглядати її як невід'ємну частину історичного процесу. Те, що було рік, місяць, день, годину, хвилину тому, вже належить минулому. Інша справа, що недавно минулу подію важко вивчати, узагальнювати хід таких подій. Але це не звільняє нас від необхідності досліджувати історичний процес аж до його межі з майбутнім. Інакше неможливо буде виробляти надійні, науково обгрунтовані пропозиції на майбутнє.

Для забезпечення високої ефективності досліджень з сучасної історії велике значення має дотримання принципу системності. Не випадково останнім часом учені (переважно філософи) приділяють цьому принципу особливу увагу²⁷.

Наша сучасність з величезним потоком інформації про неї висуває надзвичайно високі вимоги до системності знань. Адже остання стала необхідним методологічним засобом і формою відображення якісно зрослої складності життя. Внаслідок цього необхідно виявляти фактори, що приводять до системної організації суспільного життя,

²⁵ Л. М. Дробіжева. *История и социология*, М., 1971.

²⁶ Л. Ф. Ильичев. Назв. праця, стор. 28.

²⁷ Див., наприклад: *Проблемы методологии системного исследования*, М., 1970; И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. *Становление и сущность системного подхода*, М., 1973; В. Н. Садовский. *Основания общей теории систем. Логико-методологический анализ*, М., 1974; В. П. Кузьмин. *Принцип системности в теории и методологии* К. Маркса, М., 1976 та ін.

знаходити певні особливості, зв'язки і відносини в даній системі, її особливу якість, встановлювати закономірності її структури, функціонування і розвитку, тобто життєдіяльності сучасного суспільства.

Дослідник сучасної історії забезпечений величезною кількістю різноманітних джерел та літератури. І перед ним виникає трудність відбору з цього потоку інформації найбільш переконливих узагальнюючих відомостей. Для успіху справи слід дотримуватися системності, під якою ми розуміємо не стільки всебічність, скільки структурно-цілісне щодо основних і найістотніших зовнішніх та внутрішніх зв'язків дослідження історичного об'єкта, процесу, явища.

Конкретний досвід свідчить, що не все гаразд з системним підходом до вивчення певної теми у дослідників сучасної історії. Наприклад, відомо, що в умовах розвинутого соціалізму зміцнюється союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Це єднання трьох основних суспільних сил загальнонародної держави зафіксовано в документах XXV з'їзду КПРС і в Конституції СРСР 1977 р.²⁸ Однак дослідники цього союзу на сучасному етапі часто підходять до нього з тією самою міркою, як і до союзу робітничого класу і селянства при диктатурі пролетаріату, не приділяючи достатньої уваги третьому компоненту.

Подібні прогалини і огріхи історіографії, пов'язані з порушенням принципу системності, пояснюються тим, що окремі дослідники сучасної історії не враховують важливих змін, що сталися на останньому етапі історичного розвитку. У нашій країні відбувається знаменний перехід від цілісності виробничо-економічного характеру до вищої соціальної цілісності²⁹, що зумовлюється розгортанням науково-технічної революції, створенням могутньої матеріально-технічної бази комунізму. Адже не випадково Комуністична партія приділяє таку велику увагу соціальному плануванню на всіх рівнях. «...При всьому величезному зростанні розмірів матеріального виробництва його питома вага падає, бо ще більше в абсолютному і відносному вираженні зростає духовне виробництво і сфера громадського обслуговування (наука, культура, мистецтво, освіта, охорона здоров'я і т. д.)»³⁰.

Не враховуючи повністю специфіки сучасності, деякі дослідники недооцінюють сферу обслуговування, забезпечення матеріальними і духовними благами населення, вклад радянської інтелігенції в комуністичне будівництво.

Дальшому поліпшенню рівня досліджень з сучасної історії значною мірою сприятиме неухильне застосування принципу системності. Відмежовуючись від величезної кількості другорядних фактів, історики будуть відбирати серед них найбільш значимі.

Системний підхід виступає одним із засобів марксистсько-ленінської методології, які допомагають при вивченні різних систем і комплексів усвідомити їх складність, поліструктурність, багаторівневність і т. п. Подібні засоби тим самим дають змогу конкретно розкривати діалектику функціонування і розвитку явищ соціальної дійсності. Сама історія (в тому числі й сучасна), розвиток історичного процесу розуміються марксизмом-ленінізмом як системний за своїм характером рух.

²⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 91; Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 4.

²⁹ В. П. Кузьмін. Принцип системності в теорії і методології К. Маркса, стор. 138.

³⁰ Там же, стор. 217—219.

Тільки неухильно керуючись марксистсько-ленінською методологією, науковими принципами дослідження, оволодівши необхідним комплексом джерел та літератури, історик сучасності може забезпечити високу якість та ефективність своєї роботи, найкраще служити великій справі комуністичного будівництва.

Офіційна історична наука за експлуататорського ладу всіляко намагалася і намагається замаскувати його суперечності, прикрасити існуючий лад або, принаймні, взагалі не торкатися питань сучасної історії (звідси і походить теорія «дистанції»).

Зовсім протилежною є функція історичної науки за соціалістичного ладу, що відбиває інтереси не купки експлуататорів, а всіх трудящих. Тут, навпаки, необхідно уважно вдивлятися у механіку дії власного суспільства, щоб науково обгрунтовано прокладати шлях у майбутнє. Академік О. М. Румянцев слушно зауважив, що сама ідея соціалізму включає у себе уявлення про науково організоване суспільство, яке глибоко вивчає і усвідомлює власний розвиток і тим самим забезпечує найкращі умови для швидкого й упевненого прогресу³¹.

Соціалістичний лад відкрив перед радянськими людьми можливість усвідомлено творити свою історію, звужити сферу випадкового і непередбаченого, прискорити темпи суспільного прогресу. В суспільстві розвинутого соціалізму значно зросла роль народних мас.

З розгортанням науково-технічної революції, зростанням трудової і політичної активності трудящих у сучасних умовах, з піднесенням їх культурно-освітнього рівня природно підвищується значення суб'єктивного фактора. Найяскравішим відображенням цього процесу є зростання ролі КПРС у житті радянського суспільства. В Конституції СРСР чітко вказується: «Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові.

Озброєна марксистсько-ленінським ученням, Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обгрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»³².

Розробляючи свою політику, партія реалістично і об'єктивно підходить до оцінки явищ і фактів сучасності. Керуючись вірним компасом марксизму-ленінізму, вона розглядає історію як цілісний, послідовний, закономірний процес, незважаючи на всю його суперечливість. Політика КПРС ґрунтується на науці й фактах. **«Вся діяльність партії і народу, — зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — спрямована на дальше зміцнення розвинутого соціалістичного суспільства, на створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, виховання громадян в дусі комуністичної ідейності»**³³.

Вивчення процесу розробки і здійснення політики Комуністичної партії є одним з найважливіших завдань дослідника сучасної історії. «Аналізуючи й узагальнюючи досвід будівництва комунізму в нашій

³¹ А. М. Румянцев. Общественные науки в СССР и современность.— «Вопросы истории», 1968, № 9, стор. 7.

³² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 7.

³³ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року, К., 1979, стор. 8—9.

країні, в цілому досвід суспільного розвитку, радянська історична наука створює яскраву, істинну картину історичного процесу, тим самим служить могутньою ідейною зброєю у вихованні радянських людей. Активна розробка істориками у творчій співдружності з усіма суспільствознавцями актуальних проблем сучасності дасть змогу повніше розкрити особливості нашої епохи, закономірності та рушійні сили розвитку людства від капіталізму до соціалізму»³⁴.

Зрозуміло, слід враховувати той факт, що вчені досліджують тільки найважливіші проблеми сучасної історії. Вони не в змозі в своїх працях розкрити всю різноманітність історичного процесу. А відомості, узагальнення про щоденний розвиток суспільства на різних рівнях потрібні. Тому важливо залучати до вивчення сучасної історії широкі кола громадськості. Особливо це стосується питань краєзнавства. Яскравим прикладом подібної роботи в нашій республіці є створення на громадських засадах завдяки зусиллям тисяч ентузіастів 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», в якій значна питома вага належить питанням сучасної історії.

Найвагомішим результатом розробки сучасної історії, безумовно, є написання і видання наукових та науково-популярних праць. Однак кожному робітникові, колгоспникові, службовцю, вченому, студенту, вчителю корисно знати історію свого підприємства, установи, навчального закладу, району, міста, області. У зв'язку з цим бажано систематично вести щоденник, заохочувати активістів певного колективу на створення літопису, історії підприємства, колгоспу, навчального закладу, села і т. д. Найбільший ефект така робота дає, якщо проводиться не час від часу, а постійно і цілеспрямовано. Необхідно чітко визначити коло питань, що порушуватимуться в даній праці.

Вивчення сучасної історії на всіх рівнях є складною, відповідальною, але вельми вдячною справою. Воно сприятиме доведенню історичних знань до найширших кіл трудящих. А Радянська «...держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»³⁵.

Однак для праць з сучасної історії характерний не лише пізнавальний аспект. Узагальнений у них багатий суспільний досвід дає можливість використовувати ці твори для виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, пролетарського інтернаціоналізму, дружби народів, для науково-атеїстичного, трудового, правового виховання і т. д. Дослідження з сучасної історії сприяють прищепленню поваги до всього, що створено працею наших сучасників. Знання пройденого шляху дає трудящим стимул для нових великих звершень у боротьбі за побудову комунізму в нашій країні, в ім'я свободи і щастя всіх народів.

Матеріали кожного з'їзду КППС, що знаменує певний етап комуністичного будівництва, постанови Центрального Комітету партії служать важливим методологічним дороговказом для дослідника сучасної історії.

У ході наукової роботи слід мати на увазі, що «...в міру зростання масштабів і складності розв'язуваних завдань суворий, критичний підхід до всіх справ набуває особливого значення»³⁶. Тільки при високій вимогливості до себе, до своїх колег, при чіткому науковому підході до суспільних процесів, що розгортаються на наших очах,

³⁴ С. П. Трапезников. Общественные науки — могучий идейный потенциал коммунизма, М., 1974, стор. 85.

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 20.

³⁶ Матеріали XXV з'їзду КППС, стор. 76.

можна успішно розв'язувати назрілі проблеми. «Завдання підвищення ефективності і якості,— зазначав у доповіді на XXV з'їзді КПРС член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР товариш О. М. Косигін,— це не тільки технічне і економічне завдання, це ще і завдання соціальне, ідеологічне, яке розв'язуватиметься і в процесі дальшого розвитку радянського суспільства. У свою чергу розв'язання цього завдання повинно сприяти зміцненню і вдосконаленню соціалістичних суспільних відносин, комуністичних норм співжиття»³⁷. У цій важливій загальнонародній справі почесна роль належить і спеціалістам з сучасної історії.

У постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» висунуто завдання, які цілком стосуються дослідника поточної історії: «Яскраво показувати велич комуністичних ідеалів, всеперемагаючу силу марксизму-ленінізму, плідотворну невтомну діяльність КПРС по зміцненню могутності Радянської Батьківщини і зростанню добробуту народу, історичні переваги соціалізму, його справжній демократизм і гуманізм. Переконливо, на конкретних фактах розкривати суть радянського способу життя, досягнення розвинутого соціалістичного суспільства, шляхи його поступового переростання в комуністичне»³⁸.

Ідучи назустріч XXVI з'їзду КПРС, дослідники сучасної історії, як й інші ідеологічні працівники, докладають всіх зусиль до того, щоб підвищувати якість і ефективність своєї роботи, успішно розв'язувати поставлені перед ними завдання.

А. В. Санцевич

О ПОНЯТИИ «СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИЯ»

Резюме

В статье современная история определяется как последняя (до наших дней) часть исторического процесса, отличительной чертой которой является то, что основные характерные для нее явления пребывают в движении, их развитие еще не закончено. Не существует единой временной границы, отделяющей прошлое от современности. Эта граница подвижна и зависит от характера и масштабности исследуемого явления. Раскрываются особенности использования источников, применения марксистско-ленинских принципов исторического исследования (партийности, историзма, системности и т. д.) по современной истории. Поднимается вопрос о разделении функций историка и социолога в исследованиях, относящихся к современности. Освещается большое значение этой части исторической науки для прокладывания научно обоснованного пути в коммунистическое будущее.

³⁷ Там же, стор. 171.

³⁸ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 7.

ІНТЕРВ'Ю

ІНТЕРВ'Ю ІЗ ЗАСТУПНИКОМ МІНІСТРА ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР Л. О. КАНИЩЕНКОМ

Які заходи вживаються Міністерством для виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів»? (1979 р.)¹,

Після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні» (1972 р.)² зроблено чимало в напрямі розвитку і поліпшення всього комплексу навчально-виховної роботи у вищій школі, досягнуто певних успіхів по забезпеченню народного господарства кваліфікованими кадрами спеціалістів. Проте швидкі темпи соціально-економічного прогресу нашого суспільства висувають нові вимоги перед вузами. В умовах зрілого соціалізму вищі навчальні заклади покликані більш активно впливати на прискорення науково-технічної революції, зростання культури народу, збільшення духовних і моральних цінностей суспільства. Всі ці проблеми знайшли своє відображення у новій постанові партії й уряду про вищу школу, в якій по суті узагальнено передовий досвід роботи кращих вузівських колективів Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності. У зв'язку з цим ми організували всебічне і глибоке вивчення постанови в кожному вузі, на всіх кафедрах, усіма управліннями і відділами міністерства.

Значну роль в організації виконання цього важливого завдання відіграв наказ міністра вищої і середньої спеціальної освіти Союзу РСР товарища В. П. Єлютіна № 919 від 19 липня 1979 р., в якому визначено строки підготовки необхідних заходів і послідовність їх реалізації. Це дало змогу нам перейти до розроблення положень і висновків, виходячи із згаданих постанов, відповідно до умов роботи в кожному навчальному закладі, конкретизувати завдання, що впливають з цих документів, на рівнях кафедри і факультету. Проте тут слід ще серйозно попрацювати, щоб виробити оптимальні варіанти розв'язання поставлених завдань.

5 вересня 1979 р. колегія Мінвузу Української РСР спільно з партійним комітетом Міністерства схвалила план заходів по реалізації постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів», відповідної постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, а також вищезгаданого наказу Мінвузу СРСР. В цьому плані передбачено в усіх галузях діяльності вузів широке коло заходів, спрямованих на поліпшення навчально-виховного процесу, підвищення якості професійної підготовки, ідейно-політичного загартування спеціалістів, зміцнення зв'язку з виробництвом, з практикою комуністичного будівництва. Про успішне виконання цих завдань ішла мова на Нараді пра-

¹ «Радянська Україна», 12 липня 1979 р.

² «Радянська Україна», 30 липня 1972 р.

цівників вищих навчальних закладів Української РСР (квітень 1979 р.), на якій були вироблені конкретні, ділові заходи. Втілення в життя положень постанови про розвиток вищої школи сплановано і буде здійснюватися в органічному зв'язку з виконанням завдань, передбачених постановою Центрального Комітету партії «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», а також висунутих на Всесоюзній нараді працівників вищих навчальних закладів, що відбулася в лютому цього року в Москві.

Як здійснюється у вузах республіки викладання марксистсько-ленінської теорії?

XXV з'їзд партії, постанова ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі імені М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті імені М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» (червень 1974 р.)³ та інші постанови партії і уряду поставили перед вищою школою важливі завдання — забезпечити високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання суспільних наук, посилити виховний момент у навчальному процесі, піднести на якісно новий рівень організації роботи кожної кафедри, кожного викладача, зміцнити кафедри суспільних наук висококваліфікованими спеціалістами.

Партія націлила нас на підвищення ефективності і якості роботи в справі викладання марксистсько-ленінської теорії, на те, щоб не просто добитися засвоєння студентами певної суми знань, а щоб вони вміли діалектично мислити і правильно орієнтуватися в дедалі зростаючому потоці політичної і наукової інформації, використовувати свої знання при самостійному розв'язанні теоретичних і практичних питань.

У вузах республіки проводиться значна робота по вирішенню цих завдань. І, вважаю, ми добилися деяких успіхів. Успішність студентів з усіх суспільних наук становить 97—99%, а у багатьох вузах, наприклад, в Уманському і Житомирському сільськогосподарських інститутах вона досягла 100%, з них 82—88% — відмінних і добрих оцінок.

За високими показниками успішності стоїть копітка робота кафедр по вдосконаленню форм і методів проведення лекцій і семінарських занять, самостійної роботи, контролю успішності студентів, політико-виховного процесу.

Велику роль у навчально-методичній роботі відіграє підготовка і читання лекцій, що визначають зміст та ідейно-теоретичну спрямованість усього навчального процесу. Вдосконалення лекторської майстерності постійно перебуває в центрі уваги викладачів, і більшість з них читають лекції на високому ідейно-теоретичному і методичному рівні. Всесоюзна нарада завідуючих кафедрами суспільних наук вищих навчальних закладів, що відбулася в Москві (вересень 1976 р.), рекомендувала широко впроваджувати в практику проблемне навчання. В розв'язанні цього питання дещо зроблено, проте ця важлива форма роботи ще не знайшла належної теоретичної розробки і практичного втілення.

З метою забезпечення проблемного характеру лекцій, відображення сучасних досягнень суспільного і науково-технічного розвитку країни протягом 1980 р. будуть визначені методичні вимоги до лекцій. На кафедрах розроблені і постійно оновлюються тексти лекцій по всіх

³ «Радянська Україна», 25 червня 1974 р.

курсах. Передбачається організувати розробку і видання текстів лекцій кращих викладачів, широкий обмін ними між вузами, а також міжвузівський обмін досвідченими лекторами.

З метою розробки науково обгрунтованої методики розподілу навчального матеріалу, визначення провідної ідеї (їх сукупності), знаходження оптимальних варіантів висвітлення важливих теоретичних проблем в усіх курсах суспільних наук, забезпечення наступності викладання, запобігання дублювання в вузах широко розробляються і втілюються в навчальний процес структурно-логічні схеми і технологічні карти.

Ефективною формою методичної роботи є організація відкритих лекцій і семінарів, показових занять. Особлива увага звертається на подання всебічної науково-методичної допомоги молодим викладачам в оволодінні педагогічною майстерністю, на вдосконалення роботи психолого-педагогічних семінарів, шкіл лекторської майстерності. Вдосконалюються форми і методи проведення семінарських і практичних занять як ефективних засобів закріплення знань і вияву творчих здібностей студентів.

У лекційній роботі особливе місце відводиться Ленінській лекції, з якої починається новий навчальний рік. На початку навчального року перед студентами виступають партійні працівники, міністри, керівники відомств, великих підприємств, вузів, найбільш досвідчені викладачі.

Велику роль у навчальному процесі відіграє продумана і добре організована самостійна робота студентів, дедалі зростає значення якої полягає в тому, що в умовах, коли швидко скорочуються строки оновлення й поповнення «інформаційного фонду» багатьох, у тому числі суспільних наук, випускник без навичок самостійної роботи з науковою літературою розгублюється, не може відібрати потрібний йому матеріал. Великого досвіду в цьому напрямі набуто в Київському і Львівському університетах.

Важливою умовою підвищення ефективності навчання є продумана система поточного контролю знань студентів. Заслужує схвалення, наприклад, досвід її проведення на кафедрах суспільних наук у Київському автомобільно-дорожньому інституті, де чітко визначаються строки, мета і завдання поточного контролю знань студентів, для цього розроблено спеціальну методику і документацію. За допомогою автоматизованої системи проводиться аналіз успішності студентів по всіх важливих параметрах.

Однією з форм підвищення ефективності навчального процесу є також активне використання наочності, різних технічних засобів навчання. У вузах республіки зростає забезпеченість кафедр суспільних наук технічними засобами навчання й устаткуванням. У багатьох вузах УРСР на кафедрах суспільних наук створені спецаудиторії з повним комплектом сучасних технічних засобів навчання.

Більш успішному засвоєнню студентами суспільних наук значною мірою сприяє широке залучення їх у всесоюзні конкурси праць по суспільних науках, історії ВЛКСМ і міжнародного молодіжного руху. Кількість їх учасників рік у рік зростає. Якщо у V конкурсі (1974 р.) брали участь 224 тис., VI (1976 р.) — 300 тис., то в VII (1978 р.) — уже 466 тис. студентів. За підсумками останнього конкурсу близько 3 тис. праць нагороджено дипломами, понад 200 — представлено на заключний Всесоюзний тур. В цій роботі слід відзначити успіхи студентів Київського університету, Запорізького машинобудівного інституту та інших вузів.

Разом з тим у виконанні важливої справи — викладання марксистсько-ленінської теорії — є ще чимало нерозв'язаних завдань. Нам слід попрацювати в галузі вдосконалення методики викладання, дальшого підвищення ідейно-теоретичного рівня занять, зміцнення навчально-матеріальної бази, кадрів викладачів.

Якими є і якими будуть у майбутньому творчі зв'язки вищої школи з науковими установами?

Творче співробітництво з науковими установами — одна з важливих умов вдосконалення не лише наукової, а й навчально-виховної роботи у вузі. Нині воно успішно розвивається як в галузі планування, координації науково-дослідної роботи, спільних досліджень, видання колективних наукових праць, підручників, посібників, так і в справі підготовки спеціалістів, кадрів вищої кваліфікації. Наприклад, у плануванні наукових досліджень і впровадження їх результатів використовується досвід застосування програмно-цільового методу Академії наук УРСР, схваленого ЦК КПРС і ЦК Компартії України. Важливу роль у координації науково-дослідної роботи виконують філіали проблемних рад АН СРСР і АН УРСР, створені на основі опорних кафедр у деяких провідних вузах. У творчій співдружності з ученими АН УРСР суспільствознавці вузів завершили роботу над багатотомною «Історією Української РСР», продовжують роботу над підготовкою «Історичного атласу УРСР». Яскравим виявом плідності цього творчого союзу є нове видання «Нарисів історії Комуністичної партії України».

Постійними і дуже цінними формами наших творчих зв'язків є також залучення академіків, членів-кореспондентів АН СРСР, АН УРСР та інших провідних учених академічних інститутів до науково-педагогічної діяльності у вузах, на факультети підвищення кваліфікації та в Інститут підвищення кваліфікації при Київському університеті, відрядження викладачів у наукові установи АН УРСР для виконання кандидатських і докторських дисертацій, наукового стажування. Обміну передовим досвідом науково-педагогічної роботи сприяють симпозиуми, конференції, наради, які проводяться спільно з АН СРСР і АН УРСР. Назріла настійна потреба розширення зв'язків університетів з установами Академії наук УРСР, залучення її провідних учених до читання теоретичних курсів, особливо за новими перспективними напрямками, використовуючи для цього досвід Сибірського відділення Академії наук і Новосибірського університету по спільній підготовці спеціалістів.

В останні роки з метою зміцнення й активізації названих вище традиційних форм творчих зв'язків вищої школи республіки з науковими установами створено близько 20 навчально-науково-виробничих об'єднань, в яких ці зв'язки є основою організації навчально-виховної, наукової діяльності вузу і тому мають цілеспрямований, стабільний і конструктивний характер. У зв'язку з цим у найближчому майбутньому виникне, очевидно, необхідність створення навчально-науково-виробничих об'єднань, що охоплять кілька науково-дослідних інститутів і вищих навчальних закладів. Ефективною і корисною формою творчих зв'язків буде направлення студентів у галузеві й науково-дослідні інститути, а також на підприємства для виконання дипломного проектування під керівництвом визначних учених академічних науково-дослідних інститутів. Ці нові різновидності творчих зв'язків вищої школи з науковими установами, як і традиційні, спрямовані на поліпшен-

ня організації науково-дослідної роботи вузів у тісному зв'язку із завданнями підвищення якості підготовки спеціалістів.

Як ведеться в республіці підготовка наукових працівників-істориків і яких заходів вжито до її поліпшення?

Щороку тільки вищі навчальні заклади Мінвузу УРСР, які є основною базою підготовки спеціалістів високої кваліфікації, випускають понад 500 істориків. Нині у вузах нашого Міністерства працює 1280 істориків, 58,9% яких — доктори і кандидати наук. Проте необхідність у таких кадрах рік у рік зростає. Тому для підготовки наукових працівників-істориків використовуються такі форми, як аспірантура, інститут старших наукових працівників, творчі відпустки, наукове стажування тощо. Основними ж формами є аспірантура і переведення викладачів на посади старших наукових працівників.

За роки десятої п'ятирічки колегія Міністерства двічі розглядала питання про стан підготовки кадрів суспільствознавців і заходи по її вдосконаленню, у тому числі й істориків, через аспірантуру у вузах республіки в світлі рішень XXV з'їзду КПРС. Це сприяло підвищенню вимогливості при доборі кандидатів в аспірантуру, поліпшенню координації тематики дисертаційних праць, підвищенню науково-теоретичного та ідейно-політичного рівня і практичного значення наукових досліджень. У 1978 р. 70,6% аспірантів-істориків в Київському університеті, 100% аспірантів стаціонарного навчання захистили або представили дисертації до захисту. Порівняно з 1976 р. прийом у цільову аспірантуру збільшився у 2 рази.

З метою виконання прийнятої постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР передбачається даліше розширення прийому в стаціонарну аспірантуру.

Підготовка кадрів вищої кваліфікації з історичних наук буде здійснюватися переважно цільовим призначенням.

Як Міністерство планує забезпечити даліше вдосконалення діяльності вищих навчальних закладів, підвищити їх роль як центрів освіти, комуністичного виховання, розвитку науки і культури?

Щоб розв'язати це завдання, слід докласти чимало зусиль, виконати широку програму конкретних заходів. Протягом 1980 р. передбачається розробити довгострокові програми вищих навчальних закладів з питань освіти, комуністичного виховання, розвитку науки і культури, поліпшити планування підготовки спеціалістів відповідно до розвитку продуктивних сил країни, перспектив науково-технічного і соціального прогресу. Особливу увагу зосереджено на забезпеченні кадрами важливих галузей народного господарства, районів і промислових центрів, які інтенсивно розвиваються, а також на повнішому розвитку науки і виробництва. Проводиться робота по виробленню пропозицій до проекту п'ятирічного плану підготовки спеціалістів на 1981—1985 рр., який, зокрема, передбачає повне забезпечення металургійної, гірничодобувної, нафтодобувної, газової промисловості, будівництва, транспорту й сільського господарства висококваліфікованими спеціалістами; підготовку кадрів в порядку кооперації з цільовим призначенням для районів Сибіру, Півночі, Далекого Сходу, Нечорноземної зони РРФСР; організацію підготовки кадрів з прикладної соціології в університетах; вдосконалення мережі загальнотехнічних факультетів та їх філіалів.

На основі зміцнення прямих зв'язків вузів з галузевими міністерствами і відомствами найближчим часом здійснюватиметься пере-

хід до підготовки кадрів для важливих галузей переважно за довгостроковими договорами.

Велика увага приділяється поліпшенню комплектування вищих навчальних закладів найбільш підготовленою молоддю. Спільно з Міністерством освіти УРСР буде продовжуватися робота по виробленню єдиних критеріїв оцінки знань на вступних екзаменах. Накреслено заходи по удосконаленню роботи підготовчих відділень, які передбачають підвищення рівня навчально-виховного процесу, створення необхідної навчально-матеріальної бази, забезпечення навчального процесу лабораторним устаткуванням, технічними засобами і наочними посібниками. Передбачається також розширити методичні ради на цих відділеннях. Накреслено заходи по вдосконаленню роботи і розширенню мережі курсів по підготовці молоді до вступу у вищі навчальні заклади з тим, щоб на них навчалися всі, хто бажає.

Проводиться значна робота по поліпшенню якості професійної підготовки і комуністичного виховання спеціалістів, зміцненню зв'язку навчання з виробництвом, практикою комуністичного будівництва. Першорядного значення у вирішенні цього завдання набуває робота, спрямована на забезпечення дальшого підвищення рівня лекцій і їх ролі у формуванні в студентів наукового мислення і марксистсько-ленінського світогляду.

Особливу увагу звернуто на посилення ролі кафедри — головної ланки навчально-виховної і науково-методичної роботи. Великі надії ми покладаємо на університети, що покликані вдосконалити підготовку кадрів. Багато працюємо над тим, щоб кожний університет дійсно став центром науки і культури. Ми зосереджуємо зусилля на розвитку університетів як провідних навчально-методичних і наукових центрів вищої школи, зміцнення їх матеріально-технічної бази і складу науково-педагогічних кадрів.

Проводиться багатопланова робота по вдосконаленню наукової організації навчального процесу, плануванню самостійної роботи й організації контролю поточної успішності студентів, по уніфікації вимог до якості підготовки спеціалістів, виробленню критеріїв визначення рівня знань студентів, насамперед із суспільних, фундаментальних і загальноінженерних наук.

Вживаються заходи до поліпшення форм і методів планування та організації навчального процесу у вузах, розроблення науково обгрунтованих принципів формування навчальних планів і програм, рекомендацій по вдосконаленню практики і стажування випускників вузів, методів використання автоматизованих і технічних засобів в навчальному процесі.

Проводиться активна робота по вивченню проблем комуністичного виховання студентської молоді, ефективності роботи вузів, планування підготовки кадрів, організації і керівництва системою вищої освіти.

Життя настійно вимагає поліпшення організації виробничої практики студентів. За погодженням з галузевими міністерствами і відомствами необхідно буде забезпечити проходження практики студентів на передових підприємствах, в установах і організаціях. Передбачається ввести наскрізні програми практики з окремих спеціальностей, розраховані на весь період навчання студентів, розробити план закріплення баз для проведення практики за вищими навчальними закладами на 1981—1985 рр. Розробляється система заходів по введенню нових форм практики, спрямованих на посилення підготовки спеціалістів у галузі економіки й організації виробництва, вироблення у студентів навичок роботи в колективі.

У світлі останньої постанови Центрального Комітету Комуністичної партії про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи в усіх навчальних закладах вживаються конкретні заходи до поліпшення виховної роботи, підвищення її якості й ефективності, вдосконалення форм і методів.

Це знайшло своє відображення в поточних і перспективних планах комуністичного виховання. Особлива увага приділяється вдосконаленню комплексних планів на весь період навчання, забезпеченню єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання.

З метою підвищення ефективності ідейно-виховної роботи заплановано вивчити досвід роботи опорних кафедр Київського політехнічного інституту по здійсненню комплексного підходу до комуністичного виховання студентської молоді, проаналізувати стан реалізації комплексних планів ідейно-виховної роботи у вузах культури, узагальнити досвід проведення суспільно-політичної практики в ряді вузів республіки і підготувати відповідні пропозиції по вдосконаленню цієї роботи.

Які нові навчальні заклади гуманітарного профілю передбачається відкрити в республіці в найближчі роки?

Найближчим часом передбачається відкриття Запорізького державного університету.

Які заходи передбачаються для поліпшення організації науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук у вузах і більш ефективного використання їх наукового потенціалу в народному господарстві?

Слід підкреслити, що розв'язання поставлених питань ще рік тому входило у функціональні обов'язки науково-методичних комісій Міністерства. Причому вони повинні були виконуватися поряд з досить великим обсягом завдань по вдосконаленню насамперед методики науково-виховного процесу. З метою поліпшення організації науково-дослідної роботи в галузі суспільних наук у 1978 р. в складі Науково-технічної ради Мінвузу УРСР створено секції з історії КПРС, філософії, політичної економії та наукового комунізму. На згадані секції, науково-методичні комісії, опорні кафедри виділено додатково понад 45 ставок доцентів.

Ефективність організації науково-дослідної роботи визначається якістю координації досліджень. У зв'язку з цим Мінвуз УРСР спільно з Республіканською радою по координації наукових досліджень у галузі природничих і суспільних наук розробили систему конкретних заходів по вдосконаленню координації наукової роботи викладачів суспільних наук вузів республіки.

У 1978 р. розроблено і скоординовано з АН УРСР план основних наукових досліджень у галузі суспільних наук на наступну п'ятирічку. Згідно з цим планом виділено провідні, базові кафедри по розробці тієї чи іншої фундаментальної проблеми. Вони повинні здійснювати необхідні заходи по перспективному плануванню, координації, формуванню міжкафедральних, міжвузівських наукових колективів, по аналізу результатів досліджень, їх більш ефективному використанню в народному господарстві.

Розроблено також 14 цільових комплексних науково-дослідних програм з суспільних наук на 1981—1990 рр., в які входить проведення теоретичних, господарських, конкретно-соціологічних досліджень, підготовка дисертаційних і монографічних праць, науково обґрунтованих

рекомендацій для директивних органів, спрямованих на розв'язання однієї й тієї ж актуальної фундаментальної проблеми.

З метою вдосконалення досліджень у галузі проблем комуністичного виховання молоді заплановано виконання заходів, прийнятих Народою міністрів вищої освіти соціалістичних країн.

Здійснюються організаційні заходи по активізації теоретичних і прикладних соціологічних досліджень. З цією метою планується розпочати підготовку кадрів соціологів у Київському і Харківському університетах, підвищити якість роботи соціологічних дослідницьких груп у провідних вузівських центрах республіки.

У плані підвищення якості керівництва всією науковою діяльністю кафедр суспільних наук розробляється автоматизована система збирання й опрацювання інформації про основні наслідки науково-дослідної роботи, ефективності їх впровадження у навчальний процес і народне господарство.

Вживаються певні заходи по інтенсифікації і підвищенню соціальної значимості науково-дослідної роботи студентів. Цьому сприяє, зокрема, залучення студентів до проведення конкретно-соціологічних досліджень проблем соціально-економічного розвитку промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, по розробці перспективних планів соціального розвитку трудових колективів, комплексного виховання трудящих, закономірностей керівництва соціально-економічними процесами.

Досить цікавим і перспективним передбачається досвід включення розділу «Соціальні резерви виробництва» в дипломні проекти студентів Дніпропетровського металургійного інституту. В порядку експерименту Міністерство рекомендувало в 1979 р. ввести згаданий розділ у дипломні проекти студентів з ряду спеціальностей у Львівському університеті, Донецькому політехнічному, Запорізькому машинобудівному, Дніпропетровському хімічно-технологічному інститутах.

Повідомлення

КУЛЬТУРНЕ ШЕФСТВО ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
НАД ВОЇНАМИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ (1921—1925 рр.)

В. М. ВОЛКОВИНСЬКИЙ (Київ)

Після переможного закінчення громадянської війни Комуністична партія і Радянський уряд спрямували всі зусилля на відбудову народного господарства. Проте, знаходячись у капіталістичному оточенні, держава диктатури пролетаріату змушена була зберігати і всіляко зміцнювати свою робітничо-селянську армію. В цьому процесі активну роль відігравали трудящі маси. «Від зміцнення армії...— підкреслював В. І. Ленін,— залежить перемога соціалізму в Росії і в усьому світі»¹.

Однією з основних форм участі трудящих у будівництві Радянських Збройних Сил було шефство виробничих колективів, комнезамів та культурно-освітніх установ над частинами Червоної Армії і Військово-Морського Флоту. Це питання не знайшло ще належного відображення в історичній літературі, хоча воно вимагає більш детального вивчення.

Заклики партії і уряду до трудящих мас допомогти зміцненню обороноздатності Радянської держави знайшли підтримку з боку робітничого класу, трудового селянства й інтелігенції. Виробничі колективи, комнезами, численні організації й установи, навчальні заклади брали шефство над військовими частинами, подаючи їм всебічну допомогу. Особливо широкого розмаху шефський рух набрав у 1922 р.

25 жовтня 1922 р. при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ВУЦВК) була створена Центральна шефська комісія, яка здійснювала керівництво цим рухом у республіці. За її рішенням при центральних радянських органах — наркоматах, трестах, главках та інших установах — були організовані шефські комісії, а при губвиконкомах — губернські виконавчі бюро по шефству.

Внаслідок розгортання відповідної роботи на початок вересня 1924 р. всі частини Українського військового округу (УВО) мали шефів, які подавали їм різноманітну допомогу.

Поряд з матеріальною підтримкою Червоної Армії шефські колективи відводили чільне місце культурно-освітній роботі у військових частинах. Так, у травні 1922 р. в Києві відбулося окружне засідання шефських колективів, на якому зазначалося, «що турбота шефів про підшефні їм частини не може обмежитись лише поліпшенням матеріального побуту, а повинна йти по шляху культурного і духовного розвитку червоноармійських мас»².

Велике значення для розвитку культосвітньої роботи у військах мало взяття у рік святкування 5-ї річниці існування Радянських Збройних Сил Всеросійськими професійними спілками працівників освіти (Робос) і мистецтва (Робмис) РСРС, у тому числі й Української РСР, культурного і художньо-освітнього шефства над Червоною Армією і Військово-Морським Флотом. 29 жовтня 1923 р. ЦК РКП(б)

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 92.

² ЦДАЖР УРСР, ф. 3489, оп. 1, сир. 39, арк. 52.

звернувся із закликом до всіх партійних, радянських і профспілкових організацій країни посилити культурне шефство над РСЧА і насамперед всіляко сприяти діяльності Робмису і Робосу серед червоноармійців³.

У 1924—1925 рр. основною формою участі трудящих у зміцненні армії була інтенсивна культосвітня робота. «Нині, — зазначалося в наказі РВР СРСР від 12 грудня 1924 р., — визнається за необхідне перенесення центра ваги на зміцнення спайки і культурної змички трудящих з Червоною Армією...»⁴. Культосвітня робота охоплювала широке коло питань: ліквідація неписьменності серед червоноармійців і допризовників, підвищення їх загального культурного рівня, розвиток самодіяльного мистецтва у військових частинах, забезпечення армійських бібліотек політичною й художньою літературою, відкриття ленінських куточків тощо.

За роки імперіалістичної і громадянської воєн процент неписьмених, особливо серед молоді, значно зріс. Тому основним завданням культосвітньої роботи у відбудовний період стала боротьба за ліквідацію неписьменності серед червоноармійців, що заважала молодим бійцям опановувати військову справу, оволодівати найновішою технікою. В зв'язку з цим Реввійськрада СРСР зобов'язала бійців усіх військових частин ліквідувати неписьменність до 1 травня 1922 р. Розв'язання цього важливого завдання покладалося в основному на командирів і політпрацівників Червоної Армії. Проте велика роль у боротьбі за ліквідацію неписьменності і малописьменності серед червоноармійців відводилася й культосвітнім установам країни, насамперед шефським організаціям.

Для ліквідації неписьменності серед червоноармійців командування Збройними Силами України і Криму створило в березні 1922 р. при Політуправлінні спеціальну комісію, яка спільно з Головополітосвітою та профспілками працівників мистецтва і освіти розгорнула широку роботу під лозунгом: «Перше травня — день суцільної письменності в Червоній Армії»⁵. 24 березня 1922 р. ЦК КП(б)У звернувся до трудящих республіки із закликом всіляко сприяти організації у військових частинах шкіл по ліквідації неписьменності серед червоноармійців, забезпеченню їх письмовим приладдям, підручниками тощо⁶.

Шефські організації активно відгукнулися на заклик партії. У ряді військових підрозділів були проведені «тижні освіти», в яких дійову участь взяли шефи. Так, з 21 по 28 квітня 1922 р. такий «тиждень» проводився в частинах Миколаївського гарнізону⁷, а з 23 по 30 квітня — в Київському військовому окрузі⁸. У ці дні на багатьох підприємствах відбулися збори, на яких шефи організували добровільні відрахування коштів військовим частинам для придбання підручників, паперу, письмового приладдя тощо. Президія Запорізької губпрофради, наприклад, придбала для 30-ї Іркутської дивізії необхідне письмове приладдя⁹. Катеринославський губвиконком асигнував для

³ КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза. Документы 1917—1968 гг. М., 1969, стор. 209.

⁴ «Военно-исторический журнал», 1975, № 1, стор. 87.

⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 4, спр. 210, арк. 1.

⁶ «Коммунист», 26 березня 1922 р.

⁷ «Красный Николаев», 21 квітня 1922 р.

⁸ «Красная Армия», 12 квітня 1922 р.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 915, арк. 40.

ліквідації неписьменності в Червоній Армії 150 млн. крб. Таку ж суму зібрали й трудящі Полтави¹⁰.

Для заохочення червоноармійців шефські організації нагороджували тих з них, хто відзначився в навчанні, спеціальними подарунками. Здебільшого це була література, річна передплата на періодичну пресу тощо. Так, Запорізький губвиконком для цієї мети виділив політвідділу підшефної 30-ї дивізії 15 млн. крб.¹¹, президія правління профспілки працівників шкіряної промисловості України нагородила подарунками 70 курсантів підшефної школи червоних старшин, які успішно опанували початковий курс навчання¹².

Кампанія по ліквідації неписьменності в Червоній Армії проходила активно, в результаті чого 16 350 червоноармійців частин УВО за короткий строк були навчені грамоти¹³. У наказі командуючого Збройними Силами України і Криму М. В. Фрунзе від 10 листопада 1922 р. зазначалося, що неписьменність у військах була ліквідована до 1 травня 1922 р. «Але,— говорилося також у ньому,— робітники і особливо селянська маса, що трималися царським урядом у темряві і нецтві, ще довго не зможуть давати армії необхідно грамотних червоних солдат. На зміну тим, хто повернувся додому, прийшло поповнення і знову з великим числом неписьменних»¹⁴. Наприклад, у 7-у Володимирську ім. Південстали стрілецьку дивізію у 1922 р. прибули 700 неписьменних молодих бійців¹⁵, у 15-у Сивашську — 300 неписьменних і близько 600 малописьменних¹⁶. Загалом у військові частини, що розташовувались у той час на Україні, влилося близько 60% неписьменної молоді¹⁷.

Політичні органи й командування Червоної Армії вживали різних заходів, які були спрямовані на рішучу боротьбу з неписьменністю серед червоноармійців. 15 листопада 1922 р. ЦК КП(б)У, Головополітосвіта УРСР та Політуправління УВО звернулися до всіх губкомів та губполітосвіт республіки із закликом зробити все можливе для ліквідації неписьменності серед поповнення Червоної Армії^{18–19}.

Велику роботу по боротьбі з неписьменністю в армії проводили працівники освіти. Видатний радянський воєначальник М. В. Фрунзе підкреслював, що «роль вчителства в посиленні обороноздатності країни величезна, без свідомого червоноармійця не можна досягти перемоги. Нехай же вчитель, особливо сільський, зміцнює грамотність і свідомість робітничо-селянської Червоної Армії!»²⁰.

Одним з основних завдань шефів, як зазначалося в «Положенні про культурне шефство Всеросійської спілки працівників освіти над Червоною Армією і Флотом, було всебічне сприяння ліквідації неписьменності в армії і на флоті, а також серед допризовників²¹.

Педагоги республіки розгорнули широку роботу по ліквідації неписьменності серед червоноармійців і допризовників. Так, члени Полтавського відділення Робос щотижня проводили близько 130 уроків

¹⁰ «Пролетарий», 30 квітня — 1 травня 1922 р.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 430, арк. 29.

¹² Там же, ф. 2605, оп. 1, спр. 904, арк. 14.

¹³ «Пролетарий», 30 квітня — 1 травня 1922 р.

¹⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 546, арк. 27.

¹⁵ 7-я Черниговская имени Югостали Краснознаменная дивизия, Чернигов, 1928, стор. 36.

¹⁶ «Красный Николаев», 19 листопада 1922 р.

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 546, арк. 2.

^{18–19} «Известия ЦК КП(б)У», 1922, № 12, стор. 53.

²⁰ «Красная Армия», 14 січня 1925 р.

²¹ «Работник просвещения», 1923, № 6, стор. 1–3.

у військових частинах місцевого гарнізону²². Працівники освіти Волині працювали під девізом: «Школи зранку — для дітей, після обіду — для допризовників!»²³. 17 травня 1923 р. вчителі Одещини взяли шефство над частинами РСЧА, що дислокувалися на території губернії, та екіпажами Чорноморського Військово-Морського Флоту²⁴. 23 липня того року працівники освіти Донбасу стали шефами місцевого гарнізону²⁵.

Виступаючи на VIII Всеукраїнському з'їзді Рад (січень 1924 р.), М. В. Фрунзе зазначав, що при допомозі Наркомосу УРСР на кінець 1923 р. 97,3% червоноармійців УВО були вже письменними²⁶.

Для успішної ліквідації неписьменності в Червоній Армії необхідно було збільшити мережу бібліотек у військових частинах, укомплектувати їх достатньою кількістю літератури, забезпечити воїнів періодичною пресою тощо. «...Наші книги і газети, наші бібліотеки і червоні куточки багато допомагають нам, червоноармійцям, командирам, політпрацівникам у військовому і політичному навчанні...», — відзначало командування Збройними Силами України і Криму в 1924 р.²⁷

З метою відкриття нових бібліотек, поповнення їх необхідною літературою, проведення реставрації старих книг командування УВО оголосило з жовтня 1923 р. кампанію «Всі — за книгу!». Вона закінчилася 10 лютого 1924 р. «Днем книги», що перетворився в свято дружби Червоної Армії з працівниками культури республіки.

Комсомольці Харкова переплели для бібліотеки підшефного 68-го полку понад 300 примірників книг²⁸. Митці Києва влаштували виставку, збір коштів від якої пішов на реставрацію книг²⁹. Робітники коксобензольної промисловості України придбали цінні подарунки для нагородження червоноармійців, які прочитали найбільшу кількість політичної й художньої літератури³⁰.

Під час проведення «Тижня Червоного флоту», що проходив у країні в січні 1923 р., Полтавський губком комсомолу надіслав морякам-чорноморцям чотири тисячі книжок³¹. Проведення таких кампаній дало позитивні наслідки. У 7-й Володимирській дивізії, наприклад, на 90% підвищилася кількість прочитаної червоноармійцями політичної й художньої літератури³². В цілому ж, якщо на 1 жовтня 1923 р. у частинах УВО серед червоноармійців налічувалося 49,6% читачів, то через рік їх кількість зросла до 87,2%³³.

Значне місце в культурно-освітній роботі в армії партія і уряд відводили забезпеченню бійців пресою. В травні 1922 р. агітаційно-пропагандистський відділ ЦК КП(б)У зобов'язав редакції губернських газет взяти шефство над частинами РСЧА. Чимало організації республіки подавали значну матеріальну підтримку воєнному видавництву. Згідно з рішенням Центральної шефської комісії при ВУЦВК

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 1099, арк. 68.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5462, оп. 5, спр. 146, арк. 93.

²⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2717, оп. 1, спр. 53, арк. 218.

²⁵ «Всероссийская кочегарка», 28 липня 1923 р.

²⁶ 8-й Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів, 17—20 січня 1924 р., Харків, 1924, стор. 165; Украина. Статистический справочник, Харьков, 1925, стор. 42.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 4, спр. 152, арк. 185.

²⁸ «Пролетарий», 16 лютого 1924 р.

²⁹ «Вісті», 16 січня 1924 р.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 9, спр. 2791, арк. 97.

³¹ Н. Е. Оленев. Комсомол и флот, М., 1958, стор. 17.

³² «Вісті», 16 січня 1924 р.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2791, арк. 40.

від 6 лютого 1923 р. 5% внесків шефів відраховувалося редакційній раді УВО³⁴. «...В основному на шефські кошти,— відзначав заступник командуючого Збройними Силами України і Криму Р. П. Ейдеман,— видавництво Українського військового округу видає щоденну газету «Красная Армия», щомісячник «Армія і революція», 2-тижневий журнал «Красная рота» і цілий ряд неперіодичних видань, у середньому близько 100 друкованих аркушів на місяць»³⁵.

Важливу роль у підвищенні культурного рівня червоноармійців відіграли культмасові заходи, які проводили працівники мистецтва. Ця форма шефства зародилася ще на зорі Радянської влади. З перших років революції і громадянської війни працівники мистецтва йшли пліч-о-пліч з Червоною Армією, надихаючи бійців своїми піснями, своєю музикою та пересувними постановками і одночасно поповнюючи ряди Червоної Армії. У період мирного будівництва ця ділянка роботи в армії набула особливої актуальності. В своєму циркулярі від 12 січня 1921 р. «Про Червону Армію» ЦК РКП(б) загострив особливу увагу парторганізацій на культуроті серед бійців. Працівники мистецтва України спільно з партійними організаціями військових частин з великим ентузіазмом розпочали роботу по культурному обслуговуванню червоноармійців. Так, у 7-й Володимирській дивізії з 15 квітня по 1 травня 1921 р. було організовано 14 спектаклів, 60 бесід і лекцій, 15 мітингів тощо³⁶. Велику роботу проводив, зокрема, й колектив театру «Березіль» у 45-й дивізії.

Характеризуючи розвиток культурного шефства в республіці, заступник командуючого Українським військовим округом Р. П. Ейдеман напередодні 5-ї річниці РСЧА писав: «Шефи дедалі більше і більше починають цікавитися культурним життям підшефних частин. З допомогою шефів міцніють полкові клуби, в ротах створюються «червоні куточки»³⁷.

Особливо плідною участь митців республіки у культурному обслуговуванні радянських воїнів стала після 23 лютого 1923 р., коли профспілки Робос і Робмис стали їх шефами. «Ми вважаємо своєю гордістю і радістю факт прийняття нами культурного шефства над Червоною Армією»³⁸,— заявили, наприклад, працівники мистецтва Вінниці. 16 квітня 1923 р. шефство над частинами УВО взяли митці Київщини³⁹, 1 травня — Чернігівщини⁴⁰, 15 червня — Катеринославщини⁴¹, 2 вересня — Луганщини⁴².

Шефство профспілки працівників культури УРСР над Червоною Армією здійснювалося у різноманітних формах. Це і влаштування вистав та концертів для бійців, виділення їм квитків у театрах республіки, створення в армії гуртків художньої самодіяльності та подання всебічної допомоги в їх роботі, організація і проведення екскурсій тощо.

Великою популярністю серед червоноармійців користувалися театральні вистави та концерти, що їх влаштовували професіональні актори та самодіяльні колективи. Так, митці Харкова з листопада 1923 р. по березень 1924 р. організували для червоноармійців 48 кон-

³⁴ «Архіви України», 1975, № 6, стор. 58.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 34, оп. 5, спр. 126, арк. 2.

³⁶ 7-я Черниговская имени Югостали Краснознаменная дивизия, стор. 107.

³⁷ «Вестник профдвижения Украины», 28 лютого 1923 р.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 1, спр. 84, арк. 104.

³⁹ Там же, спр. 1, арк. 68.

⁴⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5462, оп. 5, спр. 146, арк. 76.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 1, спр. 21, арк. 129.

⁴² «Луганська правда», 4 вересня 1923 р.

цертів і 18 спектаклів, на яких побували 36 тис. бійців і командирів⁴³. Київська група театру «Березиль», що виїхала влітку 1923 р. у чугуївські табори, показала вистави, які подивилися близько 4 тис. червоноармійців⁴⁴. Загалом у країні за рік шефські спектаклі відвідали 490 972 бійці, концерти — 399 630, кіносеанси — 522 614, циркові та естрадні вистави — 85 668 червоноармійців⁴⁵.

Значну роль у проведенні культурно-освітньої роботи в Радянських Збройних Силах відігравали й самодіяльні колективи багатьох підприємств та установ, які систематично виїздили з концертами і виставами у підшефні частини. Неодноразово в армійському клубі 91-го дивізіону військ ДПУ, наприклад, влаштовували спектаклі металісти Одеси⁴⁶. Частими гостями у клубах військових частин були учасники художньої самодіяльності 4-ї лікарні м. Вінниці та ряду інших колективів⁴⁷.

Крім того, шефи Червоної Армії щорічно виділяли військовим частинам кошти на розвиток культосвітньої роботи. В 1923 р. з 97 531 394 крб., виділених для УВО, 10,5% були використані на культурні потреби⁴⁸.

Особлива увага відводилася культурному обслуговуванню військових моряків, які довгий час були відірвані від своїх баз. Враховуючи незначну кількість працівників мистецтва у Севастополі, Центральний комітет профспілки Робмис запропонував творчим організаціям Української РСР підключитися до культурного обслуговування екіпажів Чорноморського флоту⁴⁹. Велику допомогу митцям у проведенні культосвітньої роботи на флоті подавали шефські колективи. Так, у листопаді 1925 р. ВУЦВК виділив команді міноносця «Петровський» 2 тис. карбованців на культурні потреби⁵⁰. Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян щорічно асигнував підшефному есмінцю «Незаможник» кошти на культосвітню роботу. Виділені шефами кошти йшли на відкриття нових клубів, придбання для армійських гуртків художньої самодіяльності музичних інструментів, нот, театральних костюмів тощо.

З 1925 р. культурне шефство над Червоною Армією набуває більш дійових і планомірних форм. Велика культмасова робота в цей час проводилася серед допризовників. Так, працівники мистецтва Лубенського округу в серпні 1925 р. влаштували 6 спектаклів і концертів для молодого поповнення 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії⁵¹. Багато зусиль докладали культосвітні установи республіки до відкриття і обладнання у військових частинах ленінських кімнат і червоних куточків, що відігравали величезну роль у комуністичному вихованні бійців.

Важливою формою культурного шефства була також організація для червоноармійців загальноосвітніх лекцій, екскурсій у музеї республіки, по місцях революційної слави. Так, протягом 1923—1924 рр. у частинах УВО було проведено 1315 лекцій, які прослухали 34 тис. бійців і командирів⁵².

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2708, оп. 1, спр. 59, арк. 11.

⁴⁴ «Армія і революція», 1923, № 7—8, стор. 190.

⁴⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 413, арк. 3.

⁴⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2595, оп. 1, спр. 214, арк. 86.

⁴⁷ Там же, ф. 2684, оп. 1, спр. 113, арк. 115.

⁴⁸ Там же, ф. 1, оп. 2, спр. 1700, арк. 34—37.

⁴⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5508, оп. 1, спр. 245, арк. 134.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 2758, арк. 23.

⁵¹ Там же, арк. 139.

⁵² Там же, ф. 2717, оп. 1, спр. 123, арк. 85.

Для воїнів Київського гарнізону в 1925 р. було проведено 1189 екскурсій, на яких побувало 43 410 червоноармійців⁵³. Усі ці заходи сприяли піднесенню культурного рівня червоноармійців, формування їх світогляду, вихованню на славних бойових і революційних традиціях партії і народу.

Загалом культурне шефство трудящих України, як і всього Союзу РСР над частинами Червоної Армії у відбудовний період вписало яскраву сторінку в історію єдності радянського народу із Збройними Силами, які надійно стоять на варті мирної творчої праці трудящих нашої багатонаціональної Вітчизни.

⁵³ «УІЖ», 1976, № 11, стор. 87.

РОБІТНИЧИЙ КЛАС СЛОВАЧЧИНИ В 1949—1953 рр.

В. П. ШУМИЛО (Київ)

Після перемоги чехословацького народу над реакцією під час лютеневих подій 1948 р. почався новий етап у розвитку революційного процесу в Чехословаччині, який характеризується насамперед тим, що країна вступила на шлях будівництва основ соціалістичного суспільства. Під керівництвом КПЧ було розроблено перший п'ятирічний план Чехословаччини на 1949—1953 рр. ІХ з'їзд Компартії (травень 1949 р.) на основі марксистсько-ленінської теорії, досвіду будівництва соціалізму в СРСР та інших соціалістичних країнах ухвалив як генеральну лінію партії курс на будівництво соціалізму, висунув ряд практичних завдань на п'ятирічку, зокрема щодо ліквідації економічної та культурної відсталості Словаччини. Тим самим питання про перетворення Словаччини в промислово розвинутий район стало частиною соціалістичного розвитку всієї республіки.

У буржуазній республіці Словаччини залишалася джерелом сировини і робочої сили, ринком для збуту промислових товарів. З 100 її жителів у 1937 р. в промисловості працювало лише 2,94 чол.¹ Частка Словаччини в промисловому виробництві ЧСР у тому ж році становила 8%². Проте її індустріалізація відбувалася в рамках високорозвинутої в промисловому відношенні держави і за таких обставин важливою умовою успішного вирішення завдань соціалістичного будівництва стала всебічна допомога і підтримка з боку братнього чеського народу і, насамперед, робітничого класу.

Для індустріалізації Словаччини використовувалася значна частина національного доходу всієї країни. В першій п'ятирічці вона становила 29,2% від загального обсягу капіталовкладень в народне господарство країни³. Основою створення словацької промислової індустрії стали високорозвинуті в чеських землях галузі промисловості, такі, як машинобудівна, металургійна, електроенергетична, вугледобувна

¹ Štátny ústredný archív SSR (далі — ŠČA SSR), fond SŠU inv. č. 52.

² О взаимных отношениях чехов и словаков, Bratislava, 1956, стр. 6.

³ P. Turčan. Socialistická industrializácia Slovenska, Bratislava, 1960, стр. 160.

та інші. 90% всього обладнання, яке встановлювалося на нових підприємствах Словаччини, виготовлялось у Чехії⁴.

Вирішальним був і той факт, що індустріалізація Словаччини проходила в умовах існування світової соціалістичної системи, при всебічній допомозі і підтримці з боку Радянського Союзу та інших соціалістичних країн. На долю СРСР у 1949—1953 рр. припадало 80% чехословацького імпорту залізної руди, міді, 40% — вовни тощо⁵.

За роки першої п'ятирічки Словаччина перетворилася на високо розвинуту індустріальну частину республіки. Доля промислового виробництва в її народному господарстві в 1953 р. зросла до 67%, проти 51% в 1948 р., а сільськогосподарського виробництва зменшилася, відповідно, з 49% до 33%⁶. Виробництво промислових товарів протягом п'ятирічки збільшилося на 128,2%⁷.

Частка народногосподарської групи «А» в загальному обсязі виробництва на кінець п'ятирічки становила 58,3%, а групи «Б» — 41,7%⁸. У 1953 р. промисловість Словаччини виробляла 16,2% загальнодержавного обсягу валового промислового виробництва⁹.

Успіхи в індустріалізації Словаччини в роки першої п'ятирічки привели до важливих змін у її робітничому класі — невід'ємній складовій частині робітників усієї республіки. Він зріс кількісно, підвищився його політичний і культурно-технічний рівень, посилилася керівна роль робітничого класу в житті суспільства. «Будівництво соціалізму в Чехословаччині, — вказується в документі ЦК КПЧ «Уроки кризового розвитку...», — привело до історичних перетворень в соціальній і економічній структурі нашого суспільства... Пригноблений і експлуатований робітничий клас став правлячим класом»¹⁰.

Це стало ще одним переконливим підтвердженням положення марксизму-ленінізму про органічний зв'язок між боротьбою за соціалізм, за соціальну рівність, з одного боку, і розвитком важкої промисловості і робітничого класу — з другого. В умовах розвитку соціалістичної держави за короткий строк на прикладі Словаччини було знову підтверджено, що розвиток продуктивних сил, розвиток промисловості і технічного прогресу веде до збільшення чисельності і концентрації пролетаріату¹¹, до підвищення його ідейного рівня і політичної активності.

На кінець першої п'ятирічки кількість робітників у промисловості Словаччини зросла на 20,4% у порівнянні з 1948 р.¹² Ця тенденція привела до змін в класовій структурі суспільства Словаччини і виявилася в абсолютному і відносному збільшенні робітників. Їх частка від загальної кількості жителів Словаччини за період 1950—1954 рр. зросла з 48,9% до 53,9%¹³.

⁴ M. Vartikova. K niektorým otázkam zmien u robotnickej triede na Slovensku.—В кн.: Vznik a vývoj ľudovédemokratickeho Československa, Praha, 1961, стор. 365.

⁵ V. Plevza. Historia Československej súčasnosti, Bratislava, 1978, стор. 280.

⁶ Rozvoj národného hospodárstva a kultúry Československej republiky v rokoch 1949—1953, Bratislava, 1955, стор. 22.

⁷ Hospodársky vývoj Slovenska, Bratislava, 1971, стор. 49.

⁸ SÚA SSR, fond SŠU, inv. č. 139, kr. 81.

⁹ Там же.

¹⁰ Уроки кризисного развития в Компартии Чехословакии и обществе после XII съезда КПЧ, М., 1971, стор. 6.

¹¹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 417—418.

¹² SÚA SSR, fond SŠU, inv. č. 40, kr. 49.

¹³ Там же, kr. 49.

Внаслідок проведення земельної реформи, кооперування сільського господарства втратили своє місце в соціальній структурі суспільства експлуататорські класи. Їх частка на кінець п'ятирічки становила 1,1% від загальної кількості населення¹⁴.

В роки першої п'ятирічки народився новий клас — кооперативне селянство. Незважаючи на труднощі в кооперуванні, що викликали деяке зменшення частки кооперованих селян від загальної кількості жителів в 1952—1954 рр. з 9,4% до 7,8%¹⁵, він, як надійший союзник робітників, відігравав у суспільстві дедалі відповідальнішу роль.

В досліджуваний період значних змін зазнала внутрішня структура робітничого класу. Цьому значною мірою сприяло зростання процесу соціальної мобільності як наслідку проведення соціалістичної індустріалізації та колективізації. Робітничий клас, будучи найбільшою соціальною групою суспільства, перебував у центрі цього процесу і найбільше зазнав на собі його впливу.

Значна частина тих, хто в ході революційних перетворень змінив свій соціально-економічний статус (власники засобів виробництва, торговці, ремісники і частина дрібних селян), завдяки індустріалізації стали робітниками в різних галузях народного господарства.

Основним джерелом поповнення робітничого класу на початку соціалістичного будівництва стало селянство. За роки першої п'ятирічки кількість населення, зайнятого в сільському господарстві Словаччини, зменшилась з 58,51% до 45,78%¹⁶. В зв'язку з цим серед робітників виріс процент вихідців з селян. Одночасно в ході соціалістичного будівництва відбувався процес поступового стирання граней між кадровими кваліфікованими робітниками і тими, що вийшли з села.

Іншим джерелом поповнення робітничого класу стали жінки. В народно-демократичному суспільстві докорінно змінилося становище жінок, наділених рівними правами з чоловіками. Вони отримали можливість виявити себе в суспільно-політичному і господарському житті. Найбільше зростання зайнятості жінок у цей період спостерігалось у промисловості. Їх кількість там з кінця 1948 р. — на початок 1953 р. збільшилася на 28 665 чол.¹⁷

Значне місце у поповненні робітничих кадрів посідала молодь. Уже у перші роки соціалістичного будівництва для навчання молоді при заводах створювалися спеціальні школи, які готували кваліфікованих робітників для даного підприємства. Практичне навчання здійснювалося в учбових цехах заводу, а теоретичне — в училищах.

На лютневому пленумі ЦК КПЧ у 1951 р. К. Готвальд заявив: «Щодо молоді ми повинні вже приступити до того, щоб на основі радянського досвіду розпочати справді велику організацію наших трудових резервів»¹⁸.

Згідно з відповідною постановою партії і уряду від 5 серпня 1952 р. була створена широка мережа одно-, дво- і трирічних гірничих, металообробних, металургійних, хімічних, енергетичних та інших державних училищ трудових резервів, які випустили у липні 1953 р. перші 8 тис. молодих спеціалістів¹⁹.

Розглядаючи питання структурних змін в робітничому класі, слід зауважити, що рівень політичної свідомості окремих груп цього класу

¹⁴ В 1930 р. ця частка становила 7,6%, а в 1946 р. — 7,3%.

¹⁵ ŠUA SSR, fond ŠŠU, inv. č. 40, kr. 49.

¹⁶ Там же, inv. č. 139, kr. 81.

¹⁷ Там же, inv. č. 50, kr. 50.

¹⁸ Zasadnutie UV KSČ 21—22 febr. 1951, Bratislava, 1951, стр. 47.

¹⁹ „Pravda“, 29 липня 1953 р.

су був різний. Давалися взнаки приплив у його ряди селян, ремісників, дрібної буржуазії, збільшення кількості жінок і молоді, а також перехід певної кількості кваліфікованих кадрових робітників на керівні посади в партійні, державні, громадські організації, в управління заводами і установами. Недостатній рівень свідомості певної частини робітничого класу призвів у ряді випадків до послаблення трудової дисципліни, несумлінного ставлення до соціалістичної власності, до нерозуміння політики партії й уряду. Питання боротьби з цими недоліками перебували у полі зору партійних організацій Словаччини, які проводили значну ідейно-виховну роботу серед усіх категорій і соціальних груп населення²⁰.

Завдяки перебудові промислового виробництва в роки першої п'ятирічки сталися значні зміни і в галузевій структурі робітничого класу Словаччини. В результаті індустріалізації кількість робітників на 1953 р. (в порівнянні з 1948 р.) у машинобудівній і металообробній галузях промисловості зросла на 98%, в хімічній — на 35%, в промисловості будівельних матеріалів — на 39,3%. Саме в цих галузях, що забезпечували технічний прогрес, була сконцентрована найбільша кількість робітників.

Одночасно за той же період зменшилася кількість робітників у шкіряній, паперовій, сірниковій, склообробній галузях промисловості. В результаті переважуючого розвитку важкої промисловості приріст робітників, зайнятих у народногосподарській групі «А», становив 10,3%, а частка робітників, зайнятих у групі «Б», зменшилася з 53,0% до 42,7%²¹. Характерно, що зростання робітничого класу в Словаччині на кінець п'ятирічки було вищим на 8,5%, ніж у Чехії²².

Такі зміни у галузевій структурі робітничого класу в першій п'ятирічці мали велике політичне значення, оскільки робітники, зайняті у першій групі, є передовим загоном всього робітничого класу в його боротьбі за соціалістичні перетворення.

Розвиток нових галузей важкої промисловості, будівництво підприємств, оснащених сучасною технікою, створювали сприятливі умови для росту кваліфікаційного, загальноосвітнього і культурного рівня молодого робітничого класу Словаччини.

До перемоги соціалістичної революції більшість робітників тут не мали навіть початкової освіти, були некваліфікованими. В роки соціалістичного будівництва КПЧ провела велику роботу по підвищенню освітнього і кваліфікаційного рівня робітників. За п'ятирічку в Словаччині необхідну кваліфікацію набули понад 55% робітників від загальної їх кількості²³.

Значну допомогу молодому робітничому класу Словаччини в підвищенні його кваліфікаційного рівня подав чеський робітничий клас. Для підвищення своєї кваліфікації словацькі робітники виїжджали на заводи до чеських областей. Там вони збагачувалися досвідом і знаннями, якими з ними щедро ділилися робітники і спеціалісти з братньої Чехії. Останні брали й велику безпосередню участь в соціалістичній індустріалізації Словаччини, на заводах якої для професійної підготовки робітників було організовано цілий ряд курсів і шкіл

²⁰ Archiv Ústavu marxizmu-leninizmu ÚV KSS (далі — AUML ÚV KSS), Správa ku II. Krajskej konferencii 14.—16. apríla 1950 (KV KSS v Bratislave); Výročná správa okresnej organizácie KSS okresu Býčá za rok 1949; Správa okresného výboru KSS v Martine za rok 1950.

²¹ Slovensko 1945—1957, Bratislava, 1958, стр. 28.

²² P. Turčán. Socialistická industrializácia Slovenska, стр. 191.

ŠUA SSR, fond SSU, inv. č. 139, kr. 81.

(курси технімуму, вивчення нової техніки, стахановські школи обміну передовим досвідом тощо).

Зростанню кваліфікаційного та загальноосвітнього рівня робітників значною мірою сприяло запровадження після перемоги соціалістичної революції в Чехословаччині безкоштовного і доступного для всіх трудящих навчання. Було значно розширено мережу вечірніх загальноосвітніх шкіл для працюючої молоді. Тим самим їй створювалися сприятливі умови для навчання без відриву від виробництва. Молоді робітники направлялися на державні курси для підготовки до вступу у вищі учбові заклади. Протягом 1951—1953 рр. на таких курсах було підготовлено близько 2,7 тис. представників робітничої молоді²⁴.

Підвищенню професійного рівня робітників сприяв процес дедалі більшої концентрації промислового виробництва і робітничого класу в Словаччині. Особливо швидкими темпами цей процес відбувався в машинобудівній, хімічній, гірничій і металургійній галузях промисловості. Найвищого ступеня концентрації за роки першої п'ятирічки досягла машинобудівна галузь, у якій в 1954 р. 78% робітників знаходилося на підприємствах, де працювало понад тисячу чоловіків²⁵.

Концентрація робітничого класу на великих підприємствах соціалістичної держави створила сприятливі умови для підвищення його класової самосвідомості, політичної і трудової активності. В процесі соціалістичної індустріалізації народжувався новий робітник з свідомим ставленням до праці, яка стала символом честі, слави і доблесті.

Це ставлення особливо яскраво виявилось в активній участі робітників Словаччини в соціалістичному змаганні, яке народилося в роки першої п'ятирічки і поширилося по всій республіці. В. І. Ленін вказував, що соціалізм «...вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі, залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»²⁶.

Нахненником і організатором соціалістичного змагання виступила КПЧ, яка вбачала в ньому важливий і необхідний засіб підвищення продуктивності праці і виявлення комуністичної свідомості. Партія підтримувала і поширювала висунуті народною творчістю нові форми соціалістичного змагання, на прикладі передовиків і новаторів виховувала широкі маси трудящих.

Риси нового ставлення до праці виявилися в ініціативі молодих робітників сталеплавильних заводів в Лібчіцах і заводів у Мияві, які стали влітку 1948 р. застрільниками руху за раціональне використання робочого часу. Розгортання масового соціалістичного змагання в Чехословаччині було пов'язане з підготовкою до IX з'їзду КПЧ. Саме тоді багато робітників і трудових колективів республіки взяли на себе додаткові зобов'язання і боролися за особистий внесок у з'їздівський фонд.

Одними з перших у Словаччині включилися у соціалістичне змагання під лозунгом «Народу і Республіці з нагоди IX з'їзду КПЧ» робітники Середньословацького металургійного заводу в Підбрезовій. Вони звернулися до К. Готвальда з листом, в якому писали: «Завдання нашого п'ятирічного плану за прикладом наших радянських товари-

²⁴ Pod zástavou socializmu, Bratislava, 1953, стр. 1358.

²⁵ ŠUA SSR, fond SŠU, inv. č. 52, kr. 51.

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стр. 189.

шів хочемо не тільки виконати, а й перевиконати. Будемо виробляти більше, краще і дешевше. Під цим девізом заводська партійна організація розробила виробничі завдання, їх обговорили. Зобов'язання схвалили і підписали всі робітники заводу, і на загальнозаводських зборах 24 лютого 1949 року одногосно оголосили виконання цих зобов'язань подарунком на честь IX з'їзду нашої славної КПЧ»²⁷.

Головним напрямом соціалістичного змагання того часу, яке проходило по всій республіці, була боротьба за підвищення продуктивності праці, зниження витрат і поліпшення якості вироблюваної продукції. В численних рапортах, направлених на адресу з'їзду, учасники соціалістичного змагання доповіли про успішне виконання взятих зобов'язань²⁸.

IX з'їзд КПЧ орієнтував партію і весь робітничий клас на широке розгортання масового соціалістичного змагання і висунув лозунг: «Кожний комуніст — ударник!». У відповідь на заклик з'їзду в країні широко розгорнувся рух ударників. Вже в липні 1949 р. тільки в Словаччині змагалось близько 3 тис. ударних бригад, в яких налічувалось 13 тис. робітників²⁹.

Рух ударників став значним кроком вперед у розвитку соціалістичного змагання, яке в ході п'ятирічки невпинно розвивалося і поглиблювалося завдяки постійній увазі і турботі з боку Комуністичної партії Чехословаччини. Так, лютневий пленум ЦК КПЧ (1950 р.), поряд з іншими питаннями, розглянув хід соціалістичного змагання на підприємствах країни. Пленум вказав на ряд недоліків і закликав партійні, профспілкові і господарські організації поліпшити керівництво ним, запропонував надати більшого розмаху змаганням за звання кращого робітника, ширше пропагувати передові методи праці і пов'язувати соцзмагання з вирішенням виробничих завдань³⁰.

Напередодні першої річниці прийняття п'ятирічного плану в Празькому Граді К. Готвальд зустрівся з 118 передовиками і ударниками праці, 27 з яких були з Словаччини. Серед останніх знаходилися Марія Лазікова, Ружена Смолікова, Людовит Крижак, Йосиф Затлькай та інші³¹. Їх новаторські методи наслідували тисячі робітників усю країну. Використовуючи багатий досвід СРСР, на початку 1950 р. в Чехословаччині на заводах імені К. Готвальда і Я. Шверми в Брно, на Вітковіцькому металургійному комбінаті в Оставі були створені комплексні бригади, форми діяльності яких широко поширилися і на багатьох підприємствах Словаччини.

У справі розвитку новаторства, опанування найбільш прогресивних методів праці в роки першої п'ятирічки велике значення для Чехословаччини мало й поширення передового досвіду радянських стахановців.

Все це сприяло тому, що в роки першої п'ятирічки соціалістичне змагання стало масовим рухом. Зокрема, в промисловості Словаччини число його учасників постійно зростало і в 1953 р. досягло 201 720 чол., що становило 65,6% від загальної кількості працюючих³².

У період першої п'ятирічки робітничий клас Словаччини досяг знач-

²⁷ AUML ÚV KSS, Vyroční správa okresného výboru KSS Švermových železaren n. p. Podbrezová, стр. 347.

²⁸ Protokol IX řádného sjezdu KSČ, Praha, 1949, стр. 508.

²⁹ L. Jašík, Pracovní iniciativa v ČSSR, Bratislava, 1966, стр. 35.

³⁰ „Rudé právo“, 1 березня 1950 р.

³¹ AUML ÚV KSS, Správa ku II krajské konferenci 14.—16. apríla 1950 (KV KSS v Bratislave), стр. 29.

³² ŠUA SSR, fond SŠU, inv. č. 139, kr. 81.

ного розвитку. Це переконливо підтверджує його кількісне і якісне зростання, значне підвищення професійного, загальноосвітнього та ідейно-політичного рівня робітників. В результаті глибоких соціально-економічних перетворень зміцніла керівна роль цього найпередовішого класу в усіх сферах життя країни.

У досліджуваний період відбувався процес дальшого зближення між чеським і словацьким робітничим класом, в основі якого лежала спільність їх ідеології і завдань соціалістичного будівництва, створення єдиної народногосподарської системи Чехословаччини.

Оцінюючи успіхи чехословацького робітничого класу в соціалістичному будівництві, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Досвід Чехословаччини, як і досвід Радянського Союзу, переконливо показав: тільки соціалізм, тільки політика комуністів забезпечують справжню взаємну повагу і братерське співробітництво різних національностей, справжню їх рівноправність і фактичну рівність. Один з яскравих прикладів цього — бурхливий розвиток Словаччини, розквіт її індустрії і сільського господарства, який дає можливість усунути колищню відсталість — спадщину капіталістичного минулого. Досягнення сьгоднішньої Словаччини — це плід соціалізму, один з вагомих результатів непорушної єдності соціалістичної Чехословаччини»³³.

Словацькі робітники — випробуваний бойовий загін чехословацького робітничого класу. Вони разом з чеськими братами по класу є основною силою чехословацького суспільства, характерною рисою розвитку якого є посилення керівної ролі робітничого класу і його авангарду — Компартії Чехословаччини в комуністичному будівництві³⁴.

³³ Л. І. Брежнев. Непорушна єдність і дружба, К., 1978, стор. 47.

³⁴ Див.: XV съезд Коммунистической партии Чехословакии, М., 1977, стор. 51—52.

До 1500-річчя Києва

УЧАСТЬ ВИХОВАНЦІВ КИЇВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ МЕДИЦИНИ XVIII ст.

М. К. БОРОДІЙ (м. Боярка Київської обл.)

Києво-Могилянський колегіум, а з початку XVIII ст. — Київська академія, була першим і тривалий час єдиним загальноосвітнім вищим навчальним закладом на Україні та у Східній Європі. Значення цього закладу в культурному, освітньому і науковому житті було досить вагомим на Україні, в Росії, Білорусії та балканських країнах.

Діяльності колегіуму та академії приділялась увага як у дожовтневій, так і в радянській історіографії¹. Але водночас слід зазначити, що роль Київської академії в справі розвитку вітчизняної медицини у XVIII ст. не знайшла належного висвітлення.

Київська академія, що забезпечувала ґрунтовну загальноосвітню підготовку і досконале знання латинської мови, була одним з ос-

¹ Див.: З. І. Хижняк. Києво-Могилянська академія, К., 1970.

новних джерел для комплектування слухачів госпітальних медичних шкіл Москви і Петербурга. В XVIII ст. кожний третій лікар Росії загальноосвітню підготовку здобув саме в Київській академії.

Історії перших медичних шкіл в Росії присвячені монографії Я. О. Чистовича і Б. М. Палкіна², які вивчили підготовку лікарських кадрів у госпітальних і медико-хірургічних школах при Московському, Кронштадтському і Петербурзьких госпіталях. У цих працях побіжно згадуються і вихованці Київської академії. Більш докладно роль Київської академії в підготовці кадрів для медичних шкіл висвітлена у статтях С. А. Верхратського, Н. О. Оборіна³ та Н. А. Шип⁴.

Дана праця — результат багаторічного вивчення архівних документів, зокрема особистих справ⁵ тих учнів медичних шкіл, які загальноосвітню підготовку здобули в Київській академії та інших українських навчальних закладах. Необхідність значного збільшення медичного персоналу в Росії у XVIII ст. була викликана частими війнами і спустошливими епідеміями. Організована в 1707 р. Петром I медична школа при Московському сухопутному госпіталі і засновані пізніше Кронштадтська і дві Петербурзькі медичні школи не задовольняли зрослих потреб в медичних кадрах. Переломним періодом в історії медичної освіти Росії слід вважати початок другої половини XVIII ст., коли Медичну канцелярію⁶ очолив талановитий організатор доктор медицини П. З. Кондоїді. Йому належить видатна роль у радикальному поліпшенні справи комплектації медичних шкіл, підвищенні якості учбового процесу та значному збільшенні контингенту слухачів госпітальних медичних шкіл. П. З. Кондоїді тривалий час працював у військових частинах на Україні, проживав у Переяславі і Києві і був знайомий з системою освіти на Україні. В 1754 р. він добився в Синоді, якому був підпорядкований ряд навчальних закладів, дозволу приймати до медичних шкіл Москви і Петербурга учнів з України. В окремі роки (1761, 1769, 1778, 1787, 1788, 1793) майже весь набір госпітальних медичних шкіл складався з вихованців українських навчальних закладів. Для організації щорічних наборів Медична канцелярія, а потім Медична колегія відряджали на Україну своїх представників: докторів медицини І. А. Полетику, О. Ф. Шафонського, секретаря Медичної колегії І. Хоминського та ін. Медична колегія періодично посилювала укази міським лікарям Києва, Чернігова, Харкова, Переяслава, Полтави та Новгорода-Сіверського, де знаходилися загальноосвітні навчальні заклади, щоб вони, «употреба благоприсойный способ, поста-

² Я. Чистович. История первых медицинских школ в России, СПб., 1883; Б. Н. Палкин. Русские госпитальные школы XVIII ст., М., 1959.

³ Очерки истории высшего медицинского образования и научных медицинских школ на Украине, К., 1965, стор. 100—106, 107—116.

⁴ Н. А. Шип. З історії розвитку медичної освіти в Росії і на Україні в другій половині XVIII ст., — «УІЖ», 1975, № 11, стор. 97—104.

⁵ Особисті справи зберігаються в ЦДАСА (Центральному державному архіві: стародавніх актів СРСР), ф. Медичної канцелярії, оп. 1, книги 53—297; ф. Медичної колегії, оп. 1, книги 1—562. Особисті справи слухачів Московської госпітальної школи загинули під час пожежі 1812 р. Однак у фондах Медичної канцелярії та колегії збереглися рапорти Московської медичної контори, в яких згадуються прізвища вступників Московської госпітальної школи і назви навчальних закладів, в яких вони здобули загальноосвітню підготовку. Для уточнення місця народження та походження цих вступників використані документи ЦДА УРСР, рукописного відділу бібліотеки АН УРСР, а також формулярні списки лікарів, що зберігаються в Ленінградському ЦДА СРСР, ф. Медичного департаменту МВС, оп. 1, книги 48—52, 92—95.

⁶ Медична канцелярія — центральний орган управління медичними справами Російської імперії. В 1763 р. переіменована в Медичну колегію.

рались пригласять студентов, хорошо знающих латинский язык и желающих определиться к обучению медико-хирургии».

Слід також нагадати, що Єлисаветградська медико-хірургічна школа, або Єлисаветградський медичний факультет, як називали її в перші роки існування, також комплектувалась переважно студентами Київської академії. Б. М. Палкін справедливо зазначає, що Я. Чистович, який користувався тільки документами Медичної колегії, применшив значення Єлисаветградської медичної школи в справі підготовки лікарських кадрів. Архівні документи свідчать про те, що ця школа існувала не в 1788—1796 рр., а в 1787—1797 рр. і за 10 років підготувала 250 лікарів і підлікарів. Таким чином, можна вважати, що кожний восьмий вітчизняний лікар XVIII ст. навчався в Єлисаветграді⁷.

Аналіз особистих справ слухачів медичних шкіл показує, що більше половини учнів госпітальних шкіл Москви і Петербурга були вихованцями українських навчальних закладів. Вступні екзаменаційні листи свідчать про те, що вони добре володіли латинською мовою (читали, писали і розмовляли), яка в той час була необхідна при вивченні будь-якої галузі науки, особливо медицини.

Прагнення вихованців Київської академії опанувати медичну науку пояснюється скрутним матеріальним становищем більшості студентів. Нерідко вони заробляли «хліб пасущий» піснями під хатами київських міщан або репетиторством. Близько 20% студентів на час вступу до медичних шкіл вже не мали батьків. Сенатський указ, що гарантував вступникам медичних шкіл казенне утримання, безплатний проїзд до Москви чи Петербурга, був важливим матеріальним стимулом при вербовці студентів. Велике значення мав також заохочувальний приклад колишніх вихованців Київської академії, які після навчання в госпітальних медичних школах продовжували освіту, переважно за казенний рахунок, за кордоном, захищали дисертації і здобували звання доктора медицини.

В 1754—1800 рр. в госпітальних і медико-хірургічних школах Москви, Петербурга та Кронштадта, а також на медичному факультеті Московського університету налічувалося 1228 вихованців українських навчальних закладів, у тому числі 698 студентів Київської академії, 237 — Чернігівського колегіума, 120 — Харківського, 84 — Переяславського, 62 — Новгород-Сіверської, 27 — Катерининської (Полтавської) семінарії, 48 — вихідці з України, які загальноосвітню підготовку отримали дома, або (переважно у зв'язку з переїздом батьків) навчалися в Московській слов'яно-греко-латинській академії, Олександрівській, Троїце-Сергіївській та інших семінаріях.

До медичних шкіл не всі вступали безпосередньо з шкільної партії. За неповними даними, 88 слухачів, або 7,1% з числа вступників, висловлюючись сучасною мовою, мали виробничий стаж. Більшість з них до вступу в медичні школи працювала учителями на Україні, в Москві та Петербурзі, дехто співав у придворному хорі або займав посади канцеляриста, лікаряського чи аптечного учнів.

Деякі вихованці Київської академії медичну освіту дістали не в госпітальних медичних школах, а в зарубіжних університетах (О. Ф. Шафонський, Н. М. Максимович-Амбодик, І. К. Карпов, А. О. Кондура, П. П. Гнедич та ін.). Н. М. Максимович-Амбодик до вступу в Страсбурзький університет 6 місяців навчався у Петербурзькій госпітальній школі. В Кільському університеті медичну освіту дістали доктори медицини І. А. Полетика, М. П. Баранович і Г. П. Тимченко,

⁷ Більш докладно див.: Н. К. Бородій. К истории Елисаветградской медико-хирургической школы, — «Советское здравоохранение», 1979, № 7, стор. 61—63.

І. А. Полетика був першим вітчизняним ученим, якого обрали професором Кільського університету. Там він працював 2 роки⁸.

Складена з різних джерел картотека майже всіх вихованців українських навчальних закладів, які у XVIII ст. вступили до медичних шкіл Москви, Кронштадта і Петербурга показує, що за соціальним станом батьків майбутні лікарі розподілялися так: діти священників — 41,5%, церковних служителів (дяків, церковних сторожів) — 7,6%, козаків — 16,8%, міщан — 13,1%, посполитих (селян) — 7,4%, чиновників — 3,7%, дрібної шляхти Правобережної України, яка була під владою Польщі — 2,1%, купців — 1,7%, дворян — 1%, медиків — 0,8%, поміщиків — 0,1%; походження поки що не з'ясоване — 4,2%.

Велика питома вага дітей священників серед вихованців медичних шкіл пояснюється головним чином тим, що на Україні в XVIII ст. їх навчання було загальнообов'язковим. Жінок серед лікарів на той час не було. За старим звичаєм вони займали «посади» бабок-повитух (своєрідних акушерок).

За місцем народження вступники медичних шкіл розподілялися так: Київський полк — 16,9%, Чернігівський — 15,1%, Ніжинський — 7,9%, Переяславський — 7,9%, Лубенський — 6,5%, Стародубський — 7,1%, Полтавський — 3,3%, Гадяцький — 3,1%, Прилуцький — 2,4%, Миргородський полк — 1,9%, Новоросійська губернія (Катеринославське намісництво) — 1,2%, Слобідська Україна — 10,1%, Правобережна Україна — 7,4%, місце народження невідоме — 8,6%. Отже, більше половини (54,9%) майбутніх лікарів народилися на території, яку тепер займають Київська і Чернігівська області (колишня територія Переяславського, Київського, Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків). Значною мірою це можна пояснити тим, що на цій території знаходились 4 навчальні заклади, з яких до медичних шкіл вступив 1081 учень.

Найбільший авторитет мала госпітальна (медико-хірургічна школа при Петербурзькому генеральному сухопутному госпіталі (нині Військово-медична академія ім. С. М. Кірова). До Кронштадтської медичної школи вступали неохоче, тому що вона не завжди була укомплектована викладачами і мала погану матеріальну базу (госпіталь двічі знищувався пожежею). У другій половині XVIII ст. до Кронштадтської медичної школи з українських навчальних закладів вступило лише 40 осіб, але й вони намагалися перевестися в Петербурзькі медичні школи при сухопутному чи адміралтейському госпіталях.

Медичний факультет Московського університету у XVIII ст., за даними Б. М. Палкіна, підготував 20 лікарів. З них 10 осіб загальноосвітню підготовку пройшли в українських навчальних закладах: А. А. Антонський, І. С. Андрієвський, Х. І. Барсук-Мойсеев, І. Ф. Венсович, М. І. Гороховський, А. І. Данилевський, І. А. Двигубський, Ф. К. Курика, Ф. Г. Політковський і П. П. Сущинський. Всі вони навчалися настільки успішно, що згодом захистили докторські дисертації і відіграли помітну роль у розвитку вітчизняної медицини.

Дещо повільніше готувалися фармацевтичні кадри. Термін навчання аптечної справи був дуже великим, іноді до 10 років. Спеціальних фармацевтичних факультетів ще не було і спеціалістів готували шляхом індивідуального учнівства при великих аптеках Петербурга, Москви, Києва та в Лубнах. Фармацевтична освіта складалася з 4 етапів: аптечний учень, аптечний гезель (помічник провізора), прові-

⁸ Архівна довідка Кільського інституту історії медицини та фармації від 27 вересня 1975 р., складена доктором медицини Р. Порепом.

зор і аптекар. Але присвоєння звання провізора чи аптекаря часто залежало не стільки від набутих знань чи кваліфікації, скільки від наявної вакантної посади аптекаря. Однак не можна погодитись з В. Отамановським, який писав, що в XVIII ст. харківський аптекар П. Ф. Піскуновський був єдиним українцем серед аптекарів⁹. Насправді в XVIII ст., незважаючи на обмежену кількість аптек і засилля іноземців, фармацевтичну освіту тільки з вихованців Київської академії дістали 13 осіб, які працювали в різних містах Росії.

У XVIII ст. професія лікаря стає сімейною традицією, формуються вітчизняні медичні династії. Серед вступників до медичних шкіл були по 2 брати з 59 сімей, 3 брати з 15 сімей та 4 брати з 2 сімей. З них найбільш відомі лікарі — брати Нестор та Лев Максимовичі-Амбодики, Григорій та Петро Малахови, Петро і Юхим Погорецькі, Іван і Тимофій Сміловські, Олександр і Павло Шумлянські. По три сини-медики були в сім'ї киянина Михайла Велланського (Василь, Данило і Матвій), ніжинського священника Хоми Молтянського (Василь, Григорій та Іван), уманського жителя Онисима Ободовського (Влас, Григорій та Онисим). Сімейство Загорських дало 4 штаб-лікарі: Андрія, Петра, Василя та Григорія. П. А. Загорський був не тільки видатним ученим-анатомом, а й родоначальником однієї з медичних династій. Він одружився з дочкою старшого доктора Петербурзького генерального сухопутного госпіталю Ф. Т. Тихорського. Його син Олександр Загорський був професором фізіології Петербурзької медико-хірургічної академії. Внук його Петро також був лікарем¹⁰.

Серед лікарів, колишніх вихованців українських навчальних закладів, 66 осіб (або кожен 20-й лікар) згодом захистили дисертації і стали докторами медицини. Майже до кінця XVIII ст. захищати дисертації можна було лише в закордонних університетах. З числа вихованців українських навчальних закладів дипломи докторів медицини здобули в Страсбурзькому університеті (Франція) — 11 лікарів, Лейденському — 11, Кільському — 3, Лондонському — 2, Геттінгенському — 2, Единбурзькому — 1, Кенігсберзькому — 1, в Лейпцігському — 1 лікар. Тільки у 1791 р. Московському університету було дозволено надавати достойним претендентам вчений ступінь доктора медицини. В 1793 р. вперше в Росії такий диплом отримав колишній вихованець Київської академії Х. І. Барсук-Мойсеев. Значна частина вітчизняних професорів та викладачів Московської, Кронштадтської та Петербурзьких медичних госпітальних шкіл (а потім медико-хірургічних академій) загальноосвітню підготовку дістали в Київській академії. За неповними даними, в 1801—1816 рр. з Київської академії вступили до медико-хірургічних академій Москви і Петербурга ще 72 студенти. В 1819 р., після перетворення Київської академії в духовну академію, остання перестала бути одним з основних джерел комплектування медичних навчальних закладів.

Поглиблене вивчення особистих справ вихованців медичних шкіл дало можливість виявити понад 330 помилок в опублікованих біографічних матеріалах про видатних медиків XVIII ст., а також вперше дати точні відомості про народження, вік і дату смерті ряду видатних діячів медицини. Наводимо дані про найбільш відомих медиків — вихованців Київської академії:

⁹ В. Д. Отамановський. Розвиток аптечної справи на Україні з середини XVII ст. до початку XIX ст., — «Фармацевтичний журнал», 1963, № 6, стор. 60.

¹⁰ ЦДІА СРСР, ф. 1297, оп. 1, кн. 51, арк. 460 зв.; оп. 296, кн. 240, арк. 963; Російський медичський список на 1809, н 1865 гг., СПб., 1809, 1865; Ивановский. История императорской военно-медицинской академии. СПб., 1898, стор. 205. (друга пагінація).

- Андрієвський С. С. (1760—1818) Штаб-лікар, член Медичної колегії, директор Петербурзької медико-хірургічної академії. Протягом 3 років він вивчав сибірську виразку, прищепив її собі і першим у світі довів її інфекційність.
- Велланський Д. М. (1774—1847) Акадємік, видатний учений-фізіолог, професор кафедри фізіології і патології Петербурзької медико-хірургічної академії.
- Данилевський І. Л. Доктор медицини, захистив у Геттінгені дисертацію, в якій обґрунтував необхідність конкретних загальнодержавних заходів для зменшення захворювань і смертності населення.
- Звіряка О. Ф. (1751—1829) Професор Єлисаветградської медико-хірургічної школи. Після її ліквідації працював старшим доктором Миколаївського морського госпіталю, а потім інспектором (керівником) Бессарабської лікарської управи.
- Італінський А. Я. (1743—1827) Доктор медицини. Д. С. Самойлович характеризував його як видатного лікаря і одного з найосвіченіх людей XVIII ст. Згодом перейшов на дипломатичну роботу. Археолог, лінгвіст, член Російської академії і почесний член Римської академії наук.
- Квятковський Н. Г. (1759—1812) Доктор медицини. Дисертацію, присвячену ролі нервової системи в життєдіяльності людини, захистив у Кенігсберзькому університеті.
- Крутень М. С. (1737—1771) Доктор медицини, дивізійний лікар. Загинув під час боротьби з чумою.
- Леонтович С. О. Доктор медицини, викладач госпітальної школи при Петербурзькому адміралтейському госпіталі.
- Максимович-Амбодик Н. М. (1743—1812) Доктор медицини, професор, основоположник вітчизняного акушерства і педіатрії. Один з головних творців російської медичної термінології.
- Масловський О. Ф. (1753—1804) Доктор медицини, автор оригінальних і перекладних праць з медицини. Працював на посаді київського губернського штаб-лікаря, а потім київським акушером. Був керівником Київської лікарської управи.
- Погорецький П. І. (1735—1780) Доктор медицини, талановитий викладач Московської медичної школи, активний учасник боротьби з чумою у Москві в 1770—1771 рр. Сприяв створенню російської медичної термінології.
- Полетика І. А. (1726—1783) Доктор медицини, професор Кільського університету. Першим з вітчизняних лікарів очолив Петербурзький сухопутний госпіталь і медичну школу. Протягом 20 років керував карантинною службою України та Васильківським головним карантинном.
- Понирка Д. В. Доктор медицини, викладач медико-хірургічної школи при Петербурзькому адміралтейському госпіталі. З 1783 по 1789 рр. керував прикордонною карантинною службою України.
- Рожалін К. Ф. Докторська дисертація присвячена боротьбі з цингою. Викладач Петербурзького сухопутного госпіталю. Засновник Єлисаветградського госпіталю в 1770 р.
- Руцький І. В. (1741—1786) Доктор медицини, викладач медичної школи при Петербурзькому адміралтейському госпіталі, а потім головний акушер Москви і викладач акушерства.
- Самойлович Д. С. (1742—1805) Доктор медицини, почесний член 12 закордонних академій. Основоположник вітчизняної епідеміології, автор пізніших праць про чуму. З 1783 по 1805 р. працював на Україні головним лікарем Катеринославського намісництва, а потім керівником карантинної служби Південної України, інспектором Чорноморської медичної управи.
- Саполович Я. Й. (1766—1830) Видатний хірург, професор Петербурзької медико-хірургічної академії, директор Петербурзького медико-інструментального заводу.

- Сміловський І. А. (1762—1808) Професор патології і терапії Петербурзької медико-хірургічної академії. Перекладач медичних підручників.
- Соболевський Г. Ф. (1741—1807) Доктор медицини, викладач ботаніки і фармакології в Петербурзькій медико-хірургічній школі, а потім — у медико-хірургічній академії.
- Тереховський М. М. (1740—1796) Професор ботаніки і фармакології Кронштадтської медико-хірургічної школи, завідуючий Петербурзьким ботанічним садом.
- Тимановський Й. Т. Доктор медицини, дивізійний лікар, а потім штадт-фізик (головний лікар) Москви з 1781 по 1789 р.
- Тихорський Ф. Т. (1733—1814) Професор фармакології Петербурзького генерального сухопутного госпіталю. З 1776 р. керував цим госпіталем. Член Медичної колегії.
- Трохимовський М. Я. (1739—1813) Видатний лікар, автор першої вітчизняної книги по фармакології рослин. Першовідкривач миргородської мінеральної води, піонер віспощення на Миргородщині.
- Шумлянський О. М. (1748—1795) Доктор медицини, автор оригінальної праці «Про будову нирок», професор патології і терапії Московської медико-хірургічної школи.
- Шумлянський П. М. (1750—1824) Доктор медицини, професор анатомії і хірургії Кронштадтської медико-хірургічної школи. З 1805 р. декан і професор хірургії медичного факультету Харківського університету.
- Ягельський К. Й. (1736—1774) Доктор медицини, викладач фармакології, фізіології і патології медико-хірургічної школи при Петербурзькому сухопутному госпіталі, а потім Московської медичної школи.

Багато вихованців Київської академії працювали лікарями в Білорусії, Прибалтиці, Грузії та в багатьох містах Російської імперії. Наприклад, штаб-лікар Г. І. Клевецький після навчання в Київській академії і медичній школі при Московському сухопутному госпіталі працював понад 40 років міським лікарем в Іркутську і Якутську. Він був піонером віспощення в районах Сибіру. У Вятці тривалий час працював автор трактату про злоякісні пухлини міський штаб-лікар П. Ф. Чайковський (справжнє прізвище Чайка) — дід геніального композитора П. І. Чайковського¹¹.

Комплектування медичних шкіл вихованцями Київської академії та інших навчальних закладів України дало можливість безперервно збільшувати питому вагу вітчизняних лікарів і відмовитись від запрошення дуже дорогих іноземних медиків. Медико-хірургічні школи, а потім медико-хірургічні академії забезпечувались вітчизняними професорсько-викладацькими кадрами, які здійснили поступовий перехід викладання медичних дисциплін на російську мову.

Багато вихованців Київської академії, які здобули медичну освіту, сприяли зміцненню організації охорони здоров'я, розвитку медицини, створили базу для її прогресу в XIX ст. Завдяки возз'єднанню України з Росією і братерській дружбі російського і українського народів сотні вихованців українських навчальних закладів дістали можливість навчатися в медичних школах Москви і Петербурга. В переважній більшості вони були вихідцями з різночинних верств населення і влились до лав демократичної інтелігенції¹².

¹¹ Більш докладно в статтях: В. Пролєєва. П. Ф. Чайковський, дід композитора.—«Музика», 1978, № 3, стор. 32; М. Бородій. Дід великого композитора.—«Вітчизна», 1979, № 10, стор. 217—218.

¹² М. М. Штраґе. Демократическая интеллигенция России в XVIII в., М., 1965.

Записки

О. М. ЯЗВІНЬСЬКА (Київ)
**ФОРМИ РОБОТИ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ
ПО МОБІЛІЗАЦІЇ КОЛЕКТИВІВ
МАШИНОБУДІВНИХ ПІДПРИЄМСТВ
НА ВИКОНАННЯ ЗАМОВЛЕНЬ РЕВ
(1971—1975 рр.)**

Важливим фактором прискорення господарського розвитку країн соціалістичної співдружності є їх участь у Раді Економічної Взаємодопомоги. 31-й рік свого існування РЕВ зустріла в період широкого здійснення заходів Комплексної програми дальшого поглиблення й удосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції, спільно прийнятої державами—учасницями цієї організації у 1971 р. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв у привітанні учасникам XXXIII ювілейної сесії Ради Економічної Взаємодопомоги (червень 1979 р.) підкреслив, що «Соціалістична економічна інтеграція перетворилась у невід'ємну рису життя нашої співдружності, в могутній і стабільний фактор всебічного прогресу братніх країн»¹.

Одним з важливих напрямів посилення економічної інтеграції країн соціалістичної співдружності є всебічне розширення співробітництва в галузі машинобудування. Тому робота по активному залученню колективів підприємств машинобудівної промисловості в процес інтеграції стала важливою ланкою діяльності КПРС, комуністичних і робітничих партій інших країн-членів РЕВ. Братні партії виходять з марксистського положення про те, що в основі створення суспільного багатства лежить свідомо творча діяльність широких мас. «...Чим більше, чим відповідальніше нове історичне завдання, — вчив В. І. Ленін, — тим більше повинно бути людей, мільйони яких треба залучити до самостійної участі в розв'язанні цих завдань»².

Велику роботу по мобілізації колективів машинобудівних заводів на ефективне і своєчасне виконання зобов'язань у рамках РЕВ проводила в роки дев'ятої п'ятирічки Комуністична партія Радянського Союзу. В своїй діяльності вона спиралася на рішення XXIV з'їзду КПРС, а також наступних пленумів і постанов Центрального Комітету, в яких підкреслювалася важливість тісних взаємних контактів між СРСР та іншими державами-учасницями Ради Економічної Взаємодопомоги. Особливу увагу цим питанням приділив квітневий (1973 р.) Пленум ЦК КПРС. У його постанові «Про міжнародну діяльність КПРС по здійсненню рішень XXIV з'їзду партії» вказувалося на необхідність максимального

¹ «Радянська Україна», 27 червня 1979 р.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів. т. 36, стор. 421—422.

використання на сучасному етапі можливостей соціалістичної економічної інтеграції³.

Активну участь у розв'язанні цього загальнодержавного завдання в досліджуваний період брали й трудящі УРСР. Зокрема, постійними виконавцями замовлень братніх країн були понад 300 машинобудівних підприємств республіки⁴.

Значну роботу по виконанню рішень XXIV з'їзду КПРС та квітневого (1973 р.) Пленуму ЦК партії розгорнули насамперед парторганізації підприємств машинобудування тих областей республіки, які систематично підтримували тісні виробничі контакти з країнами РЕВ — Київської, Харківської, Одеської, Донецької і Львівської.

Гідний внесок у справу розширення державних зовнішньо-економічних зв'язків, як зазначалося на зборах активу Донецьких обласної та міської парторганізацій, що відбулися 12 травня 1973 р., внесли машинобудівні підприємства області, продукція яких надсилалася в соціалістичні держави-члени Ради Економічної Взаємодопомоги. Багато зразків донецької техніки одержали високу оцінку на зовнішньому ринку й користувалися великим попитом. У зв'язку з цим підкреслювалася необхідність зростання відповідальності колективів заводів, їх керівників, парторганізацій за якісне і своєчасне виконання експортних поставок⁵.

На XXIV з'їзді КПРС проблема підвищення якості продукції розглядалася як один з найважливіших напрямів економічної політики партії в дев'ятій п'ятирічці⁶. В зв'язку з цим на партзборах і засіданнях партійних комітетів машинобудівних підприємств республіки систематично обговорювалися питання поліпшення конструкції виробів, що йшли на експорт, вдосконалення технології їх виготовлення. На них заслуховувалися також звіти керівників заводів про заходи, які вживалися в цьому напрямі.

Ряд заходів здійснили парторганізація і колектив харківського заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна по якісному виконанню експортних замовлень. 1 червня 1971 р. відбулося засідання парткому підприємства, на якому обговорювалося питання «Про заходи по дальшому підвищенню якості експортної продукції»⁷. З ініціативи парторганізації згідно з наказом директора було розроблено «Типове положення про організацію бездефектного проектування техдокументації і бездефектний випуск продукції та здачу її ВТК з першого подання». При парткомі був створений штаб боротьби за високу якість і надійність виробів, що йшли на експорт, до складу якого увійшли секретар парткому, провідні конструктори та виробничники, технологи і працівники ВТК, робкори. Аналогічні штаби були створені в кожній цеховій парторганізації, а на дільницях почали діяти комсомольські штаби якості⁸.

Партійний комітет заводу постійно стежив, щоб машини, які виготовлялися для братніх країн РЕВ, мали найвищу або першу групу якості й відповідали державним та зарубіжним стандартам. З цією метою щороку проводилася атестація продукції, яка сприяла визначенню кра-

³ Див.: «Радянська Україна», 28 квітня 1973 р.

⁴ В. О. Супрун. Питання міжнародної соціалістичної спеціалізації виробництва, К., 1973, стор. 92.

⁵ Див.: «Радянська Донеччина» (орган Донецького обкому Компартії України та обласної Ради депутатів трудящих, Донецького міського Компартії України й міської Ради депутатів трудящих), 13 травня 1973 р.

⁶ Див.: Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 157.

⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 1562. оп. 1, спр. 848, арк. 96.

⁸ Там же, спр. 1030, арк. 29, 31.

щих виробів на експорт. Практикувалося також відрядження провідних спеціалістів заводу до інших соціалістичних країн для ознайомлення з технічними й економічними характеристиками їх машинобудівної продукції, вивчення досвіду організації її виробництва, а також передачі свого передового досвіду⁹. Все це дало позитивні наслідки. Вже наприкінці 1972 р. системою бездефектної праці було охоплено 14 цехів основного виробництва та 3 — допоміжного, що становило 98,6% загальної кількості робітників. 94% продукції здавалося ВТК з першого пред'явлення. За системою бездефектної розробки документації працювало 6 технічних відділів підприємства¹⁰.

В кінці п'ятиріччя, змагаючись за гідну зустріч XXV з'їзду КПРС, колектив заводу «Електроважмаш» з гордістю рапортував про успішне виконання плану експортних поставок¹¹.

Велику роботу по виконанню планів виробництва продукції, яка поставлялася в держави-члени Ради Економічної Взаємодопомоги, проводили партійні організації й інших машинобудівних підприємств України. Так, з ініціативи парткомів київських заводів «Більшовик» і «Червоний екскаватор»¹², харківських «Кондиціонер» і заводу пускових двигунів¹³, Одеського заводу радіально-розточувальних верстатів ім. В. І. Леніна¹⁴, Старокраматорського заводу ім. С. Орджонікідзе, Жданівського заводу важкого машинобудування ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції¹⁵ та інших були розроблені заходи по додержанню строків виробництва, поліпшенню якості і підвищенню технологічного рівня експортних виробів. У зв'язку з цим зростала роль парторганізацій цехів і відділів. Зокрема, вони стежили за ритмічністю випуску продукції, проводили її внутрізаводську атестацію, організовували «дні» й «огляди» якості, перевіряли знання технічної документації з боку виконавців замовлень, виявляли причини порушень технологічних процесів тощо. На більшості підприємств були створені експортні дільниці, де випускалися і проходили випробування лише вироби, що йшли за кордон. Велика увага приділялася зберіганню та своєчасному відвантаженню готової продукції, що також сприяло виконанню планів експортних поставок.

Однією з найважливіших складових частин організаторської і політичної роботи первинних партійних організацій машинобудівних підприємств у справі ефективного виконання планових завдань по лінії РЕВ був постійний контроль за діяльністю адміністрації. В своїй роботі парторганізації спиралися на комісії по контролю господарської діяльності адміністрації щодо виконання експортних поставок. Такі комісії були створені, наприклад, на київських заводах «Більшовик», «Червоний екскаватор», імені Лепсе, верстатів-автоматів ім. Горького¹⁶, харків-

⁹ Там же, арк. 22—28.

¹⁰ Там же, арк. 31.

¹¹ «Електрик» (орган парткому, дирекції, завкому профспілки і завкому комсомолу харківського ордена Леніна заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна), 7 січня 1976 р.

¹² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 282, оп. 11, спр. 3, арк. 176; ф. 770, оп. 9, спр. 57, арк. 216.

¹³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 6017, оп. 1, спр. 170, арк. 42; ф. 2396, оп. 1, спр. 46, арк. 5, 10.

¹⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2790, оп. 1, спр. 80, арк. 74.

¹⁵ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 250, оп. 6, спр. 2, арк. 125; ф. 7352, оп. 7, спр. 6, арк. 52.

¹⁶ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 282, оп. 11, спр. 1, арк. 80; ф. 770, оп. 9, спр. 72, арк. 50, 51; ф. 4237, оп. 5, спр. 74, арк. 40; ф. 313, оп. 12, спр. 35, арк. 136.

ських «Кондиціонер», пускових двигунів, електромеханічному, верстатобудівному¹⁷, одеських ім. В. І. Леніна, ім. Жовтневої революції¹⁸, Жданівському заводу важкого машинобудування¹⁹ тощо. Результати перевірок та пропозиції комісій партконтролю систематично обговорювалися на партійних зборах, засіданнях парткому, на яких ухвалювалися конкретні рішення щодо ритмічного й якісного виконання експортних замовлень.

Особливе місце в діяльності КППРС, інших братніх партій країн-членів Ради Економічної Взаємодопомоги по мобілізації колективів підприємств на зразкове виконання планових завдань по лінії РЕВ займала організація і розвиток інтернаціонального соціалістичного змагання. Мова йшла, по суті, про якісно нову інтернаціональну традицію, яка була об'єктивним наслідком поглиблення міжнародного соціалістичного поділу праці. На розвиток інтернаціонального змагання також значною мірою впливали різнобічні дружні зв'язки окремих республік, областей і міст Радянського Союзу з відповідними районами і містами інших держав — членів РЕВ.

Велику увагу зміцненню різнобічних контактів, розвитку міжнародного змагання надавала Компартія України. В роки дев'ятої п'ятирічки 23 обкоми й 5 міськкомів партії республіки здійснювали постійні дружні стосунки з 12 окружними, 9 воеводськими, 8 обласними, 3 повітовими та 5 міськими партійними комітетами братніх країн²⁰. Більшість споріднених і суміжних промислових підприємств міст та областей-побратимів, серед яких велику частку становили машинобудівні заводи, уклали між собою договори про соцзмагання, в основі яких лежали інтернаціональні інтереси і насамперед дострокове й високоякісне виконання взаємних замовлень країн Ради Економічної Взаємодопомоги.

Так, ще в 60-х роках встановилися дружні стосунки між машинобудівниками Києва і Лейпціга — робітниками київського заводу «Червоний екскаватор» і Лейпцігського заводу важкого машинобудування ім. С. М. Кірова, заводу ім. Горького у Києві і «Дресмашиненверк» у Лейпцігу, столичного заводу «Транссигнал» та підприємства «Електрошальтгеретс» (місто Грімма Лейпцігського округу)²¹ та ін.

Колективи Донецького заводу ім. Ленінського комсомолу України і Новокраматорського заводу ім. В. І. Леніна підписали договір про соцзмагання з робітниками комбінату важкого машинобудування ім. Е. Тельмана в Магдебурзі (НДР)²². Розвивалося різнобічне співробітництво між автобусниками Львівського заводу, угорського підприємства «Ікарус» і польського заводу «Автосан»²³ тощо.

В процесі розвитку інтернаціонального змагання увага парторганізацій підприємств зосереджувалася на вдосконаленні його форм і методів, а також на інтернаціоналізації передового досвіду. Так, регу-

¹⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 6017, оп. 1, спр. 170, арк. 59; ф. 2396, оп. 1, спр. 45, арк. 79; ф. 92, оп. 1, спр. 2051, арк. 110; ф. 1607, оп. 1, спр. 298, арк. 115—116.

¹⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 2790, оп. 1, спр. 80, арк. 62—63; ф. 91, оп. 1, спр. 325, арк. 25.

¹⁹ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 7352, оп. 7, спр. 5, арк. 103.

²⁰ Партархів ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 333, арк. 2.

²¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 770, оп. 9, спр. 73, арк. 57; ф. 313, оп. 12, спр. 37, арк. 51; «Правда України», 19 березня 1977 р.

²² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 28, оп. 7, спр. 9, арк. 9, 13; «Правда України», 14 січня 1977 р.

²³ «Правда», 8 лютого 1976 р.: «Під прапором ленінізму», 1979, № 7, стор. 33.

лярного характеру з початку 70-х років набула така форма обміну досвідом, як поїздки один до одного робітничих бригад підприємств країн РЕВ під девізом: «Від верстата до верстата». Протягом місяця представники спорідненого колективу вивчали професійні «секрети» та майстерність друзів безпосередньо на їх робочих місцях, висловлювали зауваження, вносили конкретні пропозиції щодо поліпшення праці на тих чи інших виробничих ділянках.

З великою серйозністю, наприклад, ставилися до творчого використання знань друзів у процесі міжнародного соцзмагання комуністи Донецького заводу ім. Ленінського комсомолу України. В 1972 р., коли вперше був проведений обмін робітничими бригадами з Магдебургом, на підприємстві розгорнулася широка підготовка до зустрічі передовиків виробництва з НДР. Робота з німецькими товаришами проводилася згідно із спеціальним планом, розробленим і затвердженим на засіданні парткому²⁴. Заводська газета «За передовую техніку» регулярно друкувала інформацію про творче використання передових методів праці на радянському й німецькому підприємствах. Аналогічні репортажі систематично вміщувалися і в газеті «Активіст» — друкованому органі заводу в Магдебурзі²⁵.

Щорічний обмін робітничими бригадами між двома братніми колективами дав позитивні результати. Було спільно вдосконалено виробничі процеси при виготовленні деталей для прокатних станів. За пропозицією німецьких товаришів була по-новому організована розробка кілець на вентиляторі ВЦД-32М, що значно поліпшило їх якість²⁶.

У тісному зв'язку з розвитком соціалістичної економічної інтеграції використовувалися різні заходи по інтернаціональному вихованню виробничих колективів. Закономірно, що більшість машинобудівних підприємств республіки, які брали участь в інтеграційних процесах, були колективними членами товариства дружби з братніми соціалістичними країнами.

Найбільше виховне значення мали такі форми спілкування трудящих, як обмін «поїздами дружби», туристськими групами, заводськими газетами, проведення оглядів художньої самодіяльності, інтернаціональних вечорів, фестивалей, організація виставок-стендів про досягнення міст та підприємств-побратимів тощо. Так, у перспективному плані парткому київського заводу «Червоний екскаватор» по патріотичному і інтернаціональному вихованню трудящих на 1973—1975 рр. було відзначено, що важливим заходом для зміцнення соціалістичного інтернаціоналізму є постійні контакти підприємства із заводом-побратимом — Лейпцігським заводом ім. С. М. Кірова²⁷. Питання про стан роботи по вихованню патріотів-інтернаціоналістів неодноразово обговорювалося на партійних зборах, засіданнях парткому і нарадах секретарів партійних організацій цехів та відділів заводу «Червоний екскаватор». На підприємстві був організований постійно діючий лекторій, тематика лекцій якого безпосередньо торкалася проблем співробітництва братніх держав — членів РЕВ. Заводська газета, а також стінні га-

²⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 28, оп. 7, спр. 9, арк. 72—74.

²⁵ «За передовую техніку» (орган парткому, завкому профспілки комітету комсомолу й управління Донецького заводу ім. Ленінського комсомолу України), 25 жовтня 1972 р.

²⁶ Там же; 30 серпня 1974 р.

²⁷ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 770, оп. 9, спр. 74, арк. 73—74.

зети цехів і відділів систематично вміщували інформацію про життя країн соціалістичної співдружності, про роботу спеціалістів «Червоного екскаватору» на поріднених підприємствах у країнах — членах Ради Економічної Взаємодопомоги тощо²⁸.

Завдяки цілеспрямованій роботі парторганізацій по залученню колективів трудящих до процесу соціалістичної економічної інтеграції, українські машинобудівники в роки дев'ятої п'ятирічки досягли значних успіхів у реалізації планових завдань по лінії РЕВ. Серед численних прикладів інтернаціоналістського ставлення до виконання найвідповідальніших замовлень для країн соціалістичної співдружності можна назвати виготовлення енергообладнання для атомної електростанції «Козлодуй» в Народній Республіці Болгарії. В 1975 р., коли машини, зроблені на Харківському турбінному заводі ім. С. М. Кірова, були випробувані на місці й добре себе виявили, від імені Міністерства енергетики НРБ на адресу підприємства у Харкові надійшла телеграма, в якій була висловлена щира вдячність партійній організації і колективу заводу за подання братерської допомоги у будівництві електростанції «Козлодуй» — символу болгаро-радянської дружби²⁹.

В свою чергу, робота парторганізацій підприємств братніх соціалістичних країн по мобілізації колективів на зразкове виробництво експортної продукції для держав — членів Ради Економічної Взаємодопомоги також мала глибоко патріотичний та інтернаціоналістський характер. Найбільш яскравим виявом соціалістичного інтернаціоналізму народів братніх країн стала творча ініціатива мільйонів трудящих, спрямована на гідну зустріч 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, а також соціалістичне змагання на честь 30-річного ювілею РЕВ.

Вітаючи славний почин трудящих країн соціалізму, товариш Л. І. Брежньєв підкреслив, що піклування друзів про бездоганне виконання радянських замовлень цілком співзвучне із завданням радянських виробничих колективів: все, що виробляється для братніх країн, повинно бути вироблено точно в строк і відзначатися високою якістю³⁰.

Таким чином, трудові колективи Радянського Союзу, в тому числі Української РСР під керівництвом партії, внесли гідний вклад у розвиток співробітництва братніх держав — членів Ради Економічної Взаємодопомоги в галузі машинобудування. Тільки за перші п'ять років успішної реалізації Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції продукція машинобудівної промисловості в цілому по країнах РЕВ зростає майже на 70%. Взаємний експорт машин та обладнання за той же час збільшився майже в 2 рази. Значних успіхів було досягнуто в розвитку спеціалізації й кооперування виробництва машинобудівної продукції. Так, до кінця 1975 р. було підписано 50 багатосторонніх угод по замовленню майже 6 тис. найменувань виробів³¹.

Втілення в життя Комплексної програми соціалістичної економічної інтеграції і надалі сприятиме ефективному розвитку народного господарства держав — членів Ради Економічної Взаємодопомоги, зростанню їх економічної могутності.

²⁸ Там же, арк 72—73.

²⁹ «Кіровець» (орган парткому, дирекції, завкому профспілки та комітету комсомолу Харківського ордену Леніна турбінного заводу ім. С. М. Кірова), 30 квітня, 14 травня 1975 р.

³⁰ Див.: «Радянська Україна», 28 січня 1977 р.

³¹ «Коммунист», 1976, № 16, стор. 76, 81; «Плановое хозяйство», 1978, № 6, стор. 82.

В. І. КОМКОВ
(м. Митищі Московської обл.)

**ПІДГОТОВКА КАДРІВ
МАСОВИХ ПРОФЕСІЙ
НА ШАХТАХ ДОНБАСУ
(1959—1970 рр.)**

У створенні матеріально-технічної бази комунізму особливо важлива роль належить робітничому класу — провідній силі економічного, соціального і політичного розвитку нашої країни. В результаті послідовної і цілеспрямованої політики Комуністичної партії у складі ро-

бітничого класу відбуваються значні кількісні і якісні зміни, постійно підвищується його загальноосвітній і професійний рівень, громадська і політична активність.

Вступ Радянської держави в період розвинутого соціалізму, сучасна науково-технічна революція ставлять нові вимоги до підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. У Програмі КПРС, у рішеннях XXIII, XXIV, XXV з'їздів партії відзначалося, що науково-технічний прогрес посилює потребу суспільства в освічених, висококваліфікованих працівниках, які творчо ставляться до справи.

У розв'язанні цього завдання важлива роль належить підготовці і підвищенню кваліфікації робітників масових професій безпосередньо на виробництві. В. І. Ленін не раз вказував на необхідність професійно-технічної підготовки робітників на виробництві. У перші роки Радянської влади ці ленінські заповіді були узаконені в Декреті Раднаркому¹. Враховуючи об'єктивні закономірності розвитку соціалістичної економіки, глибокі зміни, що сталися в зв'язку з науково-технічним прогресом, Комуністична партія, її місцеві організації на всіх етапах розвитку нашої країни постійно дбали і дбають про своєчасне поповнення робітничого класу.

Турбота про підготовку робітничих кадрів на виробництві займала значне місце в діяльності парторганізацій вугільних підприємств Донбасу в 1959—1970 рр. Ця форма підготовки в 60-і роки забезпечувала потребу підприємств промисловості, будівництва, транспорту в робітничих кадрах приблизно на 80—85%, а у вугільній промисловості Донбасу — близько 90%².

На необхідність вдосконалення виробничої підготовки робітників вказував червневий (1959 р.) Пленум ЦК КПРС. «В умовах насиченості сучасного виробництва складними машинами і механізмами — відмічалося в резолюції Пленуму, — вимагає від кожного працівника різнобічних загальних і спеціальних знань. Тому в нинішніх умовах виробниче навчання робітників не може бути обмежене програмою технінімуму, а повинно включати елементи інженерно-технічної підготовки»³.

Керуючись рішеннями Пленуму, з'їздів партії, партійні організації Донбасу почали більше приділяти уваги питанням організації і вдосконалення підготовки шахтарів на виробництві. Так, 10 червня 1959 р. бюро Донецького обкому Компартії України поставило перед партійними комітетами і керівництвом шахт завдання — організувати в першу чергу навчання робітників професіям, які відповідали б вимогам нової техніки⁴. З цією метою для поліпшення керівництва процесом підготовки кваліфікованих робітничих кадрів на шахтах і вугільних під-

Див.: Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства, № 70, 1920, 11 серія.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 7416, оп. 7, спр. 3177, арк. 31.

³ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 7, М., 1971, стор. 552.

⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 59, спр. 26, арк. 24, 25.

приємствах були створені відділи технічного навчання, які очолювали головні інженери підприємств. Вони займалися питаннями організації курсів, навчально-методичною роботою, добором досвідчених викладачів і робітників-інструкторів, вдосконаленню навчальних програм⁵.

За ініціативою комуністів Донецької області вперше на початку 60-х років підготовка робітників почала проводитися за перспективними планами. Вони всебічно обговорювалися на засіданнях парткомів, партбюро, у бригадах і на дільницях, де конкретно визначалося, яким категоріям робітників слід підвищувати загальноосвітній рівень і ділову кваліфікацію. Особлива увага при цьому зверталася на охоплення навчанням робітників провідних професій, учасників змагання за комуністичне ставлення до праці. Наприклад, складений за ініціативою парткому шахти «Пролетарська-Глибока» перспективний план підвищення професійно-технічного і загальноосвітнього рівня гірників було детально обговорено на відкритих зборах шахти, на дільницях, у бригадах. При шахті діяла школа робітничої молоді, де навчалося 400 чол. Значно розширилася навчально-курсова мережа підприємства⁶.

Практика показала доцільність перспективного планування навчання робітників. Збільшувалася кількість робітників, які підвищували свій загальноосвітній рівень і ділову кваліфікацію без відриву від виробництва, що дало можливість своєчасно забезпечити постійно зростаючі потреби вугільних підприємств у кваліфікованих робітниках.

Проте не всі партійні організації використали перспективне планування охоплення робітників усіма видами навчання. Обкомам, міськкомам і райкомам партії доводилося звертати увагу первинних парторганізацій на доцільність перспективного планування, а в разі необхідності і перегляду цих планів. Так, на Ворошиловградській обласній партійній конференції, яка відбулася в січні 1963 р., критикувалася робота Свердловського міськкому Компартії України в питанні навчання гірників. На 14 (з 18) шахтах шахтоуправління тресту «Свердловвугілля» не було перспективних планів підвищення загальноосвітнього рівня гірників. Конференція зобов'язала Свердловський міськком партії усунути недоліки і налагодити підготовку і перепідготовку гірників⁷.

З переходом до галузевого принципу управління промисловістю країни перспективне планування підготовки робітників дістало загальне поширення. Це дало можливість партійним організаціям Донбасу вести більш якісну підготовку гірників, спільно з господарськими органами координувати роботу, вдосконалювати форми і методи навчання робітників масових професій. В 60-і роки, особливо в роки восьмої п'ятирічки, поліпшилась підготовка гірників на підприємствах і за формою і за змістом: було встановлено строгий перелік професій, які потрібні були вугільній промисловості; визначені конкретні строки підготовки кожної професії; у навчальних програмах і планах розширювався обсяг теоретичної підготовки, теорія пов'язувалася з конкретною виробничою практикою робітника, який навчався. Багато підприємств перевищували намічені народногосподарським планом завдання по підготовці робітників нових професій.

Позитивний досвід нагромадили партійні організації вугільних підприємств Петровського району Донецької області. Питання навчання робітників тут тісно пов'язувалося з перспективами розвитку шахт, з

⁵ Там же, оп. 41, спр. 6, арк. 517, 536.

⁶ «Социалистический труд», 1962, № 3, стор. 123.

⁷ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 172, оп. 1, спр. 1, арк. 94.

завданнями щодо поліпшення техніко-економічних показників їх роботи. Багато уваги підготовці нових робітників, наприклад, приділяло партійне бюро шахти № 5-біс «Трудівська» тресту «Петровськвугілля». На початку 60-х років, вивчаючи практику роботи циклюючих лав, партбюро накреслило ряд заходів щодо поліпшення їх роботи, підвищення продуктивності праці. Питання про розширення діючої мережі виробничо-технічного навчання обговорювалося на партійних зборах шахти. Аналогічна робота проводилась і на інших шахтах тресту «Петровськвугілля». Результатом проведеної роботи було виконання навчально-курсовою мережею тресту «Петровськвугілля» планових завдань по підготовці кваліфікованих кадрів⁸. Все це дало можливість раціонально використати наявні кадри гірників і своєчасно забезпечити робочою силою нововведені виробничі потужності.

Завдяки постійній турботі партійних організацій Донбасу про підготовку кваліфікованих кадрів масових професій вдалося значно змінити структуру робітничого класу вугільної промисловості. Зменшилася кількість професій, зв'язаних з важкою фізичною працею.

Якість підготовки кваліфікованих робітників на виробництві багато в чому залежить від стану навчально-матеріальної бази, кваліфікації викладачів, інструкторів і методичної роботи. Партійні організації шахт Донецького басейну спільно з адміністрацією затвердили ряд заходів, які забезпечили значне поліпшення якості підготовки кадрів на виробництві. Так, було намічено: організувати у вугільних комбінатах госпрозрахункові майстерні по виготовленню макетів та інших наочних посібників; видавати навчально-курсим комбінатам і навчальним пунктам паспорти на право підготовки робітничих кадрів, де є необхідні умови⁹.

Відповідна матеріальна база була створена в навчально-курсим комбінатах трестів «Куйбишеввугілля», «Петровськвугілля», «Селідов-вугілля», «Кадіїввугілля», «Кіроввугілля» та ін. Це позитивно відбилося на рівні теоретичного і практичного навчання робітників.

У досліджуваній період відбувалася значна стабілізація темпів підготовки нових загонів робітничого класу і збільшення масштабів підвищення кваліфікації кадрів масових професій. У першій половині 60-х років, коли вугільні підприємства інтенсивно оснащалися найновішою технікою, головним напрямом виробничо-технічного навчання стала підготовка і навчання робітників новим професіям. Після XXIII і особливо XXIV з'їздів КПРС значно посилилась робота по вдосконаленню виробничої майстерності робітників вугільної промисловості Донбасу.

Проведена робота по підготовці робітничих кадрів для вугільної промисловості Донбасу сприяла дальшій активізації участі шахтарів у всенародному соціалістичному змаганні за виконання і перевиконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань.

⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 2355, оп. 2, спр. 8, арк. 1; спр. 10, арк. 7; спр. 11, арк. 208.

⁹ ЦА ВЦРПС, ф. 247, оп. 1, спр. 3911, арк. 130.

В. Л. ШТЕФАН (Кіровоград)

**ДО ПИТАННЯ ПРО ПАРТІЙНЕ
КЕРІВНИЦТВО ДОБОРОМ,
РОЗСТАНОВКОЮ І ВИХОВАННЯМ
КАДРІВ СІЛЬСЬКИХ ПРОФСПІЛОК
(1966—1970 рр.)**

Питання добору, розстановки та виховання кадрів, у тому числі і профспілкових, завжди були в центрі уваги нашої партії як одне з найважливіших завдань її кадрової політики. «...Коли у ЦК віднімається право розпоряджатися розподілом людей,—говорив В. І. Ленін,—то він не зможе направляти політику»¹. В. І. Ленін розглядав роботу з кадрами як необхідну умову успішного виконання тих завдань, які стоять перед партією, і вимагав уважного ставлення до неї.

Творчо використовуючи ці рекомендації В. І. Леніна, КПРС приділяла постійну увагу профспілковим організаціям, зміцненню і поповненню їх рядів. Це стосується і сільських профспілок, які «мають великі права і можливості в розв'язанні соціально-економічних завдань»².

КПРС завжди вважала і вважає профспілки одним з найближчих своїх помічників у комуністичному будівництві. Саме тому питання про якісний склад керівних профспілкових кадрів, розширення профактиву та залучення найширших мас трудящих до управління народним господарством постійно знаходилося в центрі уваги партійних організацій нашої країни, в тому числі й Української РСР. Керуючись рішеннями партійних з'їздів, постановами ЦК партії, ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми, райкоми партії та первинні партійні організації посилили увагу до питань добору, розстановки та виховання профспілкових кадрів, стали частіше обговорювати їх на партійних зборах, бюро, пленумах та партактивах, засіданнях Політбюро і Секретаріату. ЦК Компартії України підкреслив необхідність організаційного зміцнення профспілкових організацій, зокрема, сільських, зобов'язав місцеві партійні організації, первинні парторганізації подавати повсякденну допомогу профкомам в їх діяльності.

ЦК Компартії України тільки за роки восьмої п'ятирічки прийняв ряд важливих постанов з цих питань³. Активізували свою роботу в цьому напрямі і місцеві партійні організації Української РСР. Так, у 1967—1969 рр. питання роботи профспілкових органів неодноразово розглядалися Вінницьким обкомом партії. На бюро виступили зі своїми звітами секретарі Барського, Липовецького, Калинівського, Жмеринського та Тиврівського райкомів партії⁴. Кіровоградський обласний комітет Компартії України тільки у 1966 р. 4 рази заслухав питання добору, розстановки та виховання профспілкових кадрів, прийняв кілька постанов. Всього ж на засіданнях бюро обкомів Компартії України за 1966—1971 рр. було проаналізовано близько 400 питань, зв'язаних з добором, розстановкою та вихованням кадрів, частина яких стосувалася важливих аспектів діяльності сільських профспілкових організацій⁵. У 1968 р. Вінницький обком профспілки працівників сільського господарства заслухав звіти про роботу 50 голів профкомів колгоспів, а в 1969 р.—10 райкомів та 14 первинних профспілкових організацій⁶.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 116.

² Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 13.

³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — Компартія України в резолюціях...), т. 2, К., 1977, стор. 816, 861.

⁴ «УІЖ», 1977, № 4, стор. 65.

⁵ «Партійная жизнь», 1972, № 5, стор. 30.

⁶ Архів Вінницької обласної ради профспілок, ф. 180, оп. 4, сир. 1181, арк. 41; ф. 170, оп. 4, сир. 1227, арк. 32.

Завдяки багатогранній організаторській діяльності партійних та профспілкових організацій значно зміцнили ряди профспілки працівників сільського господарства, поліпшився якісний склад їх керівників, активістів, збільшилася кількість місцевих профспілок. В 1965 р. профспілка працівників сільського господарства України налічувала 2246 тис. чоловік, а в 1970 р.— понад 3,5 млн. членів⁷.

Згідно з рішенням листопадового (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС були створені райкоми профспілки працівників сільського господарства, яких уже в 1968 р. у країні було 2762⁸.

Постійна увага з боку парторганізацій республіки сприяла поліпшенню якісного складу профспілок. На керівну роботу в профспілкові органи було направлено багато здібних організаторів з числа представників робітничого класу і колгоспного селянства. Зросла активність комуністів, які працювали в профспілкових організаціях. За 1967—1970 рр. до складу профкомів та робіткомів колгоспів і радгоспів республіки було обрано 29,6 тис. комуністів⁹.

В 1967 р. серед керівників обкомів профспілки працівників сільського господарства Української РСР більш як 60% були комуністи, майже $\frac{3}{4}$ з них мали вищу і середню освіту, 31,4% прийшли на профспілкову роботу з підприємств¹⁰.

Найбільш масовим джерелом поповнення рядів профспілкових активістів була молодь, тому ЦК Компартії України рекомендував профспілкам «активніше залучати юнаків та дівчат до управління виробництвом і громадськими справами»¹¹.

У світлі цих рекомендацій місцеві партійні організації провели велику організаторську роботу по зміцненню профспілкових комітетів молодими кадрами та жінками. Наприклад, на засідання бюро Новосанжарського, Лубенського та інших райкомів партії Полтавської області періодично запрошувались молоді активісти на бесіди, організовувався обмін думками, їм доручались конкретні справи чи ділянки роботи. Це дало можливість зміцнити сільські профспілки молодими, енергійними працівниками. В республіці кількість молоді в їх складі збільшилась з 9,4% (в 1967 р.) до 9,9% (в 1969), а серед голів профкомів — з 6 до 7%, профгрупоргів — з 18,4 до 22% (порівняно з 1966 р.)¹². У роботі сільських профспілкових організацій брали активну участь і жінки. Їх кількість зросла з 49,3% у 1967 р. до 51,1% у 1969 р.¹³

Партійні організації, дбаючи про розстановку кадрів на відповідних ділянках, приділили особливу увагу навчанню профспілкового активу, вдосконаленню системи підготовки та перепідготовки профкадрів. Крім вищих шкіл профспілкового руху, працювали також заочні річні курси, обласні профкурси та їх філіали і т. п. Усього в колгоспах та радгоспах республіки ними в 1966 р. було охоплено 344 тис. чол., а в 1970 р.— близько 461 тис.¹⁴ У 1965—1970 рр. на Україні було підготов-

⁷ Аграрна політика КПРС на сучасному етапі, К., 1973, стор. 54.

⁸ Матеріали к отчету о работе ВЦСПС за период 1964—1967 гг., М., 1968, стор. 81.

⁹ «УІЖ», 1977, № 4, стор. 62.

¹⁰ ЦА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 186, арк. 51.

¹¹ Компартія України в резолюціях... т. 2, стор. 844.

¹² ЦА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 217, арк. 5; оп. 241, спр. 186, арк. 56, 59.

¹³ Там же, ф. 1, оп. 257, спр. 247, арк. 5.

¹⁴ «УІЖ», 1977, № 4, стор. 63.

лено більше 1 млн. профактивістів профспілки працівників сільського господарства¹⁵.

Все це сприяло зростанню політичної та громадської активності трудівників села. Партійні організації добивалися активної участі широких мас трудящих у вирішенні важливих питань розвитку нашої країни. XXIII з'їзд КПРС зазначив, що необхідно посилити «роль профспілок у вирішенні завдань розвитку народного господарства», забезпечити «більш активну участь їх у розробці державних планів та керівництві виробництвом»¹⁶. Партійні комітети допомагали сільським профспілковим організаціям підбирати, правильно використовувати активістів згідно з їх здібностями, щоб за словами В. І. Леніна «підшукати.., відповідне до його здібностей, заняття»¹⁷. Так, Полтавський обком партії в 1967 р. зобов'язав райкоми та первинні парторганізації поліпшити роботу з активом, виявляти ініціативних, здібних організаторів¹⁸. Кожну кандидатуру активіста всебічно обговорювали та затверджували на засіданнях партбюро або парткому того чи іншого підприємства, колгоспу.

Питання зростання профактиву, залучення до роботи в профспілкових організаціях (на громадських засадах) кращих працівників сільського господарства постійно розглядалися на бюро районних комітетів партії: на засіданнях партбюро колгоспу «Україна» Миргородського району Полтавської області, Христинівського райкому партії Черкаської області та ін. партійними організаціями¹⁹. Цікаво спланували свою роботу з активом у Бершадському райкомі партії Вінницької області²⁰. Тут уважно вивчали здібності кожного члена профспілки, знаходили талановитих організаторів перш за все в своєму районі, радгоспі, колгоспі.

Від якісного складу первинних профспілкових організацій залежала ефективність їх роботи. Необхідно було зробити так, щоб «школу управління» проходили мільйони трудівників. І партія творчо використала енергію трудящих.

Яскравим прикладом цього став могутній розвиток соціалістичного змагання на селі, діяльність сільських винахідників та раціоналізаторів. Питання розгортання його постійно були в центрі уваги партійних та профспілкових органів. Так, ЦК Компартії України схвалив ініціативу працівників Сквирського району Київської області по розгортанню соцзмагання на честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Загалом же ним було охоплено 90% працівників сільського господарства²¹.

З метою якнайширшого залучення активістів до роботи в профспілках на громадських засадах з ініціативи партійних організацій при профкомах були організовані постійні комісії, члени яких творчо підходили до вирішення поставлених перед ними завдань. Так, за рекомендацією Броварського райкому партії Київської області при Бровар-

¹⁵ «Наукові праці з історії КПРС». Вип. 83, К., 1976, стор. 76.

¹⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій і пленумів ЦК, т. 9, М., 1972, стор. 32.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 53 стор. 67.

¹⁸ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 14, спр. 73, арк. 13.

¹⁹ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 5072, оп. 1, спр. 30, арк. 4; спр. 31, арк. 75; спр. 32, арк. 8, 28, 39, 41, 112, 115; Партархів Черкаського обкому Компартії України, ф. 1498, оп. 24, спр. 25, арк. 36.

²⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 39, оп. 7, спр. 40, арк. 39.

²¹ «Сельская жизнь», 2 березня 1972 р

ському райкомі профспілки робітників сільського господарства в 1966 р. було створено 6 таких комісій²².

Про велике значення активу для роботи профспілкових організацій свідчив і той факт, що позаштатні інструктори, технічні інспектори, члени постійних комісій затверджувались на засіданнях президій обкомів профспілок. Все це піднесло роль та привело до збільшення кількості громадських комісій, їх членів: з 1964 по 1967 рр.— більш як на 16 тис., членів різних комісій — на 127 тис.²³

Однією з найбільш поширених форм участі членів профспілки в керівництві сільськогосподарським виробництвом стали постійно діючі виробничі наради (ПДВН). Партійні організації республіки спрямували роботу профкомів на вдосконалення методів підвищення ефективності діяльності ПДВН. Такі питання неодноразово розглядалися на засіданнях бюро Полтавського обкому партії, бюро районних комітетів партії, семінарах секретарів первинних парторганізацій та голів міських профспілок області²⁴, а також на бюро районних комітетів партії інших областей України, зокрема Київської та Вінницької²⁵. Постійна увага та контроль з боку партійних органів піднесли значення та роль ПДВН, сприяли підвищенню ефективності їх роботи. З 1965 по 1970 рр. з 97 тис. пропозицій ПДВН (в колгоспах та радгоспах республіки) 81 тис. були впроваджені у виробництво²⁶.

За порівняно невеликий період зросла як кількість організацій Всесоюзного товариства раціоналізаторів і винахідників (ВТВР), так і кількість людей, що брали участь в їх роботі. Тільки в колгоспах, радгоспах та на підприємствах «Сільгосптехніки» було впроваджено в практику більше 450 тис. пропозицій з економічним ефектом 281 млн. крб.²⁷ Наприклад, активно працювала в Білоцерківському районі Київської області рада ВТВР, в яку входило 22 первинні організації²⁸, а також і ради в інших місцях Української РСР.

Таким чином, за роки восьмої п'ятирічки партійними організаціями України була проведена велика робота по зміцненню профорганізацій на селі, якісному зростанню їх рядів. Серед керівників профорганізацій значно зросла кількість комуністів. Джерелом поповнення профспілкових кадрів були профактивісти, передовики виробництва та спеціалісти сільського господарства. Добре зарекомендували себе позаштатні відділи, ради, групи та комісії, в роботі яких брали участь сотні тисяч активістів — членів профспілок. Активно діяли постійно діючі виробничі наради, ВТВР та інші масові організації трудящих.

Завдяки багатогранній організаторській і політичній діяльності партійних та профспілкових організацій в роки восьмої п'ятирічки значно зросла творча активність трудівників села, що позитивно вплинуло на перетворення в життя рішень XXIII з'їзду КПРС та XXIII з'їзду Комуністичної партії України.

²² Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 124, оп. 11, спр. 51, арк. 134.

²³ Матеріали к отчету о работе ВЦСПС за период 1964—1967 гг., стор. 89.

²⁴ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 11, спр. 175, арк. 69.

²⁵ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 124, оп. 11, спр. 96, арк. 8; Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 136, оп. 58, спр. 9, арк. 56.

²⁶ «Наукові праці з історії КПРС». Вип. 83, стор. 77.

²⁷ М. Боровский, Н. Карасева. В помощь сельскому изобретателю и рационализатору. М., 1973, стор. 3.

²⁸ Архів Київського обкому працівників профспілки сільського господарства, ф. Р — 4788, оп. 1, спр. 235, арк. 42.

Питання історичного краєзнавства

В. М. ШЕВЧЕНКО (Ніжин)

**ВИСТУП СЕЛЯН
с. ВОЛОДЬКОВОЇ ДІВИЦІ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ (1904 р.)**

Вивчення масового селянського руху на початку ХХ ст. має важливе значення для правильного розуміння процесу наростання революційної ситуації 1905—1907 рр.

Ряд значних аграрних виступів у 1900—1904 рр. відбувся на Чернігівщині, де революційною активністю відзначилися, зокрема, селяни с. Володькової Дівиці Ніжинського повіту (нині — село Червоні Партизани). Відомості про їх боротьбу частково вже зустрічалися в багатьох історичних працях¹ та в окремих археографічних виданнях². Проте при розробці методики вивчення селянського руху останнім часом все більше наголошується на необхідності детального дослідження місцевих архівів. Без цього неможливо точно уявити розмах цього руху як у цілому в країні, так і по окремих її районах. Тому розширення джерельної бази за рахунок матеріалів, що зберігаються в місцевих архівах Чернігова та Ніжина, дало б можливість глибше проаналізувати причини революційного виступу селян Володькової Дівиці, встановити його розмах та характер.

Велике поміщицьке землеволодіння та інші залишки кріпосництва, що збереглися й після реформи 1861 р., значно затримували розвиток прогресивних тенденцій на селі. Малоземелля змушувало селян «добровільно» повертатися назад у кабалу до поміщиків, позичати в них хліб, гроші, на невідгідних для себе умовах користуватися поміщицькими сінокосами, лісом тощо.

Тяжке економічне становище селян, породжене малоземеллям, було головною причиною того, що класова боротьба на селі велася навколо розв'язання аграрного питання. Найбільш гострого характеру вона набрала в 1904 р. у с. Володькова Дівиця, де з 1903 р. серед місцевих селян поширилися чутки про намір поміщицької економії розпродати 4,5 тис. десятин землі, відрізаної у них під час реформи 1861 р. Селяни рішуче виступили проти подібних дій, систематично протягом усього літньо-осіннього періоду проганяли покупців, чим і зірвали намічений продаж землі.

Однак узимку 1904 р. частину її було продано, що викликало величезне обурення селян. На початку травня того ж року до економії прибув оцінщик земель чернігівського відділу селянського банку, куди було передано справу щодо продажу землі. Дізнавшись про його приїзд, селяни зібралися всією громадою до будинку економії і заявили, що оглядати свої землі нікому не дозволять³. Проте огляд було проведено. 9 травня оцінщик земель від'їхав, а наступного дня 500 селян із своїм реманентом вийшли на поля і протягом двох днів зорали 160 десятин землі⁴.

¹ І. Г. Дроздов. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой русской революции 1905—1906 гг., М.—Л., 1925; М. Н. Лещенко. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ сторіччя, К., 1968.

² Революция 1905—1907 гг. на Украине. Сборник документов в 2-х томах, т. 1, К., 1955.

³ Центральний державний історичний архів УРСР (далі — ЦДІА УРСР), ф. 317, оп. 1, спр. 2179, арк. 20.

⁴ Чернігівський обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. 127, оп. 54, спр. 1265, арк. 11.

Водночас почалися також масові потрави сінокосів економії, що супроводжувалися численними сутичками селян з поліцією. Так, 16 травня близько 200 селян, озброєних палицями, розігнали загін поліції, який прибув на сінокіс⁵.

Події у Володьковій Дівиці мали революціонізуючий вплив на інші села Ніжинського повіту. Відбулися заворушення у Вертіївці, Дрімлівці, Татарівці, Макиївці, Носівці та інших селах, де селяни висловлювали свою солідарність з дівичанами, які на той час, за словами ніжинського повітового справника, «фактично заволоділи маєтком»⁶.

Занепокоєні розмахом виступу селян Володькової Дівиці, губернські власті спішно направили сюди підкріплення у складі 35 поліцейських урядників та 147 стражників. Однак і це не залякало селян, які продовжували утримувати маєток.

У ніч з 20 на 21 травня по селу було розповсюджено прокламації, що закликали селян продовжувати боротьбу. Це сприяло активізації їхніх дій. Вже 22 травня у масовій потраві поміщицьких сінокосів брали участь 800 чол., а 23 травня — 2 тис.⁷

Того ж дня близько 300 селян, які дізналися, що поліція почала відбирати листівки, повернувшись з поля, оточили керуючого обшуком і хотіли вчинити над ним розправу⁸. Лише прибулому сюди великому загоні поліції вдалося розігнати селян і заарештувати при цьому кількох найактивніших учасників виступу. Однак через деякий час дівичани оточили економію, вимагаючи негайного звільнення заарештованих. Частина селян розгромила господарські будівлі, побила вікна у поміщицькому будинку. Між селянами та поліцією зав'язалася збройна сутичка⁹. В результаті 19 поліцейських одержали поранення (один з них — всгнепальне), серед селян було троє поранених¹⁰.

На допомогу поліції було надіслано регулярні війська у складі 2 рот піхотинців і 300 козаків, які вчинили над селянами жорстоку розправу. Частина їх було заарештовано, а 9 чол. покарано різками¹¹.

Виступ Володькової Дівиці був одним з найбільших аграрних виступів на Україні в 1900—1904 рр. Він продемонстрував зростання революційної свідомості й організованості селян, вплив боротьби робітничого класу на розвиток селянського руху. Проте, незважаючи на певні позитивні сторони, це заворушення, як і в багатьох інших випадках, мало локальний характер, не вийшло за межі одного повіту. В цілому воно відображало стихійний протест основної маси селянства проти залишків кріпосництва в країні.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 317, оп. 1, спр. 2179, арк. 24.

⁶ ЧОДА, ф. 127, оп. 54, спр. 1265, арк. 13.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 227, арк. 3.

⁸ Філіал ЧОДА у Ніжині, ф. 71, оп. 9, спр. 846, арк. 2.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 318, оп. 1, спр. 227, арк. 5.

¹⁰ ЧОДА, ф. 127, оп. 54, спр. 1265, арк. 23.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 275, оп. 1, спр. 291, арк. 106.

В. Т. ТРЕМБОВЕЛЬСЬКИЙ (Біла Церква)

**З ІСТОРІЇ
СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАННЯ 1855 р.
НА КИЇВЩИНІ**

Православна церква разом із самодержавством завжди брала активну участь у придушенні виступів народних мас проти феодального гноблення. Її реакційна роль яскраво виявилася і під час анти-

кріпосницького виступу селянства напередодні реформи 1861 р., відомого під назвою «Київська козаччина».

Поштовхом до виникнення цього руху селян навесні 1855 р. стало обнародування маніфестів царського уряду в зв'язку з Кримською війною 1853—1856 рр., зокрема від 14 грудня 1854 р. з приводу її початку та від 29 січня 1855 р. про створення мобільного державного ополчення.

Основним і, по суті, єдиним джерелом, з якого населення дізнавалося про розпорядження уряду, в той час була церква. Саме її й використало самодержавство для повідомлення народним масам змісту згаданих маніфестів, а також для тлумачення їх у вигідному для себе дусі. Правительствующий синод 5 лютого 1855 р. видав секретний указ, в якому, зокрема, містилися настанови єпархіальним архієреям через своїх благочинних і особисто дати вказівку священникам закликати селян до спокою, покірності властям і поміщикам. У разі поширення в будь-якому населеному пункті чуток про надання волі або про те, ніби запис в ополчення звільнить селян від кріпосної залежності і зробить їх власниками поміщицької землі та майна, «преосвященні» зобов'язувалися негайно відрядити туди найблагонадійніших духовних осіб для переконання людей, «наскільки це злочинно перед богом і його помазаником і негідне православного російського народу»¹. Архієреї мали підтримувати тісні контакти з губернаторами і «діяти разом з ними»².

22 лютого київський митрополит Філарет дав таємну вказівку всім благочинним про неухильне виконання цього указу, а також направив для координації дій духовенства і поліції своїх довірених осіб. Так, у Тарщанський повіт виїхав член духовної консисторії протоієрей І. Мацієвич «для запобігання там непорозумінь при обнародуванні височайшого маніфесту»³. В. І. Ленін вказував, що «усі і всякі гноблячі класи потребують для охорони свого панування двох соціальних функцій: функції ката і функції попа. Кат має придушувати протест і обурення пригноблених. Піп має утішати пригноблених...»⁴.

Перші ознаки незадоволення селян маніфестами царського уряду виявилися вже на початку лютого 1855 р. Місцеве духовенство одразу почало доносити в поліцію про подібні настрої народних мас. Зокрема, 6 лютого парафіяльний священник с. Фурсів Васильківського повіту повідомив земського справника про те, що після зачитання у церкві маніфесту від 14 грудня 1854 р. селяни Борис Петренко, Степан Нетачій та Микола Дзевенко заявили, що не вірять його словам. «Ваша правда заіржавіла.., панщини роботи не будемо»,— сказав М. Дзевенко. Васильківський справник доповів про цей випадок київському губернатору, і М. Дзевенка було заарештовано⁵.

У тогочасних поліцейських рапортах містилося багато даних про доноси представників духовенства щодо настроїв селян. При цьому священники не гребували навіть найбруднішими прийомами. Наприклад,

¹ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 699, спр. 145, арк. 20, 20 зв.

² Там же, арк. 21.

³ Там же, арк. 45, 173, 174.

⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 223.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 805, спр. 57, арк. 74—75, 75 зв.

27 лютого земський справник м. Канева доповідав київському губернатору, що священник с. Ситник Іоан Чернодубровський 31 січня заявив приставу 3-го стану, ніби разом із знайомим священником с. Москаленок Петром Артимовським чув від селянина Юхима Плищенка на базарі (І), як той ляв корсунського священника Ростовицького за нечітке читання маніфесту. Пристав одразу заарештував згаданого селянина.

Подібна інформація духовних осіб допомагала властям придушувати заворушення серед селян, а в разі їх розгортання спішно надсилати на місця каральні загони.

У березні — квітні 1855 р. селянський рух охопив більшість повітів Київської губернії. Особливо широкого розмаху він набрав у Васильківському, Сквирському, Таращанському, Канівському і Черкаському повітах. Кріпаки повсюдно відмовлялися від виконання панщини і вимагали від священників записати їх у козаки. Поширювалися чутки, що духовенство, підкуплене поміщиками, приховує справжню суть урядових маніфестів. Тому в деяких селах кріпаки замикали священників у церквах, оточували їхні садиби, вимагали запису в козаки, щоб звільнитися від панщини і сплати казенних податків. У цих діях знаходили виваб відчай пригноблених і разом з тим їх ненависть до церковнослужителів, байдужих до нестерпного становища селянства.

На Київщині духовенство в той час фактично перебувало на становищі дрібних поміщиків. За даними С. Шамрая, у 1844 р. воно мало понад 44 185 десятин ріллі і сіножатей, тобто в середньому на одного церковнослужителя припадало по 12,1 десятини⁶. Цю землю обробляли поміщицькі селяни, тому вони не бачили принципової різниці між священником і поміщиком.

Під час «Київської козаччини» особливо чітко виявилася антинародна суть діяльності митрополита Київського і Галицького Філарета (Амфітеатрова) — жорстокого душителя селянства, ревного виконавця волі самодержавства і київського генерал-губернатора князя Васильчикова, який організовував численні каральні експедиції проти повсталих. Особу Філарета всіляко намагалися ідеалізувати дореволюційні дослідники, однак архівні документи неспростовно свідчать, що він робив усе можливе для збереження самодержавства і кріпосництва.

Як тільки до Філарета стали надходити тривожні рапорти духовенства про незадоволення селян своїм становищем, він розвинув бурхливу діяльність щодо їх «умиротворення». Так, одержавши повідомлення благочинного Канівського повіту М. Дашкевича про те, що 20 березня населення сіл Янівки, Ольховця, Семигір, Яхнів, Шупиків і Пустовіята почало записуватися «у якісь списки», незважаючи на роз'яснення благочинного і пристава 2-го стану про незаконність подібних дій, Філарет терміново написав листа генерал-губернатору, в якому твердив, що поміщицькі селяни не повинні бути вільними і просив повідомити його про вжиття заходів для «наведення порядку»⁷.

У відповідь на лист Філарета в Канівський повіт було направлено 6-й резервний батальйон Белевського егерського полку під командуванням віце-губернатора Веселкіна, щоб таким чином, за словами генерал-губернатора Васильчикова, справити «моральний (!) вплив на селян»⁸.

⁶ Сергій Шамрай. Київська козаччина 1855 р. (До історії селянських рухів на Київщині). К., 1928, стор. 21.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 699, спр. 146, арк. 5, 5 зв., 6.

⁸ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. 2, оп. 170, 1855 р., спр. 84, арк. 282.

Після одержання звісток про заворушення в інших повітах Київської губернії було збільшено кількість каральних загонів. На 15 квітня у придушенні селянських виступів уже брали участь 4 роти резервного батальйону Белевського єгерського полку, 2 роти резервного саперного батальйону, 2 роти 2-го запасного батальйону, дивізіон уланського полку під командуванням графа Нікітіна, рота київського внутрішнього гарнізонного батальйону, а також артилерійські частини⁹. Генерал-губернатор доручив Веселкіну та його помічникам підполковнику Афанасьєву і раднику Янкулію припинити безпорядки тими засобами, які вони вважатимуть за необхідні¹⁰.

У листі від 21 березня Васильчиков просив Філарета дати пастырям настанови, щоб сільське духовенство пильно стежило за настроями селян і попереджало про дії, які могли порушити спокій¹¹. Митрополит, не гаючись, дав усім благочинним відповідні таємні вказівки, а для координації спільних дій з карателями направив білоцерківського благочинного протоієрея П. Лебединцева. Митрополитчий емісар рапортував 28 березня Філарету, що став свідком батьківського ставлення до простих селян з боку підполковника Афанасьєва і радника Янкулію, «глибоко пройнятих істинно християнською любов'ю до них...»¹². Це «батьківське ставлення» не заставило себе довго чекати. Вже через 4 дні після прибуття Лебединцева в с. Березній Сквирського повіту розігралася кривава трагедія. Губернатор вважав Березню головним пунктом заворушень. Тут зібралися селяни з сіл Антонова, Логвина, Михайлівки, Пустоварівки. Вони зачинили в церкві чотирьох парафіяльних священиків, які відмовилися «приводити їх до присяги в тому, що вони бажають бути якимись козаками з тим лише, щоб не робити панщини і не сплачувати казенних податних грошей»¹³.

На виручку священиків, зокрема березнянського благочинного, і для придушення виступу губернатор надіслав військовий загін на чолі з генерал-майором корпусу жандармів Белоусовим. Але це не злякало доведених до відчаю кріпаків. «Селяни, — писав В. І. Ленін про передреформенні часи, — не боялись звірячих переслідувань уряду, не боялись езекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом (прямо так і говорив тоді митрополит Філарет!), селяни повставали то тут, то там...»¹⁴

1 квітня на величезній площі біля березнянської церкви зібралося близько 3000 селян, озброєних кілками та довгими палицями. Проти них вишикувалися шеренги солдатів. Белоусов спробував спекулювати на релігійних почуттях кріпаків, залякуючи їх тяжкістю гріха за неповагу до своїх духовних отців. А «...вони твердили одне й те ж, — писав губернатор міністру внутрішніх справ, — що кориться не хочуть, а священиків до оголошення указу не віддадуть»¹⁵.

На дзвіниці вдарили на сполох, і юрба з кілками кинулася на військову команду. Зав'язався нерівний бій. Природно, неорганізована маса не могла завдати солдатам серйозної шкоди. Це визнавали й самі карателі. За офіційним рапортом, «...з юрби полетіли кілки на колону,

⁹ Там же, арк. 373.

¹⁰ Там же, арк. 173 зв.

¹¹ Там же, арк. 43—43 зв., 44, 84; ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 699, сяр. 145. арк. 84.

¹² ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 699, сяр. 145, арк. 120.

¹³ КОДА, ф. 2, оп. 170, 1855 р., сяр. 84, арк. 189 зв.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 7, стор. 186.

¹⁵ КОДА, ф. 2, оп. 170, сяр. 84, арк. 212, 213—213 зв.

з яких один навіть (!) загрожував ударити підполковника Тімашова, але був своєчасно відбитий напівсаблею.., лише одному (солдату. — В. Т.) зламали приклад, а другого вдарили злегка в шию»¹⁶.

У відповідь генерал Белоусов наказав стріляти по натовпу. На полі бою залишилися, за офіційними даними, 20 убитих та 40 поранених, з яких 10 незабаром померли від ран. Насправді жертв було значно більше: багато поранених розбіглися і, стікаючи кров'ю, вмирили у хатах. Близько 600 селян солдати загнали в церковну огорожу для продовження езекуції. Там їх висікли різками, а найбільш активних заарештували. Священиків було випущено з церкви.

Карателі залишилися байдужими до своїх жертв. Медичної допомоги поранені не одержували. Через 4 дні після розправи губернатор писав міністру внутрішніх справ, що медик очікується з хвилини на хвилину, а перша допомога подається випадково присутнім у селі цирульником¹⁷.

Криваві події, що відбулися у Березній, не розтривожили серця «пройнятого любов'ю до ближніх» митрополита Філарета. Наступного дня, 2 квітня, він дав директиву своєму емісару протоієрею Лебединцеву продовжувати співробітництво з карателями доти, доки чиновники генерал-губернатора вважатимуть за необхідне його сприяння¹⁸.

Лебединцев виявив надзвичайну активність при виконанні особистого завдання Філарета. З 26 березня до 5 червня він побував у багатьох містах і селах Київської губернії, наїздив разом з чиновниками більше тисячі верст і одержав за свою чорну справу 90 крб.

Царські власті були дуже задоволені допомогою духовенства в справі придушення селянських виступів. Так, після кривавої розправи у Березній генерал-губернатор Васильчиков писав Філарету, що протоієрей Лебединцев з гідною всілякого схвалення старанністю сприяв заспокоєнню селян. Водночас він звертався до митрополита з такими словами: «...Вважаю своїм обов'язком винести вам, милостивий архіпастирю, мою душевну подяку за подану цивільному начальству допомогу...»¹⁹.

Позитивно оцінював генерал-губернатор також дії єпископа чигиринського Аполлінарія, який відвідав у той час чимало парафій київської єпархії.

У свою чергу, духовенство розсипалось у похвалах на адресу карателів. Зокрема, священник с. Пустоварівки Софроній Погорецький, парафіяни якого стали жертвами березнянської трагедії, у рапорті на ім'я Філарета з радістю повідомляв: «...Ми зобов'язані вічною вдячністю його превосходительству губернатору п. Веселкіну і генералу Белоусову, які прийшли до нас з військовою командою, яку, проте, розлютований народ зустрів кілками і дрючками»²⁰.

Синод уважно стежив за розгортанням подій на Київщині. Незважаючи на те, що Філарет на прохання губернатора вже надіслав благочинного Лебединцева і членів консисторії у містя заворушень, вищий орган православної церкви 22 квітня направив київському митрополиту спеціальне розпорядження, в якому вимагав точного виконання свого указу від 5 лютого про відрядження, за погодженням з начальством

¹⁶ Там же, арк. 214—214 зв.

¹⁷ Там же, арк. 215.

¹⁸ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 805, спр. 114, ч. 1, арк. 684.

¹⁹ Там же, ф. 127, оп. 699, спр. 145, арк. 584.

²⁰ Там же, арк. 560.

краю, найнадійніших архімандритів і протоієреїв для умовляння селян²¹.

Лише в серпні, через три місяці після придушення селянського руху, синод перестав вимагати надсилати йому термінові рапорти про настрої селян і дії духовенства²².

Необхідно також внести деякі уточнення щодо питання про учасників «Київської козаччини». Окремі дослідники вважають, що учасниками і навіть ініціаторами селянського руху другої половини 50-х років XIX ст. були представники нижчого духовенства. Так, Я. І. Линков писав, що виступ селян розпочався внаслідок підбурливих промов дяка Слотвинського з Таращанського повіту²³. Насправді ж самі селяни стійко піднялися проти поміщиків, властей і духовенства. Якщо й мали місце поодинокі випадки складання священниками списків ополченців, то це аж ніяк не свідчило про доброзичливе ставлення церковнослужителів до кріпаків, а швидше про вірнопідданські почуття духовенства до самодержавства. Адже в подібних списках не було жодного слова про звільнення селян від кріпосної залежності. Наведемо для прикладу назву одного з таких документів, складеного священником Вишинським (у якого, до речі, згадуваний Я. І. Линковим Слотвинський був на посаді дяка. — В. Т.): «Список селища Федюківки поміщика Узембло селян, які особисто після вислухування в церкві 6 лютого найвищого маніфесту, виданого в 14 день минулого грудня 1854 року, виявили своє бажання йти проти ворогів для захисту своєї вітчизни»²⁴.

Однак навіть такі дії деяких священників викликали шалену лютю Філарета. Коли 5 квітня губернатор направив йому таємного листа, в якому повідомляв, що вже згадуваний Вишинський склав список ополченців, митрополит наклав резолюцію: «Священника Вишинського віддати до суду»²⁵ (церковного.— В. Т.).

Про дії дяка Слотвинського таращанський земський справник повідомляв 17 березня начальнику Київської губернії: «...Диякон Слотвинський не підбурював селян до непокори»²⁶. Проте член духовної консисторії протоієрей І. Мацієвич вирішив про всяк випадок відправити його до Києва для пояснень. Кінець кінцем Вишинський і Слотвинський були переведені Філаретом до інших парафій²⁷.

Такі порівняно м'які міри покарання свідчать, що власті і митрополит не вбачали у діях нижчих духовних осіб серйозної кривої. Щоб запобігти будь-яким перекрученням духовенством змісту урядових маніфестів, консисторія взяла від парафіяльних священників підписку, в якій вказувалося, що вони навчатимуть селян покірності властям і поміщикам, не вдаючись до особистих коментувань царських документів²⁸.

«Київська козаччина» показала гнилість не лише кріпосництва взагалі, а й однієї з його надійних опор — православної церкви. Масові виступи селянства 50-х років свідчили про глибоку прірву, яка існувала між ним і духовенством. Вони також дають підстави стверджувати, що вже в часи існування кріпосництва, під впливом класової боротьби поступово починали розвіюватися релігійні ілюзії у свідомості трудящих. «Київська козаччина» — яскраве цьому підтвердження.

²¹ Там же, арк. 556 зв.

²² Там же, арк. 619.

²³ Я. І. Линков. Очерки истории крестьянского движения в России в 1825—1861 гг., М., 1952, стор. 111—112.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 699, спр. 146, арк. 308.

²⁵ Там же, арк. 308 зв., 322.

²⁶ КОДА, ф. 2, оп. 170, спр. 84, арк. 50.

²⁷ ЦДІА УРСР, ф. 127, оп. 699, спр. 145, арк. 98—98 зв., 99.

²⁸ Там же, арк. 200, 206.

Довертаючись до надрукованого

НОВІ ДАНІ ПРО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКИХ ПРАЦЬ НА УКРАЇНІ

Як відомо, видання і розповсюдження безсмертних творів В. І. Леніна в до-жовтневий час у царській Росії здійснювалися в умовах постійних переслідувань і утисків з боку самодержавства. Ленінські праці друкувалися в основному за кордоном і таємно переправлялися у Росію.

Незважаючи на жорстокий терор і репресії з боку поліції, вони нелегально доставлялись агентами-розповсюджувачами також і на Україну. Зокрема, про це свідчать матеріали хронологічного покажчика «Твори В. І. Леніна на Україні (1894—лютий 1917 р.)». Покажчик архівних документів». (К., 1977), до якого включено 1630 фактів про розповсюдження ленінських праць на Україні.

Його автори цілком слушно відзначають, що вивчення цієї складної, невичерпної теми ще не закінчено і необхідно продовжити її розробку. І дійсно, дослідники продовжують виявляти нові архівні документи, які переконливо підтверджують думку вчених. Так, у своїй рецензії на вказаний покажчик П. Л. Варгатюк назвав ще кілька випадків виявлення та вилучення ленінських творів, які залишилися поза увагою авторів¹. Це, зокрема, стосується розповсюдження праць В. І. Леніна у Катеринославській губернії.

НОВІ АРХІВНІ ДАНІ ПРО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УКРАЇНІ, ВИЯВЛЕНІ АВТОРОМ ЛИСТА

1903

1. — Грудень. Газ. «Искра» №№ 30, 31, 34, 35, 37, 38, 46, «Завдання російських соціал-демократів», «Що робити?». Вилучено в Одесі під час обшуку.

ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1144, арк. 120, 121.

1904

2. - 12 лютого. «Нижегородські робітники на суді» (1 прим.), «Боротьба ростовських робітників [з царським урядом]» (1 прим.). Знайдено робітником І. Гавриловим у шрапнельній майстерні в Николаєві.

Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 95, арк. 3.

3. — Березень. Газ. «Искра» №№ 40, 47. Виявлено в Одесі під час митного огляду.

ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1210, арк. 18, 19.

¹ Див.: «Український історичний журнал», 1977, № 11, стор. 140, 141.

4. — Серпень. «Завдання революційної молоді». Вилучено в Одесі.
ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1170, арк. 7.

1905

5. — 9 лютого. «Початок революції в Росії». Розповсюджували в Одесі М. Г. Білецький і А. І. Кучеровський.
ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1464, арк. 5.
6. — 16 лютого. «Початок революції в Росії». Знайдено в Миколаєві.
Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 148, арк. 32.
7. — 18 лютого. «Початок революції в Росії». Вилучено в Миколаєві під час арешту членів РСДРП.
ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, 1905,
оп. 233, спр. 5, ч. 4, л. 3, арк. 4.
8. — 25 лютого. Газ. «Вперед» (7 прим., номери не вказані). Виявлено в Миколаєві на рубці броненосця «Потемкин».
Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 148, арк. 37.
9. — 17 липня. Газ. «Пролетарий» (34 прим., номери не вказані).
Газети були надіслані до Миколаєва.
ЦДАЖР СРСР, ф. 102, ДП, 1905,
оп. 233, спр. 5, ч. 4, л. 3, арк. 206.
10. — 4 серпня. Газ. «Пролетарий» № 7. Вилучено в Миколаєві під час обшуку.
Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 142, арк. 378.
11. — 25 серпня. «Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії». Виявлено в Миколаєві на квартирі Т. Л. Дергаченко під час обшуку.
Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 148, арк. 114.
12. — Серпень. Газ. «Искра» № 51. Знайдено в Одесі.
Одеський обласний державний архів,
ф. 2, оп. 2, спр. 3478, арк. 187.

1906

13. — 9 січня. «Повідомлення про III з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії» (3 прим.), «Умиряюче самодержавство і нові органи народної влади» (7 прим.). Виявлено у Миколаєві в Х. Н. Шапіро під час обшуку.
Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 149, арк. 47.
14. — 24 січня. «Від оборони до нападу». Вилучено охранкою в Миколаєві в І. Грабова під час обшуку.
Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 149, арк. 113.
15. — 27 січня. «Аграрне питання і «критики Маркса» (7 прим.). Вилучено в Одесі в ефрейтора 15-ї роти 205-го піхотного Ізмайльського полку В. П. Троянова.
ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1784, арк. 16.

16. — 27 січня. Газ. «Пролетарий» (1 прим., номер не вказано), газ. «Новая Жизнь» (10 прим., номери не вказані). Вилучено в Миколаєві в О. Касьянова під час обшуку.

Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 4, спр. 149, арк. 123.

17. — Січень. «До сільської бідноти». Виявлено в селі Троїцькому (біля Одеси) в селянина І. Кузьміна під час обшуку.

ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1545, арк. 206.

18. — 2 квітня. Газ. «Пролетарий» за вересень 1905 р. (номер не вказано). Знайдено в Миколаєві.

Миколаївський обласний державний архів,
ф. 229, оп. 3, спр. 28, арк. 8.

19. — Грудень. «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», «Перегляд аграрної програми робітничої партії», «Розпуск Думи і завдання пролетаріату», «Доповідь про Об'єднаний з'їзд РСДРП», газ. «Пролетарий» № 1. Виявлені в Одесі.

ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1988, арк. 62.

1907

20. — 14 червня. Газ. «Пролетарий» (5 прим., номери не вказано), «Соціал-демократія і вибори до Думи». Виявлені в Одесі.

ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 1989, арк. 4, 6.

Слід також вказати й на деякі неточності, які мають місце у вже згаданому покажчику архівних документів: так, у док. № 882 замість 25 грудня 1905 р. необхідно дати 26 грудня; док. № 1201 датується не 28, а 27 липня 1907 р.; в док. № 795 невірно вказано прізвище: потрібно Д. Р. Запорожця.

В. Д. СУСОРОВ (Херсон)

На допомогу викладачу історії

ВИКОРИСТАННЯ ОБРАЗОТВОРЧОЇ ЛЕНІНІАНИ В ШКОЛІ

У постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна» підкреслюється необхідність «звернути особливу увагу на виховання трудящих на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна, на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу»¹.

Рекомендації Міністерства освіти СРСР «Про підготовку і святкування 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна в загальноосвітніх школах»² визначили і конкретизували форми і методи роботи з учнями, спрямованої на реалізацію завдань, висунутих постановою ЦК КПРС. Ці документи стали відправними в розгортанні виховної роботи на честь славного ювілею.

Яскравий приклад життя і діяльності В. І. Леніна займає особливе місце у виховній роботі радянської школи. Прагнучи найбільш повно розкрити образ великого вождя, показати його роль в історії, педагоги використовують художні твори радянських письменників, художників, композиторів. Цікавим, на нашу думку, є досвід роботи київської середньої школи № 32, де з цією метою широко застосовується образотворче мистецтво.

В шкільному ленінському залі експонуються репродукції кращих творів історичного живопису, що відображають найважливіші етапи життя і діяльності В. І. Леніна, Комуністичної партії і Радянської держави. Організуються тематичні виставки: «Ленін — вождь», «Образ В. І. Леніна у творчості українських радянських художників», «Ленін у творчості П. Васильєва», «Ленін у творчості М. Божія» та ін. В навчальних кабінетах історії та суспільствознавства є добірки творів В. І. Леніна, художньої і мемуарної літератури, присвяченої великому вождю, партійних документів, а також грамзаписи промов Леніна і його соратників, діатека з серійних видань листівок, на яких репродуковано кращі роботи М. Жукова, С. Гуєцького, О. Лопухова та ін., змонтовано діафільми. Комплексне застосування цих різноманітних засобів унаочнення поглиблює і збагачує сприйняття учнями навчального матеріалу. Широко практикуються відвідання учнями музеїв, ювілейних виставок, перегляди та обговорення кінофільмів, театральних вистав, що відображують життя і діяльність В. І. Леніна.

До правильного сприймання творів мистецтва взагалі, і живопису зокрема, учнів готують заздалегідь. Їм необхідно пояснити, що кращі реалістичні твори — результат тривалої дослідницької роботи автора або цілого колективу. Слід наголосити й на тому, з якою великою відповідальністю бралися художники за виконання нелегкого, але почесного завдання — відтворити образ вождя. З цього приводу наводимо

¹ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року, К., 1979, стор. 14.

² «Учительская газета», 5 січня 1980 р.

учням такі рядки народного художника СРСР М. М. Жукова: «Для людей мистецтва немає більш захоплюючого завдання, ніж робота над відтворенням образу цієї найлюдянішої людини, простота і приналежність якої і після смерті продовжує підкоряти серця мільйонів людей. Дуже хочеться передати всю глибину і велич образу Леніна, показати Володимира Ілліча таким, яким бачили його робітники й селяни, червоноармійці й інтелігенти на площах під час мітингів, в цехах заводів, у робітничих клубах, в гуртожитках, в його кабінеті»³.

Як показує досвід, школярі особливий інтерес і довіру виявляють до творів тих майстрів, яким пощастило бачити В. І. Леніна в повсякденному житті, спостерігати його у невтомній революційній, організаторській діяльності. Особливе місце серед таких творів належить «Ленініані» відомого художника і скульптора М. А. Андрєєва. Ознайомлюючи учнів з репродукціями картин цього митця, вчитель повинен розповісти, що в травні 1920 р. М. А. Андрєєв одержав дозвіл працювати в Кремлівському кабінеті Голови Раднаркому. Сидячи осторонь, щоб не заважати Іллічу, художник спостерігав, вивчав його жести, міміку, робив начерки, фіксуючи з натури все те найтипніше, що дозволило йому пізніше відтворити безсмертний образ.

Розглянемо один з портретів Ілліча, написаних М. Андрєєвим. Теплий погляд примружених очей, в яких одночасно і уважність, і лагідна батьківська посмішка, і м'яка іронія, і глибина думки, і дивовижна внутрішня зосередженість та зібраність. Картина художника І. Бродського «Ленін в Смольному» з документальною точністю відтворює обстановку робочого кабінету Ілліча, підкреслює титанічність думки вождя революції, його незламну волю. Автору цієї картини також пощастило бачити Володимира Ілліча і малювати його з натури. Повідомлення про це посилює інтерес до твору І. Бродського. Саме завдяки діяльності художників, які бачили й малювали В. І. Леніна з натури (Н. Альтман, І. Верейський, І. Грінман, М. Добужанський, І. Пархоменко, Л. Пастернак), до нашого покоління дійшов дорогий образ Ілліча. Художні полотна цих митців стали благодатною основою для творчості художників наступних поколінь.

Учням треба також розповісти про особливості роботи митців, які, так би мовити, реконструктивно працюють над образом В. І. Леніна. Як справжні дослідники-науковці, вони вивчають велику кількість матеріалів: фотодокументи, етюди, начерки, малюнки та інші прижиттєві зображення Ілліча, визначаючи його найхарактерніші риси, міміку, жести. Чудовим матеріалом є спогади соратників, всіх тих, хто працював поруч з В. І. Леніним. Значну допомогу художникам подає також робота над статтями, промовами, листами, над всією ленінською творчою спадщиною. Це дає можливість митцям знайти своє власне «розуміння і бачення образу Ілліча»⁴.

В розпорядженні вчителів є велика кількість портретів та інших творів живопису, присвячених різним періодам життя й діяльності Ілліча. Методика роботи з картинами й портретами така ж, як і з іншими засобами унаочнення. Після початкового ознайомлення з твором учитель коментує його або системою навідних запитань розгортає бесіду, підводить учнів до визначення художніх особливостей картини чи портрета. Розкриваючи образ Володимира Ілліча, належну увагу необхідно приділяти також визначенню обстановки, в якій відбуваються події, загальної атмосфери картини, характеристики персонажів. Коло

³ Ленін. Рисунок Н. Жукова, М., 1966, стор. 5.

⁴ Там же.

питань, яке треба охопити, аналізуючи конкретний твір художника, залежить і від теми уроку, і від поставленої мети, і від творчого почерку митця, і навіть від методичних уподобань самого вчителя. Проте завжди необхідно назвати автора твору, подати стислі відомості про його життя і діяльність, назвати час створення картини чи портрета, розповісти про епоху, відтворену на полотні, визначити найголовніші художні засоби, використані художником, звернути увагу учнів на характерні деталі твору тощо.

Революційна діяльність вождя спрямовувала розвиток найважливіших історичних подій всього ХХ століття. Для розкриття їх суті на уроках і в позаурочній роботі використовуються художні полотна. Досвід показує, що доцільно комплексно використовувати близькі за змістом твори не лише різних авторів, а й творів різних видів мистецтва. Наприклад, аналіз картини з успіхом можна доповнити читанням уривків з мемуарної літератури, поезії чи прозових творів, розповідями безпосередніх учасників подій. Особливий ефект дає звернення до поеми В. Маяковського «Володимир Ілліч Ленін» та нарису М. Горького «В. І. Ленін». Цілком зрозуміло, що читання, декламація або розповідь учителя при цьому мають бути виразними, емоційними, осмисленими. Ні в якому разі не слід розглядати твори мистецтва лише як засоби унаочнення, адже в них закладені великі виховні можливості, вони є чудовими засобами формування естетичних ідеалів, художнього смаку.

«Апассіоната» — читаємо під малюнком М. Жукова... Ілліч в природній, невимушеній позі, відкинувшись на спинку крісла, слухає музику. Його обличчя осяяне внутрішнім світлом. «Апассіоната» Л. Бетховена, сповнена пафосу боротьби, не випадково була улюбленим твором вождя. Учням треба розповісти, що В. І. Ленін був широко освіченою людиною, він чудово знав літературу, образотворче мистецтво, музику. Слід нагадати, що В. І. Ленін вказував на необхідність вивчення і засвоєння всіх надбань світової культури. «Комуністом стати можна тільки тоді, — підкреслював він, — коли збагатити свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство»⁵.

Цей же сюжет розробляв також український художник Г. Світлицький, який створив відоме полотно «В. І. Ленін слухає «Апассіонату» Бетховена». Ознайомлюючи учнів з ним, наголошуємо, що Г. Світлицький сам був музикантом, тонко відчував музику. Можливо, саме тому він зумів так правдиво показати враження, яке справляла музика на Ілліча. Порівнявши обидві названі картини, вчитель показує учням відмінність у творчому підході художників до розкриття тієї ж теми. Після цього рекомендується прослухати з учнями «Апассіонату» у грампластинці і обговорити, чому саме цей твір хвилював Ілліча.

Велике враження на учнівську молодь справляють твори про дитячі роки та юність Ілліча. Серед них назвемо передусім малюнки «На канікулах», «В рік страти брата», «На сходку» М. Жукова, картину «Не тим шляхом ми підемо» М. Білоуса. Аналізуючи ці твори, можна використовувати уривки з художньої та мемуарної літератури, присвяченої дитячим та юнацьким рокам вождя⁶. Так, уривки з книги Б. Воїна

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 291.

⁶ Н. Веретенников. Володя Ульянов, М., 1957; А. И. Елизарова-Ульянова. Детские и школьные годы Ильича, М., 1962; Н. Несволодова. Л. Резниченко. Юность Ленина, М., 1959; М. С. Шагинян. Семья Ульяновых, М., 1959; И. Ивановский. Молодые годы В. И. Ленина, М., 1963; М. Прилежасва. Начало, М., 1957; Володимир Канівець. Ульянови. К., 1977; Володимир Канівець. Студент університету, К., 1979.

«Студент Володимир Ульянов»⁷ допоможуть розкрити і конкретизувати зміст малюнка М. Жукова «На сходку». Вдале використання малюнка у поєднанні з уривками з книги справляє на дітей незабутнє враження.

Увагу учнів постійно привертає і картина В. Орешникова «Ленін на екзамені в Петербурзькому університеті». З великою гідністю тримає себе Володимир Ульянов перед упередженими екзаменаторами. Художник вдало передав його впевненість у своїх знаннях і переконаннях. Уважно слухає блискучі відповіді студентська аудиторія. Коментуючи зміст картини, вчитель має розповісти про те, як В. І. Ленін ставився до навчання, що говорив він про самовиховання, самовдосконалення, показати його дивовижну працьовитість, яка в поєднанні з блискучими здібностями піднесла Володимира Ілліча до вершин людської культури.

Розповідаючи про різнобічні інтереси В. І. Леніна, знайомимо учнів з картиною С. Бєсєдіна «В. І. Ленін на вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Т. Шевченка у 1914 році в Кракові». Як відомо, поштовхом до написання цієї картини послужив лише один рядок з листа В. І. Леніна до матері: «Були на українському вечорі на честь Шевченка...»⁸. Вчитель повинен наголосити на тому, що Ілліч дуже любив літературу і глибоко знав її. Про це свідчить не лише велика кількість цитат з творів російських і зарубіжних письменників, використаних ним у своїх працях, а й багато статей, рефератів і виступів про роль і завдання літератури у період революційної боротьби пролетаріату і будівництва соціалізму в нашій країні.

На уроках історії ми часто використовуємо образотворчу Ленініану, викладаючи найважливіші, так би мовити, магістральні теми. Так, розповідь про перемогу Великого Жовтня ілюструємо картиною В. Циплакова «В. І. Ленін». На фоні масивних чотирикутних колон, що ведуть до Смольного, — монументальна постать Володимира Ілліча. Його супроводжують революційні матроси, робітники, солдати. Владний жест правої руки вождя ніби вказує їм шлях боротьби.

На уроці, присвяченому II Всеросійському з'їзду Рад, можна використати картину В. Серова «В. І. Ленін проголошує Радянську владу на II Всеросійському з'їзді Рад». В ній художник відтворює один з найбільш хвилюючих епізодів пролетарської революції: проголошення перших радянських декретів. У просторому залі засідань Смольного — енергійна постать Ілліча в оточенні соратників та делегатів. Розглядаючи картину, звертаємо увагу учнів на ентузіазм делегатів, з яким вони зустріли появу вождя, на атмосферу, що панувала в цьому світлому залі. Зачитуємо уривок із спогадів А. А. Андрєєва про цю подію. Коли Ілліч з'явився на трибуні, весь зал під бурхливі оплески піднявся і наблизився до трибуни. В. І. Ленін довго не міг розпочати свою промову — нескінченні оплески та вигуки «Хай живе вождь революції!» лунали в залі⁹. Документальне свідчення безпосереднього учасника події посилює достовірність відображеного художником на полотні історичного моменту.

Тема єдності вождя з народом знаходить своє яскраве відображення у картинах В. Серова «Ходаки у Леніна» і українського художника П. Басанця «Українці у Леніна». В них чудово відбито прагнення всіх співрозмовників спільно розв'язати важливі політичні питання. В бе-

⁷ Б. Волин. Студент Владимир Ульянов, М., 1959, стор. 80—82.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 55, стор. 342.

⁹ Воспоминания о В. И. Ленине. М., 1957, т. II, стор. 14.

сіді згадуємо, що Ленін піклувався про український народ, надихав трудящих України на боротьбу з інтервентами, білогвардійцями тощо. Варто при цьому скористатися уривками з творів О. Десняка, П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Головка, І. Микитенка, М. Терещенка про громадянську війну на Україні.

В розповіді на тему: «В. І. Ленін та молодь» рекомендуємо звернутися до картини Б. Йогансона та ін. «Ленін на III з'їзді комсомолу». Робота над картиною підкріплюється спогадами делегата III з'їзду РКСМ комсомольського поета Ол. Жарова¹⁰. Можна навести тут кілька висловів В. І. Леніна про завдання спілок молоді в революції і будівництві соціалістичного суспільства.

Чудовою ілюстрацією до розповіді «Ленін — великий зодчий комунізму» є твір українського художника М. Божія «В. І. Ленін». В ньому чітко виявляються особливості творчої манери митця: лаконізм, виразність малюнка, психологічне навантаження кожної деталі. Все в цій картині підпорядковане меті — показати велич і одночасно простоту вождя революції.

Розповіді, рекомендовані Міністерством освіти СРСР, «Справа Леніна живе і перемагає», «В. І. Ленін — титан наукової думки, народний вождь, полум'яний революціонер», «Ленінізм — це марксизм сучасної епохи», радимо супроводжувати показом картини М. Божія «Новий час». Учні бачать монументальну постать вождя на фоні Кремлівської вежі з годинником. Учням треба поставити запитання: «Чому художник обрав саме таку композицію?» Вони мають дійти висновку, що це — символічний вираз нового часу. Вчитель розвиває цю думку, він зазначає, що автор звертається до максимального узагальнення, метафоричної образності. Чи випадково художник обрав годинник Кремлівської вежі фоном? Звичайно, ні. Це художній засіб, символіка, яка промовисто говорить, що В. І. Ленін — народний вождь, титан наукової думки, полум'яний революціонер, творець нового суспільства.

Незгасний інтерес виявляють учні до творів, які зображують В. І. Леніна з дітьми, свідчать про його зворушливу любов до них. В своїй роботі ми користуємося малюнками М. Жукова: «Дарунки», «Приїзд в Кашино», «Розмова біля берези», «На ялинці в Сокольниках», «Вірші» та ін. В них правдиво відтворено чудове вміння Володимира Ілліча проникати у внутрішній світ дітей, з безпосередністю, що гідна подиву, спілкуватися з ними, знаходити взаєморозуміння. Ознайомлення з цими малюнками здійснюється в ході розгорнутої бесіди, в якій учні беруть найактивнішу участь, часто уявляючи себе на місці тих дітей, що зображені поряд з Іллічем. При цьому також використовуємо яскраві спогади соратників і сучасників В. І. Леніна про те, що його любов до дітей була ніжною і дійовою, в них він бачив наше майбутнє¹¹.

Ми розповіли про деякі форми позакласної виховної роботи. Поряд з цими мають місце й інші, також спрямовані на розвиток учнівської активності. Так, проводяться ленінські читання, конференції, конкурси з різних видів дитячої творчості, присвячені ленінській темі, конкурси юних читців, екскурсиводів, лекторів та політінформаторів.

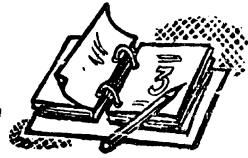
Мистецтво, яке справляє величезний емоційний вплив на дитячі душі, не випадково стало надійним союзником учителів у розв'язанні виховних завдань. Кращі твори з великого доробку Ленініани є ефективним засобом у комуністичному вихованні учнівської молоді.

Н. М. МІНЗБЕРГ (Київ)

¹⁰ Там же, стор. 549.

¹¹ Див.: Ленін і діти, К., 1962.

Наш календар

50-РІЧЧЯ ОРДЕНА ЛЕНІНА

110 річниця з дня народження Володимира Ілліча Леніна збігається з 50-річ-

ним ювілеєм ордена, який носить ім'я творця нашої партії і першої в світі соціалістичної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

В. І. Ленін надавав великого значення як матеріальному, так і моральному заохоченню передових трудівників і воїнів Країни Рад. Ще у квітні 1918 р. у праці «Чергові завдання Радянської влади», вказуючи на величезну роль преси у поширенні передового досвіду, він висував вимогу, «...щоб видатні комуністи винагороджувались негайно...»¹. Виступаючи на IX Всеросійському з'їзді Рад, Володимир Ілліч підкреслював, що «всякий успіх у справі піднесення господарства повинен, зокрема, регулярно винагороджуватись»².

У листопаді 1917 р. декретом «Про знищення станів і «цивільних чинів» Радянський уряд скасував всі відзнаки, які існували у дореволюційній Росії³. В ході багатогранної діяльності по створенню і зміцненню держави нового типу Комуністична партія і Радянський уряд розробили і впровадили принципово нову нагородну систему. Підставою для нагородження стали не знатність походження і багатство роду, а особисті заслуги громадян.

Першим радянським орденом був бойовий орден Червоного Прапора, заснований 16 вересня 1918 р.; 28 грудня 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд Рад прийняв рішення про заснування ордена Трудового Червоного Прапора.

Орден Леніна, заснований 6 квітня 1930 р., займає особливе місце у радянській нагородній системі. Це найвищий трудовий і бойовий орден. Як зазначається у статуті, цим орденом нагороджуються окремі громадяни, колективи, установи, підприємства і громадські організації Союзу РСР за особливі заслуги у соціалістичному будівництві і обороні країни⁴. На найвищому ордені Країни Рад викарбовано профіль В. І. Леніна, з ім'ям якого нерозривно зв'язані всі наші величезні успіхи у політичному, економічному, культурному житті.

Перше нагородження орденом Леніна відбулося 23 травня 1930 р. — найвищої нагороди країни була удостоєна газета «Комсомольская правда», яка в ті дні відзначала свій п'ятирічний ювілей. Зміст роботи газети яскраво відображував її ювілейний номер — 24 травня вона вийшла у світ з аншлагом: «Пять лет, отданных борьбе за социализм». Справі соціалістичного і комуністичного будівництва «Комсомольская правда» віддана протягом всієї історії свого існування, про що свідчить той факт, що на її прапорі поряд з орденом Леніна сяють ордени Жовтневої Революції, Вітчизняної війни 1-го ступеня і два ордени Трудового Червоного Прапора.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 180.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 321.

³ Декреты Советской власти, т. 1, М., 1957, стор. 71—72.

⁴ Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик, 1930. Отдел первый, стор. 503—505.

У тому ж 1930 р. відбулись нагородження найвищим орденом країни окремих осіб. Так, 30 грудня 1930 р. за видатні заслуги у галузі електрифікації країни орденом Леніна був нагороджений керівник робіт по складанню плану ГОЕЛРО Г. М. Кржижановський. У наступні роки цей активний діяч революційного руху, соратник В. І. Леніна, партійний і державний діяч, вчений-енергетик ще 4 рази був удостоєний ордена Леніна.

28 лютого 1931 р. орденом Леніна були нагороджені трудівники московських підприємств С. С. Сидоров, І. В. Грачков, О. С. Високолов, І. К. Паджаєв-Баранов. Газета «Правда» присвятила їм цілу полосу під заголовком «Країна повинна знати своїх героїв»⁵.

Ряди героїв зростали. У лютому 1931 р. ордена Леніна був удостоєний молодий комуніст, начальник дільниці шахти «Голубівка» № 2 у Кадіївці К. К. Карташов. Новатор виробництва запровадив систему безперервного потоку вугілля нагоря, забезпечивши цим значне підвищення продуктивності праці гірників⁶. Ставши відомим спеціалістом вугільної промисловості, він згодом був удостоєний багатьох державних нагород, в тому числі ще двох орденів Леніна⁷.

Навесні 1931 р. за виконання першої п'ятирічки за 2,5 року орденом Леніна були відзначені Азербайджанське і Грозненське нафтові об'єднання, а також 90 чоловік з числа їх робітників-ударників, інженерно-технічного і адміністративного апарату⁸, «Електрозавод», заводи «Красная заря», «Светлана», ім. Карла Маркса, «Электрик».

Введення в дію первістків соціалістичної індустрії, передбачених першим п'ятирічним планом, було пов'язане з масовим трудовим героїзмом радянських людей, який Батьківщина оцінювала по заслугі. 17 травня 1932 р. першим з великих новобудов орденом Леніна був нагороджений Сталінградський тракторний завод ім. Ф. Е. Дзержинського. За швидке освоєння виробничого процесу і дострокове виконання планових завдань ордена Леніна 23 травня 1932 р. був удостоєний Харківський тракторний завод ім. Серго Орджонікідзе. Разом з ХТЗ і його кращими будівельниками орденом Леніна була нагороджена підшефна 23-я стрілкова дивізія. На мітингу, присвяченому випуску першого трактора, кавалер ордена Леніна директор заводу П. І. Свистун відзначив: «Військові люди з їх дисципліною і організованістю, з надзвичайною однотайністю і свідомістю подали Тракторобуду величезну допомогу»⁹.

Великою подією у житті радянського народу був пуск 10 жовтня Дніпровської гідроелектростанції. Усвідомлюючи історичне значення Дніпрогеса, дніпробудівці у відкритому листі до всіх трудящих країни з гордістю заявляли: «Минуть роки, велика Радянська країна збудує ще грандіозніші станції на Волзі, Ангарі, проте назавжди в пам'яті трудового народу залишиться велика і прекрасна поема збудування найбільшої поки що у світі гідроелектростанції на Дніпрі в часи першої п'ятирічки»¹⁰. 9-тисячна комсомольська організація Дніпробуду, яка «дійсно по-більшовицькому боролася за виконання завдань будівництва, своїм ентузіазмом і героїчною працею вела за собою весь колектив робітничої молоді Дніпробуду»¹¹, була удостоєна найвищої нагороди СРСР. Кавалерами ордена став також 41 будівник гідроелектростанції.

Одним з перших трудівників сільського господарства орденом Леніна у 1931 р. був нагороджений колгоспник села Заган Бурят-Монгольської АРСР К. Л. Денисов. Він брав участь у створенні 18 колгоспів, один з яких очолив¹²⁻¹³. У тому ж році

⁵ «Правда», 6 березня 1931 р.

⁶ Історія Української РСР, т. 6, К., 1977, стор. 162.

⁷ Перші орденоносці, К., 1973, стор. 162.

⁸ СЗ СРСР, 1931, Отдел второй, стор. 405—407.

⁹ Краснознаменный Киевский, К., 1979, стор. 110.

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 424.

¹¹ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, К., 1971, стор. 263.

¹²⁻¹³ М. М а л ь ц е в. Высшая награда, М., 1962, стор. 19.

11 робітників машинно-тракторних станцій були відзначені високою урядовою нагородою. Серед них Б. С. Павловський, який очолював першу МТС у країні, створену на Одещині, та механіки цієї МТС В. Ф. Наремський та О. І. Москальчук. У 1931 р. ця МТС першою на Україні, за 11 днів, закінчила весняну сівбу¹⁴. Першою жінкою-механізатором, нагородженою орденом Леніна, була Л. Т. Воронова, трактористка Жердевської МТС (нині Тамбовська область). «За бойове і самозіддане виконання директив партії і уряду про соціалістичну перебудову села, за вдатну масово-політичну і організаторську роботу по мобілізації мас колгоспного селянства, що забезпечила успішне виконання державних завдань колгоспами і машинно-тракторними станціями в 1933 році» ЦВК СРСР нагородив орденом Леніна 110 начальників політвідділів МТС¹⁵. Близько третини нагороджених становили керівники політорганів МТС України. Серед них — начальник політвідділу Глушківської МТС Одеської області С. М. Білоусов, згодом — перший директор Інституту історії АН УРСР; начальник політвідділу Софіївської МТС Дніпропетровської області М. М. Рафаїлов та його помічник по комсомольській роботі Д. С. Перевертайленко.

В роки другої п'ятирічки когорта кавалерів ордена Леніна поповнилась тими, хто йшов в авангарді стахановського руху. 8 грудня 1935 р. Постановою Президії ЦВК СРСР найвищої нагороди Батьківщини були удостоєні 43 передовики стахановського руху в промисловості і на транспорті. Першими серед них були названі зачинатель руху — забійник шахти «Центральна—Ірмине» О. Г. Стаханов, секретар парткому цієї шахти К. Г. Петров і парторг дільниці М. Д. Дюканов. Орденом Леніна були нагороджені також ініціатори стахановського руху в різних галузях виробництва О. Х. Бусигін, Є. В. і М. І. Виноградови, М. С. Сметанін, В. С. Мусинський. По підсумках 1935 р. ордена Леніна була удостоєна велика група зачинателів стахановського руху в сільському господарстві, серед них 68 передових комбайнерів, 32 колгоспниці-п'ятисотенниці (27 — на Україні: М. С. Демченко, М. В. Гнатенко, М. О. Гнатюк та ін.), 96 бавовнярів та ін.

Багато ушлявлених стахановців неодноразово нагороджувались орденом Леніна. О. Г. Стаханов став двічі кавалером цього ордена; трактористка Старобешівської МТС, організатор і бригадир першої жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліна та зачинатель стахановського руху в текстильній промисловості М. І. Виноградова — тричі, ініціатор цього руху на транспорті П. Ф. Кривонос — чотири рази.

Першими вченими, удостоєними ордена Леніна, були видатний біолог і селекціонер І. В. Мічурін, хірург М. Н. Бурденко, професори Всеукраїнського бактеріологічного інституту М. І. Мельник і М. М. Цехновіцер. Серед експонатів Центрального ордена Леніна музею В. І. Леніна — орденська книжка № 522, що належала хірургу В. М. Розанову, який лікував В. І. Леніна.

Першим серед радянських літераторів був удостоєний ордена Леніна родоначальник радянської літератури, великий пролетарський письменник, який «міцно зв'язав себе своїми великими художніми творами з робітничим рухом Росії і всього світу»¹⁶, — М. Горький. Цією ж нагородою у 1932 р. були відзначені О. С. Серафимович і Д. Бедний, а у 1935 р. — М. О. Островський. Серед видатних діячів культури першими нагороджені орденом Леніна художники І. І. Бродський і О. М. Герасимов, театральні діячі К. С. Станіславський, В. І. Немирович-Данченко, І. М. Москвін, О. О. Яблочкіна; за заслуги у розвитку радянського кіномистецтва ордена Леніна був удостоєний О. П. Довженко.

Згідно із статутом орденом Леніна нагороджувались не тільки трудівники, які відзначились у виконанні завдань соціалістичного будівництва, а й воїни, які забезпечували надійну обороноздатність країни. Тому вже на початку 30-х років серед кавалерів ордена Леніна було чимало військовослужбовців. Першими з них

¹⁴ «Правда», 9 червня 1931 р.

¹⁵ «Известия», 10 травня 1934 р.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 147.

були інженер корпусу К. С. Калугін, командир роти В. О. Копилов, командир відділення В. М. Ємельянов, червоноармійці М. І. Євсиков, В. О. Кипров та ін., які відзначились при ліквідації пожежі на Майкопських нафтових промислах. 13 липня 1931 р. першим з радянських воєначальників орденом Леніна був нагороджений командуючий військами Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії В. К. Блюхер. В 1935—1936 рр. Радянський уряд за успіхи в опануванні техніки удостоїв нагород велику групу військовослужбовців. Серед них були також представники Київського військового округу, зокрема командир 70-го полку 24-ої стрілецької дивізії О. О. Бабенко, командир 46-ої стрілецької дивізії В. Г. Головін, військомом 2-ої артбригади ППО У. О. Жуков, помічник командуючого округом по ВПС Ф. А. Інгауніс, командир 44-ої стрілецької дивізії Д. Т. Козлов, молодший ганковий технік 123-ої механізованої бригади П. Я. Мартиненко¹⁷.

У другій половині 30-х років когорта нагороджених орденом Леніна поповнилась радянськими воїнами, які виявили героїзм у бойовій обстановці — в Іспанії, на Хасані і Халхін-Голі, у війні з білофіннами. Чимало військовослужбовців було удостоєно двох орденів Леніна. Серед них воєначальники К. Є. Ворошилов, В. К. Блюхер, С. М. Будьонний, С. К. Тимошенко, Г. К. Жуков, ушавлені льотчики В. П. Чкалов, В. К. Коккінакі, С. П. Супрун, М. М. Раскова, П. Д. Осипенко.

У роки Великої Вітчизняної війни яскраво виявились патріотизм радянських людей, їх мужність, готовність захищати справу соціалізму. «В тривалій, найтяжчій з воєн в історії нашої Батьківщини радянський народ здійснив подвиг, рівного якому ще не знало людство», — підкреслюється у Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»¹⁸.

Більш як 11600 фронтовиків, партизанів і підпільників були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, понад 7 мільйонів чоловік нагороджені орденами і бойовими медалями. Кількість відзначених орденом Леніна перевищує 41 тис.; 36 тис. з них нагороджені за бойові подвиги¹⁹.

Першими кавалерами бойових нагород у роки Великої Вітчизняної війни стали авіатори. 8 липня 1941 р. льотчики С. І. Здоровцев, М. П. Жуков і П. Т. Харитонов були удостоєні звання Героя Радянського Союзу і нагороджені орденом Леніна. Заступник командира ескадрильї по політчастині 127-го винищувального полку старший політрук О. С. Данилов у перший день війни здійснив кілька польотів, знищивши два ворожих літаки, а коли закінчились боєприпаси, таранив фашистський «мессер». За цей подвиг О. С. Данилов був нагороджений орденом Леніна.

Чимало кавалерів ордена Леніна також серед партизанів і підпільників. Першими на Україні були нагороджені С. А. Ковпак, О. Ф. Федоров, О. М. Сабуров, З. А. Богатир, М. П. Бойко, П. Х. Куманек, П. Ф. Рева, С. В. Руднев, І. П. Федоров та інші.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінювали вклад у перемогу трудівників тилу. 199 з них стали Героями Соціалістичної Праці, кілька тисяч були удостоєні ордена Леніна. 28 липня 1941 р. інженери В. В. Аборенков, І. І. Гвай, В. Н. Галковський — активні учасники розробки нової зброї — стали першими трудівниками, яких Батьківщина у тяжкі воєнні часи відзначила своєю найвищою нагородою. Серед трудівників промисловості, нагороджених орденом Леніна, було чимало евакуйованих з України. Це — знатний бурильник, ініціатор швидкісного багатозабійного буріння О. І. Семиволос, знатний гірник С. І. Єременко та ін.²⁰

11 травня 1942 р. велика група трудівників сільського господарства Уралу, Сибіру, Казахстану була нагороджена орденом Леніна. Серед них — голова алтай-

¹⁷ Краснознаменный Киевский, стор. 90.

¹⁸ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р., К., 1977, стор. 6.

¹⁹ Г. А. Колесников, А. М. Рожков. Ордена и медали СССР, М., 1978, стор. 43.

²⁰ «Известия», 11 грудня 1942 р.; История второй мировой войны. 1939—1945. т. 10, М., 1979, стор. 411.

ського колгоспу «Родина» Ф. М. Гринько (уродженець Полтавської області, згодом— Герой Соціалістичної Праці, кавалер трьох орденів Леніна), завідуючий хатою-лабораторією колгоспу «Заветы Ленина» Челябінської області Т. С. Мальцев (нині — почесний академік ВАСГНІЛ, двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці і чотири рази — ордена Леніна).

Найвищим орденом країни у роки війни були відзначені радянські вчені і академіки О. О. Богомолец, П. Л. Капиця, О. М. Крилов, О. О. Байков, І. П. Бардін та ін.

Видатним досягненням у галузі технології машинобудування було розроблене під керівництвом академіка АН УРСР Є. О. Патона автоматичне електрозварювання під флюсом, яке мало величезне значення при виробництві корпусів танків, авіабомб і артилерійської зброї. За це відкриття Є. О. Патон був нагороджений орденом Леніна.

Наведені приклади свідчать про трудовий героїзм воєнного часу, про єдність фронту і тилу. Високо оцінюючи мужність, патріотизм радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни, товариш Л. І. Брежнев відзначав: «Це був громадянський патріотичний подвиг народу. Це був подвиг людей, які бачили в праці в ім'я перемоги смисл свого життя. І вони зробили все, щоб Батьківщина перемогла!»²¹.

Про масовий героїзм радянських людей свідчить те, що орденом Леніна нагороджувались не тільки окремі особи, а й колективи—військові і трудові. Всього за роки війни було здійснено більш як 200 нагороджень орденом частин і з'єднань армії і флоту²². Першими цієї високої нагороди були удостоєні 31 серпня 1941 р. 17-й мотострілецький і 355-й стрілецький полки 100-ої ордена Леніна стрілецької дивізії²³. 23 жовтня 1941 р. 4-а танкова бригада була нагороджена першим орденом Леніна, 4 квітня 1945 р.— другим; на кінець війни вона іменувалася 1-ою гвардійською Чортківською двічі ордена Леніна, Червонопрапорною, орденом Суворова, Кутузова і Богдана Хмельницького танковою бригадою. Першим з авіаційних частин орденом Леніна був нагороджений 4-й штурмовий авіапункт.

Першим трудовим колективом, відзначеним у роки війни орденом Леніна, був Горьківський автомобільний завод. Серед десятків підприємств, удостоєних цієї нагороди у воєнний час, були евакуйовані на схід з України Харківський завод ім. Комінтерну, Новокраматорський машинобудівний завод ім. В. І. Леніна, Одеський верстатобудівний завод ім. В. І. Леніна.

Як символ безприкладного героїзму радянських людей у роки війни з фашизмом орден Леніна сяє поряд з Золотою Зіркою на прапорах міст-героїв Москви, Ленінграда, Києва, Волгограда, Севастополя, Одеси, Новоросійська, Керчі, Тули, Мінська, Бреста.

Радянський народ успішно розв'язав величезні за обсягом і важливістю завдання, які постали перед ним після війни. Відбудова зруйнованого народного господарства, його розвиток у роки післявоєнних п'ятирічок і в умовах розвинутого соціалізму супроводжувались масовим трудовим героїзмом робітників, селян, інтелігенції. Керуючись заповідями В. І. Леніна, партія і уряд відзначали передових трудівників. З кожним роком зростало число радянських патріотів, удостоєних ордена Леніна.

Чимало яскравих прикладів самовідданої праці наводить у своїй книзі «Відродження» Л. І. Брежнев, розповідаючи про героїв «Запоріжсталі». Восени 1947 р. Батьківщина раніше передбачених строків одержала запорізьку сталь. «Були опубліковані Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження передових колективів,— згадує Л. І. Брежнев.— Трест Запоріжбуд і завод «Запоріжсталь» були відзначені найвищою нагородою Батьківщини— орденом Леніна. Орден Леніна одер-

²¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, т. 2, К., 1971, стор. 87.

²² С. М. Штененко. Генеральный штаб в годы войны, М., 1968, стор. 378.

²³ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, стор. 150.

жало багато робітників, інженерів, командирів виробництва, партійних працівників. Серед них були ...І. О. Румянцев, М. М. Чудан, А. В. Шегал, М. І. Недужко, В. Е. Димшиц, А. М. Кузьмін. Значилося в списку і моє прізвище. Це була дуже дорога нагорода — мій перший орден Леніна»²⁴.

3 березня 1947 р., майже на півроку раніше строку, було введено в дію перший агрегат Дніпрогесу. А в 1950 р. за успішне виконання завдання партії і уряду організація «Дніпробуд» була нагороджена орденом Леніна.

Кожна післявоєнна п'ятирічка мала своїх героїв. І. І. Бридько, О. О. Улесов, М. Я. Мамай, О. А. Кольчик, В. І. Гаганова, К. А. Северинов, Г. Я. Царик були ініціаторами цінних починань у промисловості і будівництві. Їх праця відзначена найвищою нагородою Країни Рад. Високу оцінку партії і всенародне визнання заслужили досягнення трудівників сільського господарства. Вже у роки першої післявоєнної п'ятирічки тільки в УРСР більш як 950 передовиків сільського господарства були удостоєні золотої медалі «Серп і Молот» і ордена Леніна²⁵.

Яскравою сторінкою у героїчній історії країни стала цілинна епопея. «Люди ростили хліб на землі — земля ростила людей. Цілина, образно кажучи, дала багатющий урожай трудівників, патріотів, майстрів своєї справи»²⁶. Леонід Ілліч називає багатьох героїв цілини. Він, зокрема, розповідає про людей схожої, однаковою мірою героїчної долі — І. І. Іванова і Л. М. Картаузова. Ленінградці, комуністи, вони під час війни втратили ноги. Незважаючи на це, вони стали механізаторами на цілині. За самовіддану працю нагороджені двома орденами Леніна.

Почесний список кавалерів ордена Леніна значно поповнився у роки десятої п'ятирічки. В 1977 р. ушавлений комбайнер з Херсонщини М. А. Брага провів свої сорок другі жнива і за високі виробничі показники був нагороджений шостим орденом Леніна²⁷. Донецький шахтар І. І. Стрельченко у 1978 р. разом з другою Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці одержав свій третій орден Леніна. 27 червня 1978 р., у дні Всесоюзного з'їзду учителів, 46 працівників народної освіти стали Героями Соціалістичної Праці, 234 нагороджені орденом Леніна.

Серед удостоєних найвищої нагороди у мирний час чимало воїнів Радянської Армії. Вже після війни народилася більшість тих мужніх прикордонників, які 2 березня 1969 р. відбили напад китайських провокаторів на державний кордон СРСР в районі острова Даманського. За героїзм, виявлений в цих боях, група військово-службовців була нагороджена орденами і медалями, в тому числі орденом Леніна — молодший сержант В. М. Канигін і підполковник О. Д. Константинов²⁸.

За п'ять десятиліть, що минули від часу заснування ордена Леніна, він вручався понад 400 тис. разів²⁹. У нашій країні є чимало громадян, удостоєних найвищої нагороди СРСР неодноразово. Так, у 1978 р. член Політбюро ЦК КПРС, міністр оборони СРСР Маршал Радянського Союзу Д. Ф. Устинов і міністр зовнішньої торгівлі СРСР М. С. Патоличев нагороджені орденом Леніна в десятій раз. Серед 14 орденів, якими відзначено заслуги перед Батьківщиною колишнього першого заступника голови Держплану СРСР В. М. Рябікова, — 9 орденів Леніна³⁰. У 1977 р. разом з другою Золотою Зіркою Героя Соціалістичної Праці дев'ятий орден Леніна одержав міністр авіаційної промисловості П. В. Дементьев. 9 орденів Леніна має Маршал Радянського Союзу В. І. Чуйков.

По вісім разів нагороджувались орденом Леніна Маршали Радянського Союзу С. М. Будьонний, К. Є. Ворошилов, О. М. Василевський, В. Д. Соколовський,

²⁴ Л. І. Брежнев. Відродження, К., 1978, стор. 39—40.

²⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 563.

²⁶ Л. І. Брежнев. Цілина, К., 1978, стор. 43.

²⁷ «Правда», 3 серпня 1977 р.

²⁸ Ведомости Верховного Совета СССР, № 13 (1463), 26 березня 1969 р.

²⁹ Г. А. Колесников, А. М. Рожков. Ордена и медали СССР, М., 1978, стор. 44.

³⁰ «Правда», 22 липня 1974 р.

ушавлені авіаконструктори С. В. Ільюшин, А. М. Туполєв, О. С. Яковлєв, полярник І. Д. Папанін.

Шістьма орденами Леніна відзначені видатні заслуги перед Комуністичною партією і радянським народом Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР тричі Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці Леоніда Ілліча Брежнєва.

Семикратно нагороджувалися найвищою нагородою країни член Політбюро ЦК КПРС А. Я. Пельше, Маршали Радянського Союзу І. Х. Баграмян, І. С. Конєв, К. К. Рожосовський, генерал армії П. І. Батов, академік М. М. Семенов, письменник В. Т. Лаціс та ін.

Серед нагороджених шістьма орденами Леніна члени Політбюро ЦК КПРС Д. А. Кунаєв і В. В. Щербицький, Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков, академік М. В. Келдиш, державний і партійний діяч, один з організаторів партизанського руху на Україні О. Ф. Федоров, ушавлені трудівники сільського господарства С. Д. Виштак, П. А. Малиніна та ін.

Серед відомих діячів міжнародного комуністичного і робітничого руху, нагороджених орденом Леніна, — Г. Димитров, Хо Ши Мін, Г. Гусак, Я. Кадар, Е. Герек, Ю. Цеденбал, Т. Живков, Ф. Кастро, Г. Мис та ін. Ордена Леніна удостоєний Президент Всесвітньої Ради Миру Ромеш Чандра.

Орденом Леніна нагороджені всі 15 Радянських Соціалістичних Республік, всі автономні республіки і автономні області, більш як сто областей, ряд міст країни, багато промислових підприємств, радгоспів і колгоспів.

Двічі орденом Леніна нагороджені газета «Правда» і Академія наук СРСР. Найвищою нагородою країни відзначено ряд громадських організацій. На прапорі ВЛКСМ — три ордени Леніна. По два таких ордени сяють на прапорах радянських профспілок і Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна. Найвищою нагородою країни відзначені Всесоюзне товариство «Знання», ДТСААФ СРСР, ЛКСМУ та ін. Вручення ордена Леніна — свідоцтво визнання народу. Приклад удостоєних високої нагороди надихає нові покоління радянських людей на славі звершення в ім'я побудови комуністичного суспільства.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ГРУДНЕВОГО ЗБРОЙНОГО ПОВСТАННЯ 1905 р. НА УКРАЇНІ В НОВІТНІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Історії першої російської революції радянські вчені завжди приділяли велику увагу. Особливо активізувалося дослідження пов'язаних з нею проблем після прийняття ЦК КПРС тез «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна» і постанов «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967 р.), «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» (1973 р.), «Про 70-річчя революції 1905—1907 рр. у Росії» (1975 р.). Після завершення видання Повного зібрання творів В. І. Леніна та виходу в світ другого тому біографічної хроніки «Владимир Ильич Ленин» значно розширилася джерельна база проблеми. Цьому сприяла також публікація документів у періодичні та в окремих збірниках, зокрема видання ювілейної серії «Революция 1905—1907 гг. в России. Документы и материалы». З'явилися історіографічні праці, автори яких зробили загальні огляди літератури з історії першої російської революції¹. Велика увага приділяється також історіографії грудневого збройного повстання на Україні і пов'язаних з ним проблем².

Основні питання історії грудневого збройного повстання дістали відображення в історико-партійних працях. Загальний огляд грудневих подій подано в п'ятому, доповненому виданні підручника з історії КПРС³. Всебічно висвітлено проблеми повстання в другому томі багатотомної історії Комуністичної партії Радянського Союзу⁴. Автори його широко відображають революційні події на Україні — у Харкові, на Донбасі і Катеринославщині. Окремо розглядається питання про Ради робітничих депутатів, показано їх роль як зародкових органів нової влади. В загальному плані історія грудневого збройного повстання 1905 р. досліджується в колективних

¹ И. Ф. Угаров, Н. Н. Яковлев. Первая русская революция в советской историографии.— Очерки истории исторической науки в СССР, т. IV, М., 1966; Н. И. Приймак. Советская историография революции 1905—1907 гг. (середина 30-х — 60-е годы).— Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России, ч. II, Л., 1967; Г. М. Деренковский и др. Основные итоги изучения истории первой русской революции за последние двадцать лет.— «История СССР», 1975, № 5; О. Волобуев. Современная историография революции 1905—1907 гг.— Революция 1905—1907 гг. в России и ее всемирно-историческое значение, М., 1976; А. Л. Нарочницкий. Историография революции 1905—1907 гг.— Первая русская революция — генеральная репетиция Великого Октября, Тбилиси, 1977; Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции, М., 1978.

² Н. Н. Яковлев. Вооруженные восстания на местах в советской исторической литературе.— Историография истории СССР. Труды Московского государственного историко-архивного института, т. 22, М., 1965; Ф. Я. Дробот. Советская историография военно-боевой деятельности партии большевиков в революции 1905—1907 гг. в России. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, М., 1975; Л. Т. Сенчакова. Советская историография военно-боевой деятельности партии большевиков в 1905—1907 гг.— Актуальные проблемы советской историографии первой русской революции, М., 1978.

³ История КПСС, изд. 5-е, доп., М., 1977.

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза. В 6-ти томах, т. 2, М., 1966.

монографіях «Большевистская партия в революции 1905—1907 гг.» и «Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции»⁵.

Ключові питання грудневого збройного повстання на Україні висвітлено в «Нарисах історії Комуністичної партії України»⁶. В них показано боротьбу більшовиків України за підготовку і проведення повстання, їх керівну роль у створенні Рад робітничих депутатів. Революційні події на місцях докладніше висвітлено в нарисах історії Донецької, Ворошиловградської, Харківської і Запорізької обласних партійних організацій⁷.

Грудневе збройне повстання на Україні висвітлюється також у працях загальноісторичного характеру. В «Історії СРСР», наприклад, багато уваги приділено процесу його підготовки більшовиками, ролі Рад робітничих депутатів у груднів дні⁸. Основні проблеми повстання на Україні розглядаються в четвертому томі «Історії Української РСР»⁹. У цьому виданні детально досліджено роль Рад робітничих депутатів у його підготовці і проведенні, показано хід революційних подій у грудні 1905 р., переростання страйку в повстання у Харкові, Олександрівську, на Донбасі. Збройні виступи на Україні, основні їх моменти відображено в «Історії робітничого класу Української РСР»¹⁰. В «Історії міст і сіл Української РСР» (Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області) подіям грудня 1905 р. також приділено значну увагу¹¹.

Історія грудневого повстання на Україні висвітлюється у працях, що стосуються проблем першої російської революції взагалі. Так, М. Н. Яковлев у своїй монографії характеризує обстановку на Україні напередодні грудневих подій, аналізує розстановку класових сил¹². Виступи пролетаріату Києва і Миколаєва в грудні 1905 р. він визначає як спроби збройного повстання. В праці підкреслюється авангардна роль більшовиків у його підготовці і проведенні, складність боротьби за виконання рішень III з'їзду партії. Детально і конкретно викладено хід революційних подій у Харкові, показано велику роботу, що її проводили більшовики серед солдатів місцевого гарнізону. Дещо спрощено відображено збройні виступи в Олександрівську, де боротьба була і тривалішою, і драматичнішою. Викликає сумнів правомірність висновку М. Н. Яковлева про союз робітників і селян у ході Олександрівського повстання¹³. Як і в інших районах країни, такий союз там тільки формувалася в той період.

Вивчення історії грудневого збройного повстання на Україні привертало значну увагу дослідників в останнє двадцятиріччя. Проте треба відзначити, що ґрунтовне дослідження проблеми почалося раніше, ще в середині 50-х років, коли з'явилися статті Ф. Є. Лося і М. Р. Донія¹⁴ та монографія М. Н. Яковлева¹⁵. В статті Ф. Є. Лось дано об'єктивне відображення ходу революційних подій у грудні 1905 р. на Україні,

⁵ Большеви́стская партия в революции 1905—1907 гг., М., 1975; Проблемы гегемонии пролетариата в демократической революции, М., 1975.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977.

⁷ Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации, Донецк, 1978; Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации, Ворошиловград, 1979; Нариси історії Харківської обласної партійної організації, Харків, 1970; Нариси історії Запорізької обласної партійної організації, К., 1968.

⁸ История СССР. С древнейших времен до наших дней, т. 6, М., 1968.

⁹ Історія Української РСР. Том четвертий. Україна в період імперіалізму (1900—1917), К., 1978.

¹⁰ Історія робітничого класу Української РСР, т. 1, К., 1967.

¹¹ История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область, К., 1976; Ворошиловградская область, К., 1976; Харьковская область, К., 1976; Днепропетровская область, К., 1977; Історія міст і сіл Української РСР. Запорізька область, К., 1970.

¹² Н. Н. Яковлев. Народ и партия в первой русской революции, М., 1965.

¹³ Там же, стор. 269.

¹⁴ Ф. Е. Лось. Декабрьское вооруженное восстание на Украине.— Исторические записки, 1954, № 49; Н. Р. Доний. Вооруженное восстание на Екатеринославщине в декабре 1905 г.—«Вопросы истории», 1955, № 12.

¹⁵ Н. Н. Яковлев. Вооруженные восстания в 1905 г., М., 1957.

їх аналіз і оцінку, показано керівну роль більшовиків в організації повстання. Автор підкреслює, що грудневе повстання на Україні — складова частина революційної боротьби всього робітничого класу Росії. Дослідник детально спиняється на діяльності Катеринославського бойового страйкового комітету, висвітлює гостроту боротьби між харківськими більшовиками й меншовиками в питанні про повстання. Необхідно відзначити, що Ф. Є. Лось аналізує революційні події не тільки в тих місцях, де сталися збройні виступи, а й у Києві, Миколаєві, Одесі.

Загальну картину грудневих подій на Катеринославщині подано в статті М. Р. Донія, який порушив також питання економічного розвитку Придніпров'я і Донбасу та особливостей формування пролетаріату в цих районах.

Досить повно хід грудневого повстання на Україні висвітлено в монографії М. Н. Яковлева. Велигу увагу дослідник приділив, зокрема, ролі більшовицьких організацій України в підготовці збройного виступу, їх військово-бойовій діяльності, боротьбі з меншовиками. В монографії дано всебічний аналіз причин поразки повстання як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Автор ввів до наукового обігу багато нових, цікавих фактів.

Короткий нарис про розгортання грудневих подій на Україні являє собою стаття П. Л. Варгатюка й П. М. Шморгуна¹⁶.

Серед праць, у яких висвітлюється історія грудневого повстання на місцях, треба відзначити монографію В. І. Астахова та Ю. Ю. Кондуфора¹⁷. В ній дано об'єктивну картину збройного виступу 1905 р. у Харкові. Автори характеризують обстановку в місті напередодні повстання, показують активну діяльність більшовиків по його підготовці, їх роботу серед солдатів і селян, викривають дезорганізаторські дії меншовиків. Причини поразки повстання аналізуються на фоні подій у Росії. В монографії описано також збройні виступи, що відбулися в Харківській губернії.

Грудневі події на Донбасі висвітлюються в кількох працях. Так, М. І. Мальцев присвятив своє дослідження повстанню у Горлівці¹⁸. В книзі показано його передісторію і збройні виступи у місті. На жаль, автор допустив помилки, які значно знижують цінність праці. Так, він дає суперечливу характеристику одному з учасників революційних подій. Повідомляючи вже відомі факти, М. І. Мальцев робить посилення на архівні дані.

М. Я. Запорожець, висвітлюючи грудневі події на Донбасі, приділяє велику увагу питанню про роль Рад у повстанні¹⁹.

Хід грудневого повстання на Донбасі, керівна роль більшовиків у ньому дістали відображення в монографії О. М. Максимова²⁰. У ній висвітлюється роль Рад робітничих депутатів в його організації, у створенні й озброєнні бойових дружин. О. М. Максимов показує, що Ради, розпорядчі та страйкові комітети станцій Катерининської залізниці під час повстання були, по суті, зародковими органами нової влади. В монографії викриваються дії контрреволюційних сил, спрямовані проти страйків робітників, на придушення збройних виступів. Однак ідеологічна підготовка повстання, боротьба більшовиків з меншовиками в цьому питанні, роль більшовиків у Радах, на жаль, висвітлені автором недостатньо.

Грунтовнішу розробку дістали питання, що не були достатньо розкриті в попередніх двох працях, у монографії В. В. Модестова²¹. Дослідник приділив більше ува-

¹⁶ П. Л. Варгатюк, П. М. Шморгун. Грудневе збройне повстання на Україні.—«УІЖ», 1975, № 12.

¹⁷ В. І. Астахов, Ю. Ю. Кондуфор. Пролетаріат Харкова в трьох революціях, Харків, 1959.

¹⁸ Н. И. Мальцев. Горловка в период подъема первой русской революции (К 60-летию вооруженного восстания в Донбассе), Донецк, 1966.

¹⁹ М. Я. Запорожец. Истоки великих свершений. В. И. Ленин и партийные организации Донбасса, Донецк, 1972.

²⁰ А. М. Максимов. На баррикадах. Большевики во главе революционного движения в Донбассе накануне и в годы первой русской революции, Донецк, 1973.

²¹ В. В. Модестов. Рабочие Донбасса в трех русских революциях, М., 1974.

ги аналізу діяльності Рад як керівних органів повстання, звернув увагу на спільні виступи бойових дружин Донбасу та прагнення Катеринославського бойового страйкового комітету координувати дії в ході грудневих подій. В. В. Модестов докладно спинився на питанні про створення блоку «лівих» сил у ході підготовки й проведення повстання і відзначив його позитивну роль у згуртуванні широких мас трудящих. В результаті діяльності блоку значно розширилася соціальна база революційного руху. Це дало можливість перетворити Ради в органи повстання. Автор викриває дезорганізаторську діяльність дрібнобуржуазних партій, відзначаючи, що IV конференція меншовицького Донецького союзу РСДРП, яка проходила в грудні 1905 р., зовсім обійшла своєю увагою питання про повстання. Дослідження В. В. Модестова ґрунтується на багатому фактичному матеріалі, взятому з архівних і мемуарних джерел.

Коллективна праця В. В. Модестова, Ю. И. Серого й В. А. Скибицького присвячена збройним повстанням, що відбулися на Півдні Росії²². Аналізуючи хід революційних подій у Донбасі, автори відзначають добре налагоджений зв'язок між бойовими дружинами, що відіграло позитивну роль під час їх виступів. Значну увагу в монографії приділено питанню про діяльність блоку «лівих сил» у ході підготовки і проведення повстання. В цілому ж у ній узагальнено вже відомі історикам факти і висновки.

Один з аспектів проблеми грудневих подій, а саме — масовий політичний страйк та його роль у підготовці і в ході повстання — дістав відображення в монографії В. С. Кириллова²³. Праця відзначається високим науковим рівнем теоретичних узагальнень. У ній використано значний фактичний і статистичний матеріал. Аналізуючи питання про співвідношення страйку і повстання в грудневі дні, автор відзначає, що з першого виростало друге: страйкова боротьба робітників допомагала повсталім, скоувала сили їх ворогів під час збройних виступів.

Ідейній боротьбі партії більшовиків з есерами в роки першої російської революції, в тому числі і в питанні про збройне повстання, присвячено монографію Б. В. Леванова²⁴. Дослідник показав, як більшовики викривали хибність позицій есерів, їх теорію і практику індивідуального терору. Водночас Б. В. Леванов аналізує різноманітні форми боротьби, що їх використовувала більшовицька партія в 1905—1907 рр. залежно від конкретних історичних умов.

Не залишилася поза увагою дослідників і військово-бойова робота партії. Автори колективної монографії, виданої у 1974 р., вважають, що з політичної точки зору збройне повстання на грудень 1905 р. вже визріло, а з технічного боку було підготовлене недостатньо²⁵. В ході його робітники не оволоділи жодною адміністративною чи військовою установою, що й визначило в цілому оборонний характер революційної боротьби.

У монографії Г. О. Рубцова історія грудневого збройного повстання на Україні також розглядається в аспекті військово-бойової діяльності більшовиків²⁶. Дослідник детально спиняється на ході революційних подій, підкреслює роль більшовицької преси в підготовці збройних виступів. Розглядаючи питання про організацію бойових дружин, він відзначає, що частина з них виникла із загонів самооборони. За підрахунками Г. О. Рубцова, в їх складі в грудні 1905 р. налічувалося 16 тис. чол.²⁷ Г. О. Рубцов зазначає, що союз робітничого класу і селянства на той час ще повністю

²² В. В. Модестов, Ю. И. Серый, В. А. Скибицкий. Первая гроза. Исторический очерк о вооруженных восстаниях на Юге России в 1905 г., Ростов-на-Дону, 1975.

²³ В. С. Кириллов. Большевики во главе массовых политических стачек в первой русской революции, М., 1976.

²⁴ Б. В. Леванов. Из истории борьбы большевистской партии против эсеров в годы первой русской революции, М., 1974.

²⁵ Военные организации российского пролетариата и опыт его вооруженной борьбы 1905—1907, М., 1974.

²⁶ Г. О. Рубцов. Військово-бойова робота більшовиків України (1905—1907), К., 1958.

²⁷ Там же, стор. 36.

не склався через відсталість політичної свідомості основної маси селян. Монографія має широку джерельну базу. Автор використав збірники документів і матеріалів газети, залучив документи ЦДІА СРСР, ЦДІА УРСР та обласних державних архівів у Харкові й Дніпропетровську. Загалом у книзі досить повно висвітлено історію збройного повстання на Україні. Проте, розглядаючи роботу більшовиків по його підготовці й проведенню, Г. О. Рубцов майже не показав їх боротьби з меншовиками, не викрив дезорганізаторської діяльності останніх у ході грудневих подій.

Проблеми діяльності військових організацій РСДРП і робітничих бойових дружин в період революції 1905—1907 рр. дістали відображення в монографії Л. Т. Сенчакової²⁸. У ній досліджуються такі питання, як функції, склад, структура дружин, методи їх підготовки до бойових дій. Автор відзначає, що більшість з них, зокрема у Донбасі, перебувала під контролем Рад. Аналізуючи хід збройних виступів на Україні, дослідниця робить висновок, що вони мали масовий характер.

Питання про роль більшовицьких організацій у грудневому повстанні розглядається в одному з розділів монографії П. М. Шморгуна²⁹. У ньому докладно розкрито роль Рад і депутатських зборів у підготовці збройних виступів, наведено конкретні приклади діяльності Єнакіївської, Миколаївської та інших Рад, показано, що підготовка до повстання йшла більш цілеспрямовано й інтенсивно там, де нею керували більшовики. Аналізуючи роботу останніх серед селянства, автор пов'язує з нею піднесення аграрного руху наприкінці 1905 р. На жаль, боротьба більшовиків за солдатські маси не дістала в монографії такого ж ґрунтовного відображення. Велика увага, зокрема, приділяється в дій діяльності Катеринославського бойового страйкового комітету, підкреслюється, що місцеві більшовики підтримували зв'язки з московськими. П. М. Шморгун робить висновок, що однією з причин поразки грудневого повстання в Донбасі була розкольніцька діяльність меншовиків, і підкріплює цей висновок конкретно-історичним матеріалом. Порівнюючи збройне повстання в Харкові з донецьким, дослідник відзначає більш високий рівень підготовки першого (нааявність плану повстання, спеціальної відозви на випадок перемоги тощо). Оцінюючи роль Рад і бойових страйкових комітетів у грудневих подіях, П. М. Шморгун пише, що в тих місцях, де вони виконували функції органів влади, збройні повстання досягли найбільших успіхів. На нашу думку, тут необхідно зробити уточнення. Так було не скрізь. Наприклад, Катеринославський бойовий страйковий комітет діяв у робітничому районі міста, виконував функції органу влади, але збройного виступу робітників там не сталося. Водночас збройне повстання вибухнуло в Харкові, де Ради робітничих депутатів не було зовсім. Загалом події грудневого збройного виступу у даній праці висвітлено досить докладно й різнобічно.

З проблемою грудневого збройного повстання тісно пов'язане питання про Ради. В його вивчення значний внесок зробив своїми працями П. М. Шморгун³⁰. Він дослідив роль Рад робітничих депутатів у період найвищого піднесення революції, на конкретних прикладах показав їх діяльність як органів нової, революційної влади. На жаль, у його працях залишилися поза увагою питання про тактику «лівого блоку» в повстанні.

У монографії М. М. Дьомочкина питанню про збройне повстання 1905 р. присвячено два розділи³¹. Автор досліджує в них розвиток організаційних форм Рад робітничих депутатів, їх діяльність як органів революційної влади.

²⁸ Л. Т. Сенчакова. Босвая рать революции. Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905—1907 гг., М., 1975.

²⁹ П. М. Шморгун. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр., К., 1975.

³⁰ П. М. Шморгун. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р., К., 1955; його ж. Ради робітничих депутатів на Україні як органи революційної влади в дні грудневого збройного повстання 1905 р.—Революція 1905—1907 рр. на Україні, К., 1955.

³¹ Н. Н. Демочкин. Советы 1905 г.—органы революционной власти, М., 1963.

Дещо ширше коло питань порушено в праці В. К. Чанія³². На жаль, діяльності Рад на Україні в 1905 р. у ній приділяється незначна увага.

Роль більшовицької партії у створенні й діяльності Рад у 1905 р. висвітлюється в статті П. Л. Варгатюка³³. Дослідник з'ясовує питання про кількість цих органів на Україні, визначає ступінь їх оформленості й характер.

Останнім часом увагу дослідників привертає проблема тактики «лівого блоку» в революції 1905—1907 рр. Так, у статті Л. А. Слепова розглядається питання про застосування більшовиками тактики «лівого блоку» та її значення для об'єднання сил революційної демократії, для створення політичної армії буржуазно-демократичної революції³⁴. В статті В. А. Нагайника підкреслюється, що під час повстання 1905 р. ця тактика широко застосовувалася Радами, страйковими комітетами³⁵.

Участь селян України в грудневих подіях 1905 р., вплив боротьби робітничого класу на розвиток аграрного руху висвітлюється в «Історії селянства Української РСР»³⁶, а також у працях, присвячених діяльності більшовиків на селі у 1905—1907 рр.³⁷. Найгрунтовніше основні аспекти цього питання досліджено в монографії М. Н. Лещенка. Проаналізувавши значний фактичний матеріал, дослідник дійшов висновку, що під впливом боротьби пролетаріату й більшовицької агітації активізувався й селянський рух, який досяг найбільшого розмаху наприкінці 1905 р.

Історія грудневого збройного повстання є темою кількох дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидатів історичних наук³⁸.

Отже, радянська історіографія має значні досягнення у вивченні історії грудневого збройного повстання 1905 р. на Україні. Дослідники докладно висвітлили хід революційних подій, роль партії більшовиків у процесі підготовки й організації збройних виступів, викрили дезорганізаторську діяльність меншовиків, зробили спроби показати роль Рад робітничих депутатів як органів повстання та органів нової, революційної влади, проаналізувати питання застосування більшовиками тактики «лівого блоку». Проте потребує більш чіткої оцінки ступінь готовності робітничого класу та його партії до збройних виступів. Ще недостатньо розроблені такі аспекти проблеми, як роль селянства у грудневих подіях, ставлення солдатських мас до повстання, участь у ньому дрібнобуржуазних верств населення. Необхідно приділити більше уваги викриттю антинародної ролі церкви під час грудневого повстання та підриєвних дій контрреволюційних сил. Нові документи і матеріали, введені радянськими істориками до наукового обігу, потребують дальшого різнобічного й ґрунтовного теоретичного узагальнення.

О. А. Диченко (Чернігів)

³² В. К. Чанія. Советы в первой русской революции, Сухуми, 1972.

³³ П. Л. Варгатюк. Большевики у Радах робітничих депутатів України в 1905 р.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 77, К., 1975.

³⁴ Л. А. Слепов. Применение большевиками тактики «левого блока» — «Вопросы истории», 1973, № 1.

³⁵ В. А. Нагайник. Партія більшовиків у боротьбі за здійснення ленінської тактики «лівого блоку» в революції 1905—1907 рр.— Наукові праці з історії КПРС, вип. 77, К., 1975.

³⁶ Історія селянства Української РСР, т. 1, К., 1967.

³⁷ П. І. Климів. Революционная деятельность рабочих в деревне в 1905—1907 гг., М., 1960; В. І. Тропин. Борьба большевиков за руководство крестьянским движением в 1905—1907 гг., М., 1970; Т. І. Жуков. Большевики в боротьбі за селянство в революції. 1905—1907 рр., Львів, 1970; М. Н. Лещенко. Українське село в революції 1905—1907 рр., К., 1977.

³⁸ І. І. Петрик. Борьба большевистских организаций Украины за подготовку и осуществление вооруженного восстания в 1905 г. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, К., 1958; А. І. Приймєнко. Рабочее движение в Приднепровье и Донбассе в период революции 1905—1907 гг. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, М., 1965; Е. П. Мухин. Большевистская партия — создатель боевых дружин в годы первой русской революции. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук, Л., 1975.

Критика та бібліографія

Рецензуємо багатотомну «Історію Української РСР»

ТОМ ВОСЬМИЙ *.
РАДЯНСЬКА УКРАЇНА
В ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ
І ПОСТУПОВОГО ПЕРЕХОДУ
ДО КОМУНІЗМУ
(1945—70-і роки)

КНИГА ПЕРША.
УКРАЇНСЬКА РСР
В ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ СОЦІАЛІЗМУ
(1945—50-і роки),

вид-во «Наукова думка»,
К., 1979, 391 с.

Вийшов у світ восьмий том «Історії Української РСР». Це фундаментальне дослідження знаменує важливий етап у розвитку української радянської історіографії.

Восьмий том складається з двох книг. У першій висвітлюється період з другої половини 1945 р. до кінця 50-х років. Авторському колективу і редакційній колегії книги вдалося на основі праць класиків марксизму-ленінізму, документів і матеріалів з'їздів КПРС і Компартії України, пленумів ЦК партії, праць Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, промов і виступів видатних діячів Комуністичної партії і Радянської держави підсумувати досягнення радянських учених у вивченні повоєнного періоду історії українського народу, який в єдиній сім'ї братніх народів Радянського Союзу успішно подолав труднощі відбудов-

ного періоду і досяг великих успіхів у будівництві розвинутого соціалістичного суспільства.

У монографії на основі ленінських принципів історизму і партійності переконливо розкривається керівна й спрямовуюча роль Комуністичної партії в мобілізації зусиль трудящих республіки на розв'язання завдань соціалістичного будівництва, висвітлюється діяльність робіничого класу — провідної сили радянського суспільства, вклад у соціалістичне будівництво трудівників колгоспного села. Показано творчу працю радянської інтелігенції на виробництві, в культурному будівництві, у розвитку науки і техніки.

Актуальність і політична вагомість цього видання — у показі неспроможності буржуазних ідеологів, які пророкували неминучість довготривалої смуги економічного застою в СРСР. Після другої світової війни, твердили вони, радянському народу не вдасться власними силами швидко відбудувати народне господарство і наздогнати в науково-технічному відношенні розвинуті капіталістичні країни, особливо США, які посіли домінуюче становище в капіталістичному світі. Правлячі імперіалістичні кола організували приховану економічну блокаду Радянського Союзу, розв'язали політику «холодної війни», намагалися перешкодити розвитку сил демократії і соціального прогресу.

Героїчний трудовий подвиг радянського народу в справі відбудови народного господарства продемонстрував силу братерства і взаємодопомоги трудящих нашої країни і спростував усі розрахунки імперіалістів. За короткий історичний період було не тільки ліквідовано наслідки війни, а й зроблено важливий крок уперед, по шляху дальшого зміцнення соціалізму, створення сприятливих умов для переходу до будівництва комунізму. Рецензована книга і є найяскравішою ілюстрацією героїчної діяльності трудящих Укра-

* Редакційна колегія тому: А. В. Лихолат (відповідальний редактор), М. П. Кім, Б. П. Ковалевський, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів, І. М. Маковійчук, В. Ф. Панібудь-ласка, П. П. Панченко, М. Р. Плющ (відповідальний секретар), А. В. Санцевич, А. Д. Скаба, П. С. Сохань, Є. П. Талан, В. П. Чугайов.

їни, які під керівництвом Комуністичної партії досягли значних успіхів у здійсненні планів господарського і культурного будівництва.

Як зазначає в книзі «Відродження» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «науки про відбудову зруйнованого не існувало, підручників, що вчили б, як піднімати з попелу спалені, розбиті, підірвані споруди, не було. Все вперше, все заново. Саме завдання було дерзновенне, і важливо було не вбити дух поваторства, треба було захочувати сміливість у всіх — у робітників, інженерів, партійних працівників»¹. Наука про відбудову народного господарства створювалася трудовим ентузіазмом робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. І в тому показано, як самовіддано боролися радянські люди з післявоєнними труднощами. Не вистачало будівельних матеріалів, сільськогосподарських машин, верстатів, продуктів харчування, предметів широкого вжитку. Жителям зруйнованих міст і сіл не вистачало житла. Посуха 1946 р. ще більше ускладнила продовольче становище. Долаючи всі ці труднощі, радянські люди здійснили героїчний подвиг.

Завдяки зусиллям усіх братніх республік, непорушній єдності інтересів і цілей, волі та дій усіх націй і народностей нашої багатонаціональної Батьківщини УРСР успішно відроджувала свою економіку й культуру. Вже восени 1947 р. було завершено відбудову «Запоріжсталі». Знову почав давати електроенергію і первісток радянської енергетики Дніпрогес. Відбудова цих промислових гігантів визнана класичним зразком концентрованого зосередження сил і засобів на ударних ділянках всенародного будівництва. На конкретному фактичному матеріалі розкрито в рецензованій книзі всенародний характер соціалістичного змагання, яке охопило всі райони республіки, всі будови, заводи, шахти, фабрики. В 1950 р. в ньому брали участь 90% робітників і службовців. Масовість, ентузіазм, чіткість і організованість були характерними рисами змагання. Автори глибоко аналізують роботу партійних організацій, профспілок, комсомолу і показують, як Комуністична партія зуміла закріпити піднесення воєнних років і спрямувати зусилля трудящих на відбудову і дальший розвиток народного господарства.

Значне місце в книзі приділено проблемам відбудови й дальшого розвитку сільського господарства. КПРС спрямовувала діяльність партійних державних і господарських органів насамперед на відновлення його матеріально-технічної бази.

Адже потужність тракторів у 1945 р. становила 56% довоєнного рівня, зернових комбайнів — 45%, вантажних автомашин — 16%. Не вистачало плугів, культиваторів та інших сільськогосподарських машин. Та головне — не вистачало кадрів. Якщо в 1940 р. чоловіки серед працездатних колгоспників України становили 49%, то на початку 1945 р. — лише трохи більше 20%. На переконливому фактичному матеріалі у книзі показано, як трудівники села з допомогою робітничого класу і службовців зуміли в найкоротші строки подолати труднощі. Впровадження у виробництво досягнень науково-технічного прогресу, підвищення ролі МТС, організаційно-господарське зміцнення колгоспів, піднесення рівня партійно-політичної роботи на селі сприяли досягненню значних успіхів. Наприкінці п'ятирічки було відновлено довоєнний рівень посівних площ, поголів'я великої рогатої худоби в колгоспах і радгоспах України у 1950 р. перевершило рівень 1940 р. Завершилася масова колективізація сільського господарства в західних областях України. Валова продукція його в усій республіці в 1950 р. становила 91% проти 1940 р. Це був вагомий вклад трудящих УРСР у загальнонародну справу забезпечення населення країни продуктами харчування, а промисловості — сільськогосподарською сировиною.

Велика увага в книзі приділяється питанням суспільно-політичного життя трудящих республіки. Автори висвітлюють організаційно-партійну та ідейно-політичну роботу в масах, роль Рад у підвищенні політичної активності трудящих, посилення організаційно-масової й виховної роботи профспілок, ролі Ленінського комсомолу в комуністичному вихованні молоді.

Важливим результатом відбудови радянської економіки було значне підвищення матеріального й культурного рівня радянських людей. Автори відзначають такі позитивні зміни, як зростання заробітної плати робітників і службовців, зниження роздрібних цін на промислові й продовольчі вироби, збільшення товарообігу державної і кооперативної торгівлі, проведення грошової реформи, поліпшення умов праці та побуту трудящих, комуністичного й побутового обслуговування населення.

Успішне виконання завдань четвертої п'ятирічки створило основу для прискорення економічного розвитку країни, для дальшого поліпшення життєвого рівня радянських людей. Другий і третій післявоєнні плани передбачали гігантський розмах робіт у всіх галузях народного господарства. Втілюючи в життя рішення XIX і XX з'їздів КПРС, в 1951—1958 рр. партія приділяла велику увагу раціональному розміщенню виробничих потужностей, розробці основних напрямів технічного

¹ Леонід Ілліч Брежнев. Відродження. К., 1978, стор. 28.

прогресу, дальшому розвитку паливно-енергетичного комплексу, електрифікації всіх галузей народного господарства, автоматизації і комплексній механізації виробничих процесів. У виконанні цих завдань, як показано в книзі, важливу роль відіграли патріотичні починання робітничого класу, рух за комуністичне ставлення до праці, трудова співдружність робітничого класу України і братніх союзних республік.

Зростання активності народних мас, мобілізація внутрішніх резервів, удосконалення методів керівництва господарством дали можливість збільшити виділення коштів для дальшого піднесення сільськогосподарства, яке за темпами свого розвитку відставало від промисловості. Соціально-економічний розвиток країни настійно вимагав дальшого зростання продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві, підвищення ефективності землеробства і тваринництва, зміцнення колгоспно-кооперативної власності, розширення зв'язків колгоспів з державним сектором економіки, через який вони органічно включаються в єдиний народногосподарський комплекс.

У томі переконливо показано, як втілювались у життя заходи Комуністичної партії і Радянської держави по дальшому розвитку сільського господарства, зокрема рішення вересневого (1953 р.) і лютого-березневого (1954 р.) пленумів ЦК КПРС, як проходив процес організаційно-господарського зміцнення колгоспів і радгоспів, підвищувалась творча активність трудивників села, як поширювалося п зростало братерське співробітництво і взаємодопомога народів СРСР у розв'язанні республіканських і загальносоюзних завдань, освоєнні цілинних і перелогових земель у Казахстані та Сибіру.

КНИГА ДРУГА.
УКРАЇНЬСКА РСР В ПЕРІОД
РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ
І БУДІВНИЦТВА КОМУНІЗМУ
(кінець 50-х — 70-і роки),

вид-во «Наукова думка»,
К., 1979, 699 с.

Друга книга восьмого тому «Історії Української РСР» — велика подія в науковому житті республіки. В ній висвітлюється період героїчної діяльності трудящих Радянської України в 60—70-і роки, коли в нашій країні утвердилося роз-

значна увага в книзі приділяється міжнародній діяльності Комуністичної партії і Радянської держави, участі Української РСР у боротьбі за послаблення міжнародної напруженості, за зміцнення миру і дружби між народами, а також інтернаціональним зв'язкам трудящих України з народами країн соціалістичної співдружності в усіх сферах економічного і суспільно-політичного життя.

Рецензована книга з усією переконливістю доводить і розкриває керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії Радянського Союзу в усіх галузях соціалістичного будівництва у післявоєнний період. Досягнення, здобуті трудящими України в братній сім'ї народів СРСР, — це триумф ідей марксизму-ленінізму, торжество ленінської національної політики і братерської дружби народів СРСР, принципів пролетарського інтернаціоналізму. Багатоплановість тематики, широта охоплення подій, глибина висвітлення складних історичних процесів і явищ повоєнного періоду — характерні риси рецензованої монографії. Вихід її у світ є значним творчим досягненням великого колективу істориків країни, цінним надбанням радянської історіографії.

На закінчення хотілося б висловити кілька побажань. Завдяки своїй структурі книга повністю охоплює всі сторони економічного, суспільно-політичного і культурного життя трудящих Української РСР. В основному себе виправдовує і співвідношення загальносоюзного та республіканського матеріалу, хоч у деяких місцях останній можна було б посилити. У такій фундаментальній праці варто було б дати іменний покажчик, перелік ілюстрацій, окремі географічні карти.

М. Д. Березовчук (Київ),
І. Х. Ганжа (Київ)

винуте соціалістичне суспільство. Узгаляння авторами великого матеріалу переконливо підтверджує, що в розвинутому соціалістичному суспільстві дедалі повніше виявляються невичерпні можливості нового ладу — неухильно розвиваються продуктивні сили, передова наука і культура, постійно зростає матеріальний і культурний рівень радянського народу.

Книга друга восьмого тому цінна насамперед тим, що в ній поетапно, від п'ятирічки до п'ятирічки, простежується творча діяльність трудящих республіки по виконанню рішень Комуністичної партії, її нової Програми, державних планів розвитку економіки, науки і культури.

Матеріали, вміщені в другій книзі, показують, як в умовах науково-технічної революції, що охопила всі сторони життя й діяльності людей, Комуністична партія твердо й послідовно втілювала в життя лінію на всебічний розвиток вітчизняної науки і техніки, добивалася органічного поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання.

У рецензованій праці розкривається також вклад трудящих Української РСР у створення матеріально-технічної бази комунізму, показано, що економіка Радянської України розвивалася і розвивається як невід'ємна складова частина єдиного народногосподарського комплексу Союзу РСР. Це є міцною основою дружби й співробітництва народів Радянської країни.

Велика увага приділяється висвітленню організаторської і керівної ролі КПРС, її Центрального Комітету по втіленню в життя рішень партійних з'їздів, пленумів ЦК, а також діяльності партійних і радянських органів по мобілізації робітничого класу, колгоспного селянства і трудової інтелігенції на якнайшвидше відновлення і розвиток народного господарства. В монографії всебічно розкрито роль первинних партійних організацій республіки в мобілізації мас на виконання планів Комуністичної партії й Радянського уряду, на створення матеріально-технічної бази комунізму. Правомірним є те, що автори показали боротьбу партійних організацій республіки за піднесення провідних галузей народного господарства (машинобудування, металургійної промисловості, капітального будівництва, транспорту тощо), за їх динамічний розвиток, якнайповніше використання виробничих фондів і прискорене введення в дію нових виробничих потужностей. Велику увагу приділено діяльності партійних організацій і трудових колективів по піднесенню рівня сільськогосподарського виробництва, зміцнення його матеріально-технічної бази.

Автори дають всебічний і аргументований аналіз основних проблем історичного розвитку, розкривають багатогранний процес розвитку економіки, суспільно-політичного життя трудящих, культурного будівництва в республіці.

Наведений у книзі матеріал переконує, що успіхи, досягнуті трудящими Радянської України в братерській співдружності з усіма народами СРСР у розвитку народного господарства, науки і культури в період зрілого соціалізму, справляють безпосередній вплив на вдосконалення соціально-класової структури радянського суспільства, комуністичних виробничих відносин, створюють передумови для всебічного розвитку кожного трудівника. Соціальна структура розвинутого соціалістичного суспільства характеризується наявністю таких класів і соціальних груп, як:

спаяні в єдиний радянський народ спільністю їх соціалістичної природи, єдністю інтересів. Робітничий клас, звільнившись від усіх форм експлуатації, різко посилює свою провідну роль у суспільстві. Трудове селянство з класу дрібних власників перетворилося у клас селян-колгоспників, у нову, соціалістичну суспільну силу. Інтелігенція стала справді народною, соціалістичною і відіграє значну роль у дальшому розвитку науково-технічного прогресу.

У книзі показано, що величні завдання комуністичного будівництва, швидке зростання й удосконалення продуктивних сил, величезні масштаби споруджуваних об'єктів, безперервний науково-технічний прогрес — все це визначає об'єктивну необхідність дальшого поглиблення дружби й співробітництва народів Радянської країни, допомагає краще зрозуміти механізм розвитку й зближення націй в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, особливості формування нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу.

По-новому висвітлюється в монографії питання про матеріальний добробут трудящих Української РСР. Розкриваючи суть цього процесу, автори підкреслюють, що побут людини перестає бути приватною справою, що піклування про задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих є найважливішим завданням політики Комуністичної партії і Радянської держави.

Значне місце в книзі відведено питанням дальшого вдосконалення соціалістичної демократії, зростання суспільно-політичної активності трудящих республіки. Автори переконливо доводять, що в умовах розвинутого соціалізму політична організація суспільства виступає як система, що керує всіма процесами суспільного розвитку. Ядром політичної системи підкреслюється в томі, є Комуністична партія. Зростання її ролі — найважливіша закономірність процесу переростання соціалізму в комунізм. В монографії простежується неухильне підвищення рівня партійного керівництва, удосконалення стилю партійно-політичної роботи в усіх ланках. На конкретних матеріалах розкривається роль загальнонародної держави, громадських організацій, усіх трудящих у розв'язанні господарсько-політичних завдань.

В книзі переконливо показано, що соціалізм створює єдину для всіх класів і соціальних груп культуру, що культура зрілого соціалістичного суспільства спрямована на виховання трудящих у дусі високої ідейності й відданості Комуністичній партії, на всебічне забезпечення гармонійного розвитку всіх радянських людей.

Автори підкреслюють, що соціалістична культура зрілого соціалізму відзначається

ся справді народним характером, вона інтернаціональна за своїм змістом і багатонаціональна за формою.

Основним інститутом соціалістичної культури є система освіти, а тому в книзі правомірно виділено в спеціальний підрозділ питання про народну освіту й показано, що в умовах розвинутого соціалізму і сучасної науково-технічної революції вимоги до культурного й загально-освітнього рівня трудящих зростають. Автор розкривають складний процес удосконалення системи освіти і виховання підрастаючого покоління.

Важливою тенденцією в розвитку духовної культури радянського суспільства в умовах розвинутого соціалізму, відзначається в книзі, є всенародна турбота про школу. Творча співдружність союзних республік у розв'язанні проблем шкільної освіти сприяє удосконаленню всієї системи навчання й виховання підрастаючого покоління. В монографії підкреслюється багатогранна діяльність КПРС, партійних і радянських органів республіки по забезпеченню високого рівня освіти, що сприяло дальшому розв'язанню соціальних проблем — стиранню відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом.

На великому фактичному матеріалі у книзі висвітлюється роль вищих і середніх навчальних закладів у підготовці висококваліфікованих спеціалістів для народного господарства. Цей розділ дає глибоке і яскраве уявлення про створення в розвинутому соціалістичному суспільстві необмежених можливостей для розвитку науки, техніки й впровадження їх досягнень в практику.

Комуністична партія й Радянський уряд приділяють цьому питанню особливу увагу. Розвиток радянської науки — це єдиний творчий процес, у якому беруть активну участь вчені всіх радянських республік.

В ході комуністичного будівництва дедалі зростає роль художньої літератури у вихованні нової людини, її моральних переконань і духовної культури. У рецензованій монографії міститься всебічний аналіз творчих успіхів української радянської літератури й мистецтва, їх впливу на духовне життя народу. Саме художньо-мистецькі твори, підкреслюється в ній, своїм гуманізмом, широтою образного відображення дійсності активно впливають на свідомість людей, збагачують їх внутрішній світ, розвивають якості будівника найгуманнішого, найпрогресивнішого суспільства — комунізму, сприяють формуванню високої ідейної переконаності, політичної зрілості, вірності ідеалам комунізму.

Автори дають глибоке обґрунтування постійного піклування Комуністичної партії про розквіт радянської літератури й мистецтва, їх ідейну спрямованість, про

дальший розвиток ленінських принципів партійності і народності літератури й мистецтва. На великому матеріалі висвітлюються досягнення в розвитку української літератури, підкреслюється, що невичерпним джерелом її є творчий геній народу. Саме його думи, мрії, турботи відображають у своїх кращих творах письменники, художники, композитори. В Українській РСР, як і в усій країні, ввійшов у практику союз труда й мистецтва. Все це підтверджує слова В. І. Леніна про те, що «...ніде народні маси не зацікавлені так справжньою культурою, як у нас; ніде питання цієї культури не ставляться так глибоко і так послідовно, як у нас»¹.

В розвинутому соціалістичному суспільстві культура стає справді масовою за своєю доступністю і за ступенем безпосередньої участі в процесі її творення. У книзі підкреслено, що одним з найважливіших факторів, які визначають ідейно-естетичне зростання художньої творчості радянського народу, є взаємодія національних літератур і мистецтв, створення всіх умов для поглиблення ідейної єдності трудящих різних національностей. Взаємозбагачення національних літератур і різних жанрів мистецтва стало закономірністю їх розвитку. І це стосується, як показують автори, не тільки народів нашої країни, а й усієї соціалістичної співдружності.

Велика увага приділяється в томі висвітленню діяльності КПРС і Радянської держави по створенню й удосконаленню мережі культосвітніх закладів, які стали опорними пунктами партійних організацій в ідеологічній роботі серед населення, а також по розвитку мережі видавництва, поліграфічних підприємств, піднесенню ролі всіх форм масової інформації та пропаганди.

Восьмий том «Історії Української РСР» закінчується розділом, у якому висвітлюється боротьба трудящих Радянської України за виконання завдань десятої п'ятирічки. Висвітлюючи досягнення у розвитку промисловості, сільськогосподарського виробництва, які сприяли зближенню класів і соціальних груп, націй і народностей нашої багатонаціональної країни, удосконаленню всіх сторін соціально-економічного життя, автори підкреслюють, що у розв'язанні проблем будівництва комунізму вирішальна роль належить робітничому класу — головному творцеві матеріальних цінностей, провідній силі радянського суспільства. Успіхи в економічному й суспільному розвитку Союзу РСР, відзначають автори, стали тріумфом ленінської політики КПРС, яка ще раз довела, що слово і діло, плани й практична діяльність пере-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 347.

бувають у нерозривній єдності, що добробут народу, інтереси комуністичного прогресу — найважливіші завдання комуністів.

Вся робота авторського колективу восьмого тому була спрямована на розкриття великих переваг соціалістичної системи над капіталістичною, сили й могутності радянського ладу, в умовах якого народні маси свідомо розв'язують корінні питання розвитку економіки, науки й культури і беруть активну участь в управлінні державними справами. Про це свідчать нові Конституція СРСР і Конституція УРСР. У книзі підкреслюється, що «трудящі Української РСР під керівництвом КПРС і її бойового загону — Комуністичної партії України — свято виконують свій найвищий патріотичний і інтернаціональний обов'язок — самовідданою працею всемірно зміцнюють економічну та оборонну могутність нашої соціалістичної Батьківщини, дружбу і найтісніше співробітництво з великим російським народом, всіма народами Союзу

РСР і країн соціалістичної співдружності, успішно будують комунізм» (стор. 661).

Хочеться висловити побажання авторському колективу тому. Варто було б розширити матеріал про розвиток народного господарства республіки в роки десятої п'ятирічки і подати його за загальною для всіх п'ятирічок структурою. На нашу думку, проблему розвитку і вдосконалення радянського способу життя доцільно виділити в спеціальний підрозділ. Можливо, треба уточнити періодизацію обох книг та їх назви, другу книгу бажано виділити в окремий, дев'ятий том.

Авторський колектив тому створив фундаментальну працю, у якій висвітлено багатогранну діяльність партійних і радянських органів, трудящих Української РСР у 60—70-х роках у справі будівництва комуністичного суспільства.

О. Я. Завадська (Київ)

* * *

В. И. Касьяченко.

РОЛЬ КПСС В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ.

Издательство политической литературы,
М., 1979, 280 с.

XXV з'їзд КПРС визначив проблематику соціалістичного способу життя як одну з головних для суспільних наук на сучасному етапі. Саме цій проблемі і присвячена рецензована монографія.

У праці розповідається про становлення і розвиток нового способу життя в Радянській країні — від Великої Жовтневої соціалістичної революції до сьогоднішнього дня. В ній виділено кілька великих етапів: період соціалістичної революції і громадянської війни (1917—1920 рр.) — початковий у формуванні нового способу життя; період створення основ соціалізму в 20—30-х роках, коли відбулося утвердження в основному нового способу життя, його дальше вдосконалення на основі соціалізму до кінця 50-х років і період розвинутого соціалізму (60—70-і роки). Відповідно до кожного із вказаних етапів аналізуються соціально-економічні, політичні і культурні передумови становлення і розвитку соціалістичного способу життя.

Монографія написана на широкій документальній основі. Автор використав праці класиків марксизму-ленінізму, документи і матеріали КПРС, статистичний матеріал,

періодичну пресу, а також листи трудящих, їх виступи на зборах, інтерв'ю, спогоди, в яких яскраво відбито дух епохи, пафос будівництва нового життя, соціальну психологію радянської людини.

Автор підкреслює, що уже в перші пореволюційні роки склалося немало рис нового способу життя. Початок для їх створення поклав перехід основних засобів виробництва до рук трудового народу. Саме тоді виникли комуністичні суботники, були організовані перші колгоспи і радгоспи, розгорнулася боротьба за свідому трудову дисципліну в усуспільненому секторі промисловості. Ліквідація експлуаторських класів, різке обмеження куркульства, зміцнення союзу робітничого класу з селянством, братні зв'язки між республіками створювали основу для поступового формування морально-політичної єдності радянського суспільства — одного з основних аспектів соціалістичного способу життя. Автор відзначає, що формування соціалістичного способу життя відбувалося в умовах ломки старої економічної структури і багатукулданості, що воно проходило по-різному в місті і на селі, серед робітничого класу і селянства.

20—30-і роки характеризуються розширенням виробничої демократії, впровадженням принципу розподілу по праці, вирішальним зміцненням трудової дисципліни, вдосконаленням системи управління і планування на базі демократичного централізму. Перетворення Радянського Союзу в могутню індустріальну і колгоспну дер-

жаву, як відзначається у рецензованій праці, мало першорядне значення для утвердження соціалістичного способу життя. Зміщення соціалістичної власності на засоби виробництва, посилення управління економікою і соціальним прогресом, знищення експлуатації людини людиною — все це, підкреслює автор, забезпечило повну економічну рівність членів радянського суспільства, гарантувало право на працю, ліквідувало протилежність між містом і селом, докорінно змінило соціальне обличчя робітничого класу, селянства й інтелігенції, виховувало соціальний оптимізм, нові відносини в праці, вирівнювало економічний розвиток республік. Змагання, масове ударництво, рух раціоналізаторів і винахідників, стахановський рух, що виникли в цей час спочатку в робітничому середовищі, були одночасно і виявом, і засобом формування радянського способу життя.

В. І. Касьяненко наводить яскраві приклади зростання радянських людей від рядових трудівників до великих державних діячів, докорінного поліпшення матеріального становища робітників і селян, які стали повноправними хазяїнами країни. У монографії обґрунтовано тезу про те, що соціалістичний спосіб життя в нашій країні склався в основному одночасно з перемогою соціалізму.

Суворим випробуванням радянського способу життя стала Велика Вітчизняна війна, що продемонструвала силу соціалістичного колективізму, безмежний героїзм і творчий ентузіазм мас, організуючу волю Комуністичної партії.

Відбудувавши народне господарство і відновивши нормальні умови життя, партія продовжила курс на вдосконалення радянського способу життя. У книзі розповідається про нарощування науково-технічного потенціалу країни, зростання суспільних фондів споживання, роботу партії по зміцненню радянського суспільства і принципів колективного керівництва, розвитку демократії, наголошується, що все це сприяло підвищенню рівня зрілості радянського способу життя.

В умовах розвинутого соціалізму, підкреслює автор, проявляється планомірність, комплексність у керуванні процесами вдо-

сконалення соціалістичного способу життя на основі динамічного нарощування економічного потенціалу країни, розвитку радянської демократії, величезної роботи партії по комуністичному вихованню трудящих. У рецензованій праці ґрунтовно досліджується значення рішень XXV з'їзду КПРС, нової Конституції СРСР у справі дальшого вдосконалення радянського способу життя, аргументовано викладено закономірності зростання керівної ролі Комуністичної партії у цьому процесі.

На всіх етапах дослідження автор послідовно розробляє ряд важливих теоретичних проблем — зростання керівної ролі КПРС, провідна роль робітничого класу у формуванні соціалістичного способу життя, особливості формування нового способу життя на території колишніх національних окраїн, роль конституцій Країни Рад в утвердженні і розвитку норм радянського способу життя на різних історичних етапах, критика буржуазних концепцій способу життя.

Слід зауважити, що в праці деякі історичні періоди висвітлені недостатньо. Насамперед це стосується післявоєнного періоду, якому присвячено лише кілька сторінок. На відміну від ґрунтовного аналізу в інших розділах тут автор досить побіжно розглядає основні історичні події висвітлюваної проблеми. Один з найважливіших аспектів соціалістичного способу життя — це дружба радянських народів. Їх співпраця і взаємодопомога в соціалістичному і комуністичному будівництві. Ця сторінка діяльності Комуністичної партії у формуванні соціалістичного способу життя досліджена автором не досить повно.

Разом з тим рецензована праця В. І. Касьяненка вдало підтверджує вже висловлювану в літературі думку про необхідність вивчення радянського способу життя в його історичному розрізі. Вона буде корисною для всіх, хто вивчає історію нашої Батьківщини, історичні завоювання радянського народу, здобуті під керівництвом Комуністичної партії.

С. В. Кульчицький (Київ),

С. Р. Лях (Запоріжжя)

И. М. Остапенко.
 ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
 КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ
 УКРАИНЫ
 ПО ДАЛЬНЕЙШЕМУ РАЗВИТИЮ
 ПРОМЫШЛЕННОСТИ РЕСПУБЛИКИ
 (1945—1978 гг.).

Историографический очерк.

Издательство при Харьковском
 государственном университете
 издательского объединения «Вища школа»,
 Харьков, 1979, 128 с.

Вірна заповітам В. І. Леніна Комуністична партія проводила і проводить курс на переважний розвиток промисловості. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їздові партії підкреслюється, що «стрижень економічної стратегії партії, що пронизує і десятилітню п'ятирічку і довгострокову перспективу, — **дальше нарощування економічної могутності країни, розширення і докорінне оновлення виробничих фондів, забезпечення сталого збалансованого зростання важкої промисловості — фундаменту економіки**»¹.

Значний досвід по керівництву промисловістю як у післявоєнні роки, так і в умовах розвинутого соціалізму нагородила й Комуністична партія України.

В рецензованій монографії розглянуто, узагальнено і проаналізовано значну кількість праць, присвячених багатогранній діяльності Компартії України по відбудові і дальшому розвитку промисловості республіки (за період з 1945 по 1978 рр.).

Важливе місце в дослідженні відведено працям В. І. Леніна, в яких підкреслюється необхідність створення великої машинної індустрії, електрифікації країни, значення технічного прогресу, наукової організації праці і соціалістичного змагання для розвитку промисловості країни. Автор відзначає, що В. І. Ленін приділяв особливу увагу питанням електрифікації як основи соціалістичної індустріалізації. Аналізуючи соціальні наслідки використання електрики в умовах капіталізму і соціалізму, суть і значення плану ГОЕЛРО, І. М. Остапенко розповідає про ту особливу роль, яку В. І. Ленін відводив великій сучасній промисловості — економічній базі соціалізму. Важливе значення має й зміцнення союзу робітничого класу і селянства, дружба народів нашої багатонаціональної Батьківщини. В першому розділі монографії дається повне уявлення про ленінські праці як історичне джерело для вивчення питань партійного керівництва розвитком промисловості.

Водночас бажано було б в історіографічному нарисі показати, як безсмертна ленінська ідея індустріалізації країни роз-

кривається в рішеннях з'їздів і Пленумів ЦК партії, інших партійних документах, у працях товариша Л. І. Брежнєва, що становлять методологічну основу кожного наукового дослідження.

В монографії проаналізовані праці, присвячені діяльності Комуністичної партії України по відбудові та розвитку основних галузей промисловості республіки в післявоєнні роки і в умовах розвинутого соціалізму.

Акцентуючи свою увагу на тих дослідженнях, в яких висвітлюються питання зростання керівної ролі КПРС в управлінні промисловістю на етапі зрілого соціалізму, поліпшення роботи партійних організацій республіки по добору, розстановці і вихованню партійних, радянських і господарських кадрів, вдосконалення внутріпартійної та ідейно-виховної роботи, автор дає їм аргументовану оцінку. Аналізуючи історико-партійну літературу, в якій розповідається про діяльність Компартії України по відбудові і дальшому розвитку промисловості Української РСР, автор одночасно вказує на неоднозначний характер висвітлення деяких аспектів даної проблеми і намічає конкретні шляхи їх вирішення.

Певне місце в книзі відведено науковим дослідженням, в яких аналізується діяльність Компартії України по прискоренню технічного прогресу, використанню досягнень науково-технічної революції. Досліджуючи історіографічні праці з цієї проблематики, автор значну увагу приділив питанням висвітлення руху раціоналізаторів і винахідників, запровадження НОП у промисловість, підкреслюючи при цьому, що в них проаналізовано технічний і економічний бік проблеми. Проте методи партійного керівництва творчим ентузіазмом трудящих мас, як справедливо відзначає І. М. Остапенко, вивчені ще не достатньо.

В монографії автор підготував історіографічний огляд проблеми соціалістичного змагання, його форм у післявоєнні роки, а також і в умовах розвинутого соціалізму. На основі їх аналізу зроблено аргументований висновок про необхідність дальшого, більш детального вивчення даної проблеми. І. М. Остапенко розкрив передумови виникнення руху за комуністичне ставлення до праці, суть і характер, специфіку і завдання цієї вищої форми соціалістичного змагання. Спираючись на новітні дослідження, автор дає принципну, наукову оцінку взаємозв'язку традиційних форм соціалістичного змагання та руху за комуністичне ставлення до праці, висловлює свою думку щодо існуючої періодизації цієї вищої форми змагання, відзначає окремі недоліки, аналізує природу тих явищ, які суперечать історичним фактам. На наш погляд, правомірною є теза автора про неможливість та шкідливість протиставлення різних форм трудового суперництва й заміни со-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 46—47.

ціалістичного змагання рухом за комуністичне ставлення до праці без врахування необхідних об'єктивних і суб'єктивних умов їх існування.

Показавши цінність різних колективних праць, монографій і статей, в яких розглядається вплив руху за комуністичне ставлення до праці на підвищення культурно-технічного рівня робітників та службовців, формування духовного обліку нової людини, автор підкреслює, що до цього часу в радянській історіографії ще недостатньо вивчено питання про значення руху за комуністичне ставлення до праці для підвищення продуктивності праці та поліпшення якості промислової продукції.

Значне місце в монографії відведено історико-партійним дослідженням, в яких розкриваються деякі аспекти діяльності Компартії України по розвитку форм соціалістичного змагання в сучасних умовах, його інтернаціональний характер.

Відзначаючи історіографічний огляд робіт, в яких проаналізовано творчу діяльність Компартії України в післявоєнні роки та в умовах розвинутого соціалізму, слід вказати і на окремі недоліки, які мають місце в рецензованій монографії. На наш погляд, необхідно було б повніше розкрити питання про те, як розглядається в радянській історичній літературі проблема духовного і морального розвитку учасників руху за комуністичне ставлення до праці, розкривається роль партійних організацій у цьому продуктивному процесі.

Потрібно також відзначити, що окремі місця монографії більш схожі на бібліографічний огляд, ніж на історіографічний.

Деякі важливі для теми дослідження праці розглянуто побіжно. Інші фундаментальні видання лише названі. А саме вони й вимагають поглибленого аналізу. Цим автор допоміг би дослідникам виявити ступінь розробленості тих чи інших

важливих проблем історико-партійної науки.

Не з усіма авторськими положеннями можна погодитись. Так, на стор. 52 він стверджує, що «увагу дослідників привернула перебудова управління промисловістю і будівництвом... Однак автори залишили в стороні недоліки цієї системи». З цим новістю погодитись не можна, бо в багатьох працях, присвячених питанням розвитку промисловості, які були надруковані після жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС, вказується на недоліки в системі управління промисловістю і будівництвом, що існувала з кінці 50-х на початку 60-х років.

У книзі зустрічаються й деякі інші недоліки. Зокрема, на стор. 71, де мова йде про монографію «КПСС и современная научно-техническая революция», сказано, що вона підготовлена вченими Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Насправді книга підготовлена сектором наукового комунізму Інституту історії партії при ЦК Компартії України за участю кафедри історії КПРС природничих факультетів КДУ.

Необхідно зробити зауваження і видавництву, яке випустило книгу. Читачу не зовсім зручно користуватися нею, бо список використаної автором літератури розміщено в кінці книги. При цьому послання в тексті не завжди відповідають назві праць, поданих у ньому (див. стор. 71, 75 та інші).

В цілому ж рецензована книга зробить певний вклад у розробку проблем історіографії діяльності Комуністичної партії України по відбудові і розвитку промисловості республіки в післявоєнні роки та в умовах розвинутого соціалізму і, на нашу думку, стане одним із стимулів для дальшого, поглибленого вивчення питання історіографії історико-партійної науки.

Л. М. Гордієнко (Київ),

І. П. Кожукало (Київ)

С. М. Сырцова.

**РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНЫ
НА ЗАВЕРШАЮЩЕМ ЭТАПЕ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ
ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ,**

*К., Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»,
1979, 192 с.*

Історія радянського робітничого класу, його вагомий вклад у справу побудови соціалізму в СРСР займають одне з найважливіших місць в радянській історіографії. Історики, економісти, соціологи прагнуть найбільш повно і глибоко розкрити роль цього провідного класу со-

ціалістичного суспільства у самовідданій боротьбі радянського народу за побудову комунізму. Хоча за останні роки досягнуто значних успіхів в розробці питань історії радянського робітничого класу в цілому, його республіканських загонів, кожна нова публікація викликає інтерес з боку наукової громадськості.

Рецензована монографія С. М. Сырцовой присвячена одному з найменш досліджених періодів в історії робітничого класу України — завершальному етапу соціалістичної індустріалізації. Це, по суті, перша в українській радянській історіографії узагальнююча праця, в якій розкривається досить широкий комплекс найважливіших питань історії робітничого класу республіки.

Обраний автором комплексний підхід до висвітлення цієї проблеми дозволив розкрити важливі аспекти історії робітничого класу, зокрема проаналізувати зміни, що сталися у внутрішній структурі цього класу, джерелах і шляхах поповнення його рядів, розкрити процес формування робітника соціалістичного типу.

На конкретно-історичному матеріалі у книзі С. М. Сирцової розкрито роль Комуністичної партії як натхненника і організатора трудящих в їх боротьбі за перетворення в життя ленінського плану індустріалізації нашої країни. На сторінках книги читач знайде яскраві дані, що розповідають про діяльність первинних партійних організацій промислових підприємств, обласних, районних, міських комітетів партії, про авангардну роль робітників-комуністів в усіх сферах життя соціалістичного суспільства.

Спеціальну увагу у рецензованій монографії присвячено складній і важливій, але ще не досить розробленій в історичній літературі проблемі — проблемі соціального розвитку робітничого класу республіки, структурним змінам у його складі. На основі аналізу і узагальнення статистичних матеріалів, широкого кола історичних фактів автор всебічно досліджує ті глибокі соціальні зрушення, які відбулися у складі робітничого класу Української РСР в той період. Переконалим можна вважати висновок С. М. Сирцової про те, що в результаті розвитку виробництва (на новій матеріально-технічній базі) характерною рисою завершального етапу соціалістичної індустріалізації стала тенденція до уповільнення темпів зростання контингентів робочої сили і зменшення абсолютного приросту робітничого класу (у порівнянні з попереднім періодом). С. М. Сирцова зробила цікаві підрахунки: приріст чисельності робітників важкої промисловості республіки був у 6 раз нижчий, ніж у роки створення фундаменту соціалістичної економіки (стор. 50). Особливості соціалістичної індустріалізації на її завершальному етапі визначили зміни в шляхах і формах поповнення рядів робітничого класу України, що сприяло поліпшенню його якісного складу.

Заслужовує позитивної оцінки і підхід автора до вивчення проблеми виробничої діяльності трудящих Української РСР в їх боротьбі за перемогу ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні. Тут порушено широкий діапазон комплексно досліджених питань — розвиток соціалістичного змагання, виникнення і поширення його нових форм висвітлюється у тісному зв'язку з піднесенням технічної творчості робітників, зміцненням союзу робітничого класу й колгоспного селянства. Значну увагу С. М. Сирцова приділила вищому етапу соціалістичного змагання довоєнних років — стахановському рухові, в якому виділяються два періоди, що різняться не тільки широтою залучен-

ня в його ряди робітників, а й формами їх участі в змаганні. Автор підтверджує це цікавими підрахунками і висновками, зробленими на основі аналізу статистичних і архівних джерел (стор. 102—103). В монографії глибоко розкриті економічні, соціально-політичні та моральні аспекти різних видів соціалістичного змагання, особливо стахановського руху, впливу його на розвиток загальної культури, на зростання професійного рівня робітничого класу, формування соціального обличчя робітника соціалістичного суспільства.

Одне з центральних місць у рецензованій книзі займає питання про керівну роль робітничого класу у суспільно-політичному житті трудящих республіки. Автор відкреслює зростаючу роль робітничого класу України в державному і господарському будівництві, в розвитку дружби і співробітництва між братніми народами СРСР, зміцненні інтернаціональних зв'язків.

Автор у своїй роботі широко використала праці основоположників марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії і Радянського уряду. Слід відзначити джерелознавчу базу дослідження, в якому вперше введено в науковий обіг значну кількість документів.

До рецензованої праці додаються таблиці з офіційних збірників документів та матеріалів, а також підготовлені автором на основі архівних даних. Вони допомагають глибше проаналізувати соціальний розвиток робітничого класу України, розкрити його виробничу і суспільно-політичну активність.

В цілому позитивно оцінюючи монографію С. М. Сирцової, потрібно відзначити, що вона не позбавлена й окремих недоліків. Так, при ознайомленні з параграфом про зростання чисельності робітничих кадрів і джерела їх поповнення відчувається, що автор не мала у своєму розпорядженні необхідної кількості потрібного фактичного матеріалу. Тому, аналізуючи кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу України, вона обмежилася в ряді випадків загальними статистичними даними про робітників і службовців.

Висвітлюючи питання про джерела поповнення рядів робітничого класу, слід було б згадати про ремісників та кустарів, які в ті роки не тільки кооперувались, а й працювали на соціалістичних підприємствах, тобто були певною мірою джерелом зростання робітничих колективів.

Бажано було б більш широко розкрити форми залучення робітників до управління державою, їх участь у діяльності місцевих Рад, проаналізувати соціальний склад делегатів з'їздів Рад і показати питому вагу в них робітників.

Однак вказані вище недоліки не знижують наукової цінності та високого ідейно-теоретичного рівня рецензованої монографії.

М. В. Різницька (Дніпропетровськ)

В. В. Грабовецький.
СЕЛЯНСЬКЕ ПОВСТАННЯ
НА ПРИКАРПАТТІ
ПІД ПРОВОДОМ МУХИ
1490—1492 роки.

(З історії спільної антифеодальної боротьби селян України і Молдавії).

вид-во при Львівському
 державному університеті
 видавничого об'єднання «Вища школа»,
 Львів, 1979, 124 с.

Радянська історіографія поповнилася новою книгою медієвіста В. В. Грабовецького про селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 рр., яке досі залишалося малодослідженим.

Праця відкривається розділом, в якому дається огляд джерел та історіографії до теми, переконливо спростовуються антинаукові концепції буржуазної історіографії з даного питання.

Заслугує на увагу розкриття автором передумов повстання. З приводу цього в книзі підкреслюється, що XIV—XV ст.—це період посилення соціально-економічного гноблення селян, наводяться факти, які свідчать про колонізацію Галицької землі, здійснювану польськими магнатами, шляхтою, а також молдавськими боярами. За рахунок селянських земель збільшувалося феодальне землевладіння, різко зростали повинності, різного роду відробітки, було узаконено пащину. Спираючись на місцевих українських феодалів, іноземна панівна верхівка посилює не лише економічний, а й національно-релігійний гніт селян.

Автор досліджує ряд важливих питань економічного становища різних верств селянства, особливо найбідніших, які були основною рушійною силою в антифеодальній боротьбі. Значний інтерес викликають сторінки книги, де йде мова про тенденції розвитку правових відносин (руське, німецьке, польське і волоське право). На наш погляд, правомірним є трактування волоського права як різновиду руського. Автор робить правильний висновок, що посилення економічного гніту, зміни у правовому становищі галицько-буковинського населення, тяжкий національно-релігійний гніт, численні позаконотні фактори примусу створили надзвичайно важкі умови життя селян. Саме цим й пояснюється головна причина їх незадоволення, наростання антифеодального селянського руху в XIV—XV ст., про який йдеться в окремому розділі. Автор детально розглядає різні форми боротьби селян проти своїх поневолювачів. Вдало висвітлено рух народних повстанців XIV—XV ст., які в тогочасних документах виступали під назвами «гультаї», «люзні люди», «фури». Це були найбільш розорені селяни, які невеликими групами й загонами нападали на феодалів, вбивали їх, захоплювали їх майно.

Всі ці окремі акти опору згодом перерости у великі збройні виступи селян. Вони мали місце в Бакотській волості (1431—1434 рр.), Летицькій окрузі (1434 р.) та у Галицькій землі (1469 р.).

Центральне місце в книзі займає дослідження історії селянського повстання 1490—1492 рр. Спираючись на документи королівської канцелярії, мемуари сучасників, хроніки польських, молдавських і руських літописців, автор всебічно аналізує причини, характер, рушійні сили і хід повстання, показує єдність українського і молдавського селянства у спільній боротьбі проти експлуататорів. Обгрунтовано є думка, що районом початкового зосередження війська Мухи була не Молдавія, як це вважає більшість дослідників, а гірське покутсько-буковинське пограниччя (стор. 82). Переконливо доведено селянське походження самого керівника повстання, показано, що загоны повстанців склалися з убогих і розорених селян Прикарпаття і Північної Буковини, представників найбільш обездоленого і безправного сільського люду, тих, що відчули на собі нестерпний соціальний і національно-релігійний гніт. В праці підкреслено, що повстання своїм висграм було спрямоване проти класових гнобителів — магнатсько-шляхетської панівної верхівки. Спростовуючи тенденційні твердження дворянсько-буржуазної історіографії про «розбійницький наступ» загонів Мухи, автор приходить до правильного висновку, що це був антифеодальний рух буковинських і покутських селян. Повстанці визволили з-під гніту феодалів значні території Покуття і Поділля.

В монографії доведено, що селянське повстання під проводом Мухи — найбільше на Україні в XV ст. і одне із найзначніших у Європі. При цьому автор зазначає, що повстанська армія (до 10 тис. чол.) була добре організована. Вона захопила такі міста, як Галич, Снятин, Коломию та інші, визволивши фактично всю Галицьку землю. Польський король і шляхта, вважаючи свої сили недостатніми для боротьби з повстанцями, зверталися за допомогою до Тевтонського ордену. Все це дає підстави для порівняння цього народного виступу з іншими повстаннями феодальної епохи (стор. 81). Проте варто було детальніше проаналізувати його особливості та специфічні риси, що дало б змогу автору краще визначити місце цього виступу серед найбільших народних повстань того часу.

В. В. Грабовецький показує головні причини поразки і історичне значення селянського повстання, яке, на його думку, за своїм характером і розмахом стало найбільшим у XV ст. збройним виступом західноукраїнського селянства проти феодальної експлуатації. Воно мало великий вплив на активізацію класової боротьби селян на Прикарпатті в наступні століття.

Корисну справу зробив учений, вмістивши у додатках до книги 10 основних до-

кументів з історії селянського повстання 1490—1492 рр. Оскільки ці матеріали опубліковані в ХІХ ст. у різних археографічних виданнях, нині вони, як бібліографічна рідкість, були важкодоступними для дослідників.

На жаль, рецензована праця не повбавлена й окремих недоліків. Так, при викладі ходу подій напередодні повстання невдалим є поділ на активні і пасивні форми боротьби селян (стор. 58—59). В книзі подекуди трапляються суперечливі твердження, стилістичні неточності (стор. 7, 8, 10, 15—16, 59), повторення (стор. 11, 12, 15) тощо. Правомірне щодо міст твердження про витіснення українського населення польською шляхтою, яка в ХІV—ХV ст. заволоділа всіма містами Галицької землі, навряд чи можна беззастережно відносити до сіл (стор. 30). Певним перебільшенням є думка про те, що вже у ХІV—ХV ст. «у гонитві за прибутками польські пани спільно з українськими феодалами доводили експлуатацію селян до крайніх меж» (стор. 52). Адже відомо, що в наступні століття експлуатація селян досягла такого рівня, який не знає у ніяке порівняння з ХІV—ХV ст. Невдалим є формулювання, що в ХV ст. шляхта зуміла домогтись узаконення процесу виходу селян з маєтків (стор. 60). Зрозуміло, що тут повинна йти мова про узаконення заборони виходу селян. Невдалим також є твердження, що селяни: мав маєток (стор. 47).

Не зовсім чітко трактується питання про статус «Шипінської землі» (стор. 49). Таку назву в середині ХІV ст. мала Північна Буковина (від назви центру земель — Шипінців), яка на той час увійшла до складу Молдавії на правах автономії. В ХV ст. цю автономію було ліквідовано, після чого зникає і сама назва «Шипінська земля». Натомість з кінця ХV ст. в офіційній документації як окрема територіальна одиниця згадується «Буковина».

Представника дворянської історіографії Д. Зубрицького автор невинуватно відніс до буржуазних істориків (стор. 12), донущена помилка у прізвищі історика А. Бельовського (в тексті на стор. 22 — А. Бяльовський). Є неточності в написанні прізвищ та ініціалів авторів (стор. 16, 68, 92), у підрахунках (стор. 69). Назви таких населених пунктів, як Рогін, Стопчатів (стор. 32), варто було б подати у сучасній транскрипції (Рогиня, Стопчатів).

В цілому ж рецензована книга заслуговує позитивної оцінки. Написана на належному науковому та ідейно-теоретичному рівні, вона стане в нагоді не тільки спеціалістам, але й широкому колу читачів.

Ф. І. Стеблій (Львів),
С. З. Заремба (Київ)

М. Ф. Котляр,
ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ,
вид-во «Наукова думка»,
К., 1979, 186 с.

Інтерес радянських дослідників до видатних державних і політичних діячів минулого пояснюється не тільки приналежністю біографічного матеріалу конкретних історичних осіб, а й тим, що крізь призму їх біографій можна розкрити всю багатозначність реальної історичної обстановки, відтворити зміст епохи. Сказане повною мірою відноситься і до рецензованої праці М. Ф. Котляра.

Методологічною основою монографії є вчення класиків марксизму-ленінізму про роль народних мас і осіб в історії. Йі справжнім творцем, як відомо, є народ, але не слід применшувати і вклад видатних осіб в історичний процес. В. І. Ленін вважав, що «...ідея історичної необхідності зовсім не підриває ролі особи в історії: історія вся складається саме з дій осіб.

що безперечно являють собою діячів»¹. Керуючись цим положенням, М. Ф. Котляр зробив серйозну спробу створити всебічний образ відомого державного діяча, полководця і дипломата Давньої Русі, яким був Данило Галицький. При цьому автор прагнув висвітлити не лише діяльність головного героя, а й, насамперед, роль народних мас. На нашу думку, це йому вдалося.

Перед читачем проходить насичене багатістю подіями життя людини, яка багато зробила для свого народу. Данила Галицького з повним правом можна назвати одним з героїв битви давньоруських дружин 1223 р. з монголо-татарами на Калці. У 1237 р. він очолив боротьбу проти німецьких рицарів, які намагалися закріпитися у місті Дорогощині — важливому пункті міжнародної торгівлі Русі з європейськими країнами. Дружини галицького князя штурмом оволоділи містом і вибили звідти псів-

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 148.

рицарів. У 1245 р. галицькі і волинські полки, очолювані Данилом, завдали поразки під Ярославом угорським і польським феодалам. Водночас галицький князь розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на консолідацію Русі й організацію відсічі монголо-татарським завойовникам. Одним із важливих об'єднавчих заходів Данила, як справедливо наголошує М. Ф. Котляр, була спроба заснувати в Галицько-Волинському князівстві нову митрополію.

У другій половині 40—50-х років XIII ст. активізувалися зв'язки Галицько-Волинського князівства з Ватиканом. Данило намагався залучити папу римського до оголошення хрестового походу проти монголо-татар. В свою чергу, папа сподівався повернути Південно-Західну Русь до католицизму. Автор праці розкриває взаємні папської курії з Данилом Галицьким у всій їх багатоскладності.

Згідно з М. Ф. Котляром, Данило Романович належав до тих історичних постатей, чия «державна діяльність об'єктивно крокувала в ногу з плином суспільного прогресу» (стор. 3). Лейтмотивом книги є висвітлення боротьби галицько-волинського князя з боярським сепаратизмом за згуртування давньоруських сил, об'єднання Русі для організації відсічі іноземним загарбникам. Ця лінія проходить у всіх розділах книжки.

Праця М. Ф. Котляра видана у серії «Науково-популярна література». Вона написана просто і дохідливо, образною мовою. З тих нечисленних посилань, які наведені у праці (більше не дозволив її жанр), і згадок у тексті видно, що автор опрацював широке коло писемних джерел. Крім Галицько-Волинського літопису — основного джерела — й інших давньоруських літописів, М. Ф. Котляр використав польські, угорські і німецькі хроніки, ряд опублікованих булл ватиканського архіву, а також зарубіжну вітчизняну і наукову літературу з розглядуваної проблеми.

До позитивних рис рецензованої монографії слід віднести і те, що Данило Галицький зображений на широкому соціальному тлі, показаний у вирі складного періоду внутрішньої і зовнішньої політики свого князівства. Автор розкриває взаємовідносини галицько-волинського князя з різними класами і станами давньоруського народу, відзначає його позитивні і негативні риси. М. Ф. Котляр не ідеалізує Данила Романовича. Так, на стор. 95—96, де йдеться про боярські інтриги проти Данила, автор зауважує: «Не варто й ідеалізувати самого Данила. Незважаючи на всі

його високі моральні якості та державні здібності, він лишався людиною свого класу з усіма властивими їй соціальними обмеженнями світогляду».

Велику увагу в рецензованій праці приділено народним масам. Автор зазначає, що Данило у боротьбі за об'єднання Русі і проти феодалної опозиції спирався на населення волинських, а згодом і галицьких міст. М. Ф. Котляр у своїй праці проводить важливу ідею — тільки той політик, який зважає на інтереси народу, здатний до сприймання прогресивних ідей свого часу. «Як розумна і допитлива людина, він (Данило) з дитинства жадібно вбирав у себе ці всенародні надії та прагнення (до відновлення єдності Русі.— *Н. Т.*), тому в його свідомій політичній діяльності так виразно звучать мотиви захисту рідного краю від ворогів, що зумовлені рішучою необхідністю об'єднання Русі, і не лише Західної» (стор. 77).

Одним із важливих сюжетів рецензованої праці є висвітлення дружніх зв'язків між Галицько-Волинським і Владимирсько-Суздальським князівствами. М. Ф. Котляр розкриває досі мало досліджену сторінку цих взаємин, спробу об'єднання сил Данила Романовича і Андрія Ярославича проти монголо-татарських ханів. Увагу читачів приверне і порівняльна характеристика Данила Галицького й Олександра Невського.

Книжка М. Ф. Котляра — перше в радянській науковій літературі дослідження, присвячене Данилу Галицькому. В ній дається синтетична, історично вірна і класово витримана характеристика цього видатного державного діяча Давньої Русі.

На закінчення висловимо кілька зауважень. Можливо, краще було б розпочати книжку про Данила Галицького не з розповіді про його батька (доцільність якої не викликає жодних заперечень), а з історико-географічного нарису про Волинь і Галичину, які згодом створили єдину державу. Це дало б змогу читачеві краще зорієнтуватись у просторі, уявити розміри і характер володінь Данила та його брата Василя. Збагатило б працю і залучення археологічних джерел. На нашу думку, в ній мало використано ілюстрацій (всього дванадцять мініатюр з Радзівілівського літопису).

Книга М. Ф. Котляра знайде широке визначення і схвалення як науковців, так і широких кіл громадськості. Доцільно, на наш погляд, подумати про її видання російською мовою.

П. П. Толочко (Київ)

К. Е. Дмитрук.
С КРЕСТОМ И ТРЕЗУБЦЕМ,
Политиздат,
М., 1979, 224 с.

У США, Канаді та деяких інших капіталістичних країнах знайшли притулок рештки уніатства, яке протягом тривалого часу тримало в своїх тенетах людей на західноукраїнських землях. Вони діють під високим так званою «української католицької церкви» (УКЦ). Історія давно вже винесла уніатській церкві свій остаточний вирок, проте на Заході робляться спроби продовжити її існування. Цьому, зокрема, сприяють апологетичні публікації, що час від часу там з'являються. Їх автори — від патентованих радянологів до звичайних газетних дезінформаторів — намагаються нав'язати західному обивателю уявлення про уніатство як «національну ремію українців», а представників його кліра зобразити у властивому для клерикальної пропаганди ореолі «мучеників за віру», «борців за свободу совісті».

Даючи відсіч цим тенденційним твердженням буржуазних «релігіознавців», радянська історіографія в останні роки зробила чимало, щоб розкрити справжнє обличчя унії. Антинародний характер уніатської церкви, її прислужництво німецьким фашистам і міжнародній реакції викриває в своїх працях К. Е. Дмитрук. В його новій книзі глибоко й послідовно аналізується реакційна діяльність уніатських ієрархів у післявоєнний час.

Слід відзначити, що цей період дуже характерний для еволюції та самовикриття уніатської церкви насамперед тому, що вона остаточно втратила ґрунт на Україні. Автор розглядає цей процес як закономірний результат усієї попередньої діяльності уніатських верховодів, їх органічного зв'язку з системою капіталістичного визиску і національного гноблення населення Західної України, з людиноненавистливою ідеологією і практикою оунівського націоналізму та фашизму. В роки гітлерівської окупації уніатська церква на чолі з А. Шептицьким перетворилася на складову частину нацистського окупаційного апарату. Наводячи приклади безпосередньої участі пастирів у фашистських акціях проти народу, в кривавих розправах над патріотами, дослідник підкреслює, що уніатські верховоди не були ординарними прислужниками третього рейху. Свою ворожу діяльність вони незмінно проводили властивими для них методами єзуїтства, фарисейства і підступу, виступаючи духовними натхненниками політичного бандізму і окупаційного терору.

В цьому зв'язку заслуговує на увагу висвітлення в рецензованій праці фіналу унії на Україні. Спираючись на документи, автор відзначає розшарування в колах духовенства, докладно спиняється на істо-

рії створення та діяльності ініціативної групи на чолі з Г. Кастельником за зв'язання з Рускою православною церквою. До цієї групи приєдналася більшість священників. У таких умовах 1946 р. зібрався у Львові останній собор, який, виражаючи волю віруючих, скасував Брестську унію. Наведені в книзі факти спростовують поширюваний сучасними буржуазними та клерикально-націоналістичними виданнями міф про «насильну ліквідацію» уніатської церкви.

У розділі «Найманці імперіалістичної реакції» простежуються шляхи уніатсько-оунівських втікачів на Заході, розглядаються фактори, що зумовили їх активізацію вже в перші повоєнні роки. Головний з них полягав у імперіалістичній політиці «холодної війни», стратегії якої розглядали колишні фашистські колабораціоністи, як своїх потенціальних ландкнехтів у боротьбі проти Радянського Союзу, інших соціалістичних країн, усіх прогресивних сил. У такий спосіб прихильники розгромленого рейху опинилися на утриманні нових претендентів на світове панування.

В праці переконливо, на численних фактах розкрито одну з тенденцій зарубіжного уніатства — його дальше зрощення з контрреволюційними націоналістичними групами, з найбільш реакційними організаціями, включаючи неонацистські. Втративши будь-який зв'язок з українським народом, банкрути з УКЦ свої чорні заміри щодо України пов'язують з антикомуністичною діяльністю розвідувально-диверсійних служб та пропагандистської машини імперіалістичних держав. Висвітлюючи питання про уніатську пресу, навчальні заклади і «наукові» центри, автор розкриває реакційну політизацію «української католицької церкви». На використання їх у цілях створення «християнського фронту» проти Радянського Союзу спрямовані великі субсидії, що їх після війни почала регулярно виділяти конгрегація для східних церков Ватикану. Ватиканська каса і в наші дні виділяє кошти для уніатсько-націоналістичних організацій. Гроші, які призначаються для релігійних потреб, ідуть на забезпечення різних імперіалістичних кампаній.

В книзі викривається участь уніатських верховодів і буржуазних націоналістів у вербуванні «волонтерів» для брудної війни, яку веде американська воєччина проти героїчного в'єтнамського народу. Читач дізнається також про уніатсько-націоналістичні запобігання перед катанами чільного народу — піночестівськими путчистами, перед маоїстськими гегемоністами, сіоністськими расистами та іншими ворогами людства. В утворенні цього альянсу чорносотенців не останню роль відіграють імперіалістичні радянологи, які в своїх наукоподібних трактатах про «україно-єврейські взаємини» силкуються замовчати фізичне знищення євреїв, що його здійсню-

вали під час фашистської окупації оунівці з благословення уніатських попів.

Одна з характерних рис діяльності ієрархів УКЦ — мілітаристська пропаганда — розкрита шляхом аналізу змісту її періодичних видань, що виходять у США, ФРН та інших західних країнах. Виступи уніатів на користь гонки озброєнь, підготовки до атомної війни співзвучні гаслам американських «яструбів», які хотіли б повернути хід історії, зірвати процес розрядки міжнародної напруженості.

Безперечний інтерес становить критичний аналіз ідейно-політичної платформи сучасного клерикального націоналізму. Автор показує, що вона апологетична щодо капіталістичної експлуатації як системи суспільного ладу і спрямована на відвернення трудящих від класової боротьби, затушовування класової природи національного питання, наповнення поняття нації релігійно-етнічним змістом. Вивчення джерел уніатської ідеології свідчить, що в її основі лежать концепції і доктрини, запозичені з фашистського та расистського арсеналу.

В рецензованому дослідженні приділено увагу і такому важливому питанню, як ставлення рядових віруючих до української католицької церкви. Наведені в праці факти свідчать про розрив багатьох

прочан з уніатством. У цьому виявляються загальні закономірності еволюції сучасних церков, але діють тут і інші причини. Одна з них, як справедливо зазначає автор, — протест проти перетворення уніатських парафій на осередки безоглядного політикування. Розклад «української католицької церкви» тісно пов'язаний з політикою, яку веде при підтримці право-екстремістських елементів її глава кардинал Й. Сліпий. Це передусім знаходить вияв в авантюристичних спробах штовхнути певні кола Ватикану на шлях антирадянських провокацій у дусі «холодної війни». Діяльність Сліпого найбільш виразно засвідчує, що сучасні верховоди уніатства, як і в минулому, широко використовують релігію для політичних претензій щодо УРСР, для прикриття «християнськими» гаслами свого єднання з крайньо правими центрами імперіалістичної реакції. Водночас це — ознака посилення ізоляції уніатської верхівки, її дальшої деградації.

Книга К. Є. Дмитрука — змістовне дослідження, в якому аргументовано викриваються закордонні рештки уніатства — один із загонів сучасного антикомунізму.

М. М. Варварцев (Київ)

Хроніка та інформація

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У м. КОСТЯНТИНІВКА

14 грудня 1979 р. у м. Костянтинівка Донецької області відбулася науково-практична конференція на тему: «Шляхи дальшого підвищення ролі і бойовитості первинних партійних організацій у здійсненні політики партії», організована Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Костянтинівським міськкомом Компартії України.

В її роботі взяли участь секретарі і члени партійних комітетів підприємств, секретарі первинних і цехових партійних організацій, партгрупорги. Вступним словом конференцію відкрив перший секретар міськкому партії В. В. Курашик. З доповідями виступили завідувачий сектором партійного будівництва Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, д-р істор. наук В. Ф. Шевченко («Розвиток КПРС марксистсько-ленінських ідей про первинні партійні організації») та перший секретар Костянтинівського міськкому Компартії України В. В. Курашик («Діяльність первинних партійних організацій міста по здійсненню завдань десятої п'ятирічки і підвищенню їх ролі як політичного ядра трудових колективів у світлі вимог листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС»).

Учасники конференції заслухали також 17 повідомлень. Секретар партійного комітету заводу «Автоскло» С. О. Хрунич поділився досвідом роботи партійної організації підприємства по вихованню молодих комуністів, підвищенню відповідальності членів і кандидатів у члени КПРС за доручену їм справу. Заступник секретаря партійного комітету цього ж заводу О. І. Самійленко розповів про організацію політичної освіти і економічного навчання робітників заводу. Головний інженер Костянтинівського хімічного заводу Ф. Д. Пушкар'юв спинився на питанні про роль партійного комітету і господарського керівництва підприємства в справі підвищення ефективності виробництва, прискорення науково-технічного прогресу та поліпшення якості продукції. Заступник секретаря парткому цього ж заводу В. М. Грабченко розповів про те, як на підприємстві здійснюється контроль за діяльністю адміністрації.

Цікавим був виступ секретаря партко-

му заводу «Укрцинк» А. І. Кубрака про значення ініціативи та активності комуністів як важливих факторів підвищення бойовитості первинної партійної організації. Секретар партбюро Костянтинівського заводу високовольної апаратури Л. О. Кошельова спинилася на питанні про підвищення ролі партійних зборів, поліпшення практики їх проведення.

Член парткому, директор Костянтинівського склозаводу М. І. Параскун розповів про діяльність партійної організації по поліпшенню управління виробництвом у світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і господарських органів» (1979 р.).

Секретар партбюро калібрувального цеху Костянтинівського металургійного заводу ім. Фрунзе В. Т. Папін проаналізував питання про підвищення ролі партійних груп і цехових організацій у роботі первинних партійних організацій.

Повідомлення секретаря партійної організації загальнотехнічного факультету Українського заочного політехнічного інституту канд. істор. наук, доц. Л. Л. Заморина було присвячено актуальним питанням розвитку критики та самокритики.

Постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», значення комплексного підходу як важливої умови підвищення ефективності комуністичного виховання трудящих — тема виступу старшого наукового співробітника Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС канд. істор. наук Л. М. Гордієнка. Секретар парткому заводу «Красный Октябрь» І. О. Куценко проаналізував можливості комплексного підходу в організації ідейно-виховної роботи з різними категоріями трудящих. Про роботу первинної партійної організації по підвищенню виховної ролі соціалістичного змагання розповів секретар партбюро Костянтинівського заводу об'єднаноців М. І. Мелешко.

Учасники конференції прийняли практичні рекомендації по дальшому підвищенню ефективності роботи первинних партійних організацій.

М. О. Навроцький (Київ)

МИХАЙЛО АБРАМОВИЧ РУБАЧ

На 81 році життя після тривалої хвороби помер відомий радянський історик, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії УРСР, комуніст Михайло Абрамович Рубач.

М. А. Рубач народився 2 грудня 1899 р. у с. Чернеча Слобода Полтавської губернії (тепер Сумська область). Трудову діяльність розпочав у 1916 р. Юнаком включившись у революційну боротьбу, за дорученням Катеринославської більшовицької організації у 1917 р. викладав історію на курсах робітничої молоді. У 1920—1921 рр. Михайло Абрамович очолював відділ політосвіти на Катеринославській залізниці. У 1921—1923 рр. був завідувачим відділом агітації і пропаганди Катеринославського губпарткому. В 1923 р. М. А. Рубача було призначено заступником завідуючого Іспарту ЦК КП(б)У і головним редактором журналу «Літопис революції».

Після закінчення в 1927 р. Інституту червоної професури в Москві перебував на науковій роботі. В цей період він опублікував в журналі «Літопис революції» ряд ґрунтовних статей, присвячених питанням історії Жовтневої революції та громадянської війни.

Протягом 1933—1935 рр. М. А. Рубач працював у Москві, в Інституті історії Комуністичної академії. Потім очолював кафедру історії СРСР у Харківському університеті.

З 1942 р. Михайло Абрамович — співробітник Інституту історії АН УРСР, спочатку завідуючий відділом археографії, а

потім старший науковий співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. У 1957—1969 рр. — професор кафедри історії КПРС ІПК при КДУ. Його перу належить майже 100 наукових праць. Серед них особливе місце займає монографія «Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции» (1956 р.). Михайло Абрамович був одним з авторів колективних монографій «В. І. Ленін і перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні»; «Шляхом, осяяним Леніним»; «Історія селянства Української РСР», т. I; «Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства УРСР», т. I та ін.

За участь у створенні двотомної колективної монографії «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» М. А. Рубачу було присуджено Державну премію УРСР. Михайло Абрамович був автором і членом редакційної колегії тритомної праці «Українська РСР у період громадянської війни», V тому восьмитомної «Історії Української РСР».

Велику увагу М. А. Рубач приділяв вихованню наукових кадрів: під його керівництвом підготували і захистили свої дисертації 50 науковців.

Він був принциповою, вимогливою, чуйною і доброзичливою людиною. Світла пам'ять про М. А. Рубача — відомого вченого, невтомного трудівника — назавжди збережеться в серцях тих, хто його знав.

Про 110-у річницю з дня народженні! Володимира Ілліча Леніна. Пзяанооа ЦК КП?С від 13 грудня 1979 р. К., Політвидав України, 1979. 15 с.

МАРКС К., ЕНГЕЛЬС Ф. — Твори. К., Політвидав України, 1979. Т. 40, /03 с; т. 41, 578 с.

Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. 1870—1924. Т. 10. Январь-июль 1921, М., Политиздат, 1979. 743 с.

Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине. В 5-ти т. Изд. 2-е. Т. 5. Воспоминания зарубежных современников. М., Политиздат, 1979. 526 с.

БРЕЖНЕВ Л. І. — **Ленінським курсом. Промови, привітання, статті, спогади.** Т. 7. К., Політвидав України, 1979. 661 с.

АНДРУХОВ Н. Р. — У истоков историко-партийной науки. Краткий очерк деятельности Истпарта. 1920—1928 гг. М., «Знание», 1979. 64 с.

АНТОНОВ Б. Г. — Под маской борцов за права человека. К., Политиздат Украины, 1979. 143 с.

АРТЕМЕНКО И. Т. — От первого до последнего дня. Записки фронтовика. Харьков, «Прапор», 1979. 182 с.

БЕРЕЖКОВ В. М. — Путь к Потсдаму. М., «Международные отношения», 1979. 271 с.

В криЕом зеркале фальсификаций. Сборник статей. Днепропетровск, «Промінь», 1979. 199 с.

ВАРЯГІНА В. Д., ВАКУЛЕНКО Г. С. — Народна гвардія імені Івана Франка. Сторінки героїчної боротьби підпільно-партизанських організацій західних областей України. 1942—1944 рр. Вид. 2-е, випр., доп. Львів, «Каменяр», 1979. 229 с.

ВЛАСЕНКО О. К. — **Ленінським курсом миру.** К., Політвидав України, 1979. 254 с.

Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Серия 2. 1815—1830 гг. Т. 3. (11). Май 1819 — февраль 1821 г. М., «Наука», 1979. 879 с.

ДАНИЛОВ В. П. — Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М., «Наука», 1979. 359 с.

ДРУЖИНИН Н. М. — Воспоминания и мысли историка. Изд. 2-е, доп. М., «Наука», 1979. 167 с.

ЖИЛИН П. А. — Михаил Илларионович Кутузов, Жизнь и полководческая деятельность. М., Воениздат, 1979. 399 с.

ЖУРАВЛЕВ В. В. — Декреты Советской власти 1917—1920 гг. как исторический источник. Законодательные акты в сфере обобществления капиталистической собственности. М., «Наука», 1979. 399 с.

Историческое значение воссоединения Украины с Россией. Материалы юбилейной научной сессии 11—13 января 1979 г. Днепропетровск, «Промінь», 1979. 207 с.

История городов и сел Украинской ССР. В 26-ти т. Киев. К., Главная редакция Украинской Советской Энциклопедии, 1979. 595 с.

Развитой социализм: проблемы теории и практики. М., Политиздат, 1979. 400 с.

Развитые капиталистические страны. Социально-экономический справочник. М., Политиздат, 1979. 336 с.

Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. Сборник статей. М., «Наука», 1979. 392 с.

СИРЧЕНКО И. Т. — Выполняя приказ В. И. Ленина. Потопление Черноморского флота в 1918 г. М., «Мысль», 1979. 272 с.

Советская историография Февральской буржуазно-демократической революции. Ленинская концепция истории Февраля и критика ее фальсификаторов. М., «Наукам», 1979, 318 с.

СТАФИЙЧУК И. П. — Героический подвиг молодежи. Участие комсомольцев и молодежи Украины во всенародной борьбе в тылу врага. 1941—1944 гг. К., 1979. 64 с. (О-во «Знание» УССР).

ТРОЯН М. В. — Того дня зійшло сонце возз'єднання. Перший з'їзд Народних комісарів Закарпатської України, Ужгород, «Карпати», 1979. 135 с.

ТЮТЮКИН С. В. — Революция 1905—1907 гг. в России и мировое революционное движение. М., «Знание», 1980. 64 с.

ШАХОВ А. А. — В борьбе за ленинское единство партии. Деятельность Компартии Украины по преодолению правого уклона з начальный период социалистической реконструкции народного хозяйства. 1928—1930. Львов, «Вища школа», Издательство при Львовском университете, 1979. 171 с.

ШИШКИН В. А. — В борьбе с блокадой. О становлении советской внешней торговли. М., Политиздат. 1979. 112 с.